

DRUŽBA IN DRUŽBENA GIBANJA 50 let po 1968

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO SREČANJE 2018
PIRAN, 18. – 20. OKTOBER 2018

Ljubljana, 2018

Izdajatelj:

Slovensko sociološko društvo
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

Uredniki:

Miroljub Ignjatović, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Roman Kuhar

Programski odbor:

Predsedstvo Slovenskega sociološkega društva

Recenzentke:

Anja Zalta, Alenka Švab in Veronika Tašner

Oblikovanje in prelom:

Polonca Mesec Kurdija

Korekture:

avtorji

Tisk:

Demat, d.o.o., Stegne 3, Ljubljana

Naklada:

150 izvodov

Prvi natis

Publikacija je dostopna tudi na elektronskem naslovu:

<http://www.sociolosko-drustvo.si/>.

Ljubljana, 2018

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316(497.4)(082)

316.45(497.4)«1968/...»(082)

SLOVENSKO sociološko srečanje (2018 ; Piran)

Družba in družbena gibanja 50 let po 1968 / Slovensko sociološko srečanje
2018, Piran, 18.-20. oktober 2018 ; [uredniki Miroljub Ignjatović, Aleksandra Kanjuo
Mrčela, Roman Kuhar]. - Ljubljana : Slovensko sociološko društvo, 2018

ISBN 978-961-94302-1-7

1. Gl. stv. nasl. 2. Ignjatović, Miroljub

296870912

KAZALO

PLENARNA SEKCIJA

Mirjana Ule	
Študentsko gibanje kot (prvi) generacijski upor svetovnemu družbenemu redu	5
Marko Ribač	
Družbena gibanja v Sloveniji – historičnosociološki pogled (1984–2012)	9
Franci Pivec	
SO WHAT? Ljubljansko leto 1968	14
Ivan Bernik	
Na predvečer seksualne revolucije	20
Gorazd Kovačič	
Socialni in razvojni konflikti kot sprožilci jugoslovanskega gibanja 1968	24
Žiga Vodovnik	
(Ponovno) branje '68: Intelektualna in politična dediščina jugoslovanske praxis filozofije	29
Vitomir Tepeš	
Kulturno in kontrakulturno gibanje 68' in Rawlsova teorija pravičnosti	34
Andrej Rus	
Politična mobilizacija študentov: Berkeley 1964	39

MEDKULTURNA SEKCIJA

Ana Hafner	
Ženske v Iranu – med načeli in stvarnostjo	44
Blaž Lenarčič	
Od »ukoreninjenega« k »povezanemu« migrantu	48
Mateja Sedmak, Zorana Medarič	
Ovire pri obravnavi spolnega in reproduktivnega zdravja migrantk v okviru slovenskega zdravstvenega sistema	52
Marija Jurić Pahor	
Transkulturalnost: vpogledi v »slovensko« manjšinsko književnost	57
Maja Zadel	
Kultura vs. kultura ali kako razumemo nacionalno kulturo glede na raznolikosti znotraj nacije	61
Mirna Buić	
Participativne metode za spodbujanje medkulturnega dialoga in mobilizacijo posameznic in posameznikov: primer slovenske Istre	66
Damir Josipovič	
Teritorialna razsežnost manjšinskega vprašanja v luči predloga zakona o zaščiti kulturnih pravic ABČHMS v Sloveniji	70
Barbara Gornik	
Pravica do (iskanja) azila z vidika »spremenjenih razmer na področju migracij«	77

SEKCIJA ZA VPRAŠANJA DRUŽBENE BLAGINJE

Urban Boljka, Mateja Nagode	
Prednosti in dileme oblikovanja indeksa blaginje otrok (IBO)	81
Tatjana Rakar, Maša Filipovič Hrast	
Družinska politika v Sloveniji: pogledi ljudi	86
Majda Černič Istenič	
Različna pojmovanja in razumevanja urbanega vrtilčkarstva kot družbenega gibanja	87
Boštjan Kerbler, Richard Sendi	
Bivanje starejših v lastniških stanovanjih v Sloveniji	91

SEKCIJA EKONOMIJA IN DRUŽBA

Marika Grubar	
Michael Mann in štirje viri družbene moči	97
Marko Hočevar	
Hayekova teorija demokracije: trg proti ljudstvu	101
Karmen Medica	
Sodobna družbena gibanja – na primeru transnacionalnosti in obmejnosti	106
Aleksandra Kanjuo Mrčela, Miroljub Ignjatović	
Sodelovanje delavcev pri upravljanju varnosti in zdravja pri delu v Sloveniji	107
Tibor Rutar	
Mikrotemelji populističnega kolektivnega delovanja: primer nacizma	112

TERMINOLOŠKA SEKCIJA

Aleksandra Kanjuo Mrčela, Jasna Mikić	
Vloga jezika v reprodukciji družbenih neenakosti	117
Sonja Bezjak, Janez Štebe	
Prevod Evropskega jezikovnega tezavra za družboslovje v slovenski jezik	122
Maca Jogan	
Terminologija in družbena odgovornost ustvarjalcev_k sociološkega znanja	126
Monika Kalin Golob, Simon Krek	
Terminologija za sodobno sociologijo	131

SEKCIJA SOCIOLOGIJA ČASA

Barbara Lužar	
Medgeneracijsko sodelovanje v dolgoživi družbi – nuja ali izbira?	135
Jan Makarovič	
Generacijski in družbeni ritmi – nauk leta 1968	138
Janez Štebe, Sonja Bezjak, Sergeja Masten	
Predstave o svetu in času skozi čas	142
Predstavitev avtorjev	147

PLENARNA SEKCIJA

MIRJANA ULE

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
mirjana.ule@fdv.uni-lj.si

ŠTUDENTSKO GIBANJE KOT (PRVI) GENERACIJSKI UPOR SVETOVNEMU DRUŽBENEMU REDU

Povzetek: Študentska gibanja niso bila politična gibanja v tradicionalnem pomenu te besede. Niso imela jasnih političnih ciljev, niso bila strankarsko vezana itd. Pač pa so bila politična v tem, da so v javno zavest pripeljala mnoge težnje libertarne civilne družbe in tudi povsem individualne, psihološke potrebe: čutno in čustveno ekspresijo, moč domišljije in fantazije, svobodno kreativnost. Ob tem so študentska gibanja sprožala celo vrsto novih družbenih potreb, ki so postajale sčasoma vedno pomembnejše in so se nanje navezale razne civilnodružbene pobude in gibanja. To nam pove, da so bila študentska gibanja v tistem sozvočju z globalnimi spremembami v modernih družbah, ki so se odvijale večinoma nezavedno. Študentje pa so nanje prvi javno opozorili. Moja teza je, da je šlo za generacijski upor postadolescenčne mladine, ki je šele kasneje (v osemdesetih letih) prerasel v civilnodružbeno gibanje. Iz tega bom izpeljala primerjavo s sedanjim razmerjem med družbo ter študent in študentkami.

Ključne besede: postadolescenca, življenjski stil, družbena gibanja, univerzalizem, študentski radikalizem.

Družbeno-kulturni okviri študentskega gibanja

Sociokulturna klima in zgodovinske okoliščine se vedno prepletajo med seboj in jih je težko ločiti. Še posebno so se prepletale v času študentskih gibanj v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Študentje in študentke se niso neposredno odzivali na zunanje zgodovinske dogodke, temveč na (sub)kulturno interpretirane dogodke, kot so jih zaznavali v svojem sociokulturnem okolju. Pri tem jih niso vodile obsežne ideološke konstrukcije, ki bi jim narekovele tolmačenje dogodkov, temveč predvsem občutenje dogodkov in njihov libertarni življenjski stil.

Študentski upori so izhajali iz kompleksne mešanice vzrokov in razlogov. Zgodovina se namreč nikoli ne dogaja linearno, ampak v zgostitvah, ko sovpadе serija kriznih dogodkov, ki terjajo ukrepanje oziroma spremembe. Najprej je bila tu kriza gospodarskega razvoja v šestdesetih letih. Po drugi svetovni vojni je bil namreč za zahodne države značilen strm ekonomski vzpon. Ta siloviti vzpon ekonomije je prišel do kritične točke, do ekonomske krize, ko se je postavilo vprašanje, v katero smer bo šel razvoj. V svetovnem merilu je bil to tudi čas politične krize, čas hladne vojne med Vzhodom in Zahodom, vojne v Vietnamu, boja za državljanske pravice temnopoltih v ZDA, ki ga je zaznamoval atentat na Martina Luthra Kinga, uboj Cheja Guevare. Hkrati se je zgodila invazija na Češkoslovaško, kar je bil prelomen politični dogodek tistega časa v Evropi.

Za nastanek študentskih uporov je bila pomembna tudi svojevrstna kriza univerz oziroma struktur vednosti, ki so jih proizvajale univerze. Velik del študentskih protestov je veljal modelu Humboldtove univerze, ki ni več ustrezal zahtevam časa, saj je stregel neki vednosti, ki je bila zaprta, izključujoča in ni bila več v stiku z zelo naglim razvojem takratne družbe. Študentski revolt je bil usmerjen proti elitizmu univerze. Študentje so zahtevali odpiranje univerze tudi za teoretsko produkcijo, ki je nastajala zunaj univerze.

Še ena pomembna oporna točka študentskega gibanja je bila takratna teoretska produkcija. Teoretski okvir temu intelektualnemu vrenju v tistem času je dajala kritična teorija družbe oziroma tako imenovana frankfurtska šola s takrat zelo angažiranimi teoretiki sodobne družbe, kot so bili Adorno, Horkheimer, Marcuse, Habermas, pa francoski strukturalizem (Foucault, Althusser, Lacan), ki sta dajala študentskemu gibanju teoretski zagon. Teksti, kot so Enodimenzionalni človek (Marcuse 1964), Eros in civilizacija (Marcuse 1962), Beg od svobode (Fromm 1941), Strukturne spremembe javnosti (Habermas, 1965), so bile teoretske podlage študentskemu gibanju, pa tudi kulturnemu vrenju v takratnem času. To je bil namreč tudi čas velikih kulturnih dogajanj, čas velikih avantgard, subkultur ter seksualne revolucije, ki se je konec šestdesetih let zgodila v zelo kratkem času.

Osupljivo je, da se je takšna radikalna sprememba v pogledu na osnovne parametre v obnašanju zgodila zgolj v nekaj letih. Bolj razumljivo je, če jo povežemo s takratnim iskanjem novih oblik socializacije in skupnostnega življenja ter s kritiko nuklearne družine, ki je bila za mlade takrat nosilec patriarhalnega reda. Študentska gibanja v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja niso bila politična gibanja v tradicionalnem pomenu te besede. Niso imela jasnih političnih ciljev, niso bila strankarsko vezana, niso jih vodile izdelane organizacije političnih aktivistov itd. Pač pa so bila politična v tem, da so v javno zavest pripeljala številne komponente in težnje libertarne civilne družbe in tudi povsem individualne, »psihološke« potrebe: čutno in čustveno ekspresijo, moč domišljije in fantazije, potrebo po samouresničevanju, nekonformnost, igro, svobodno kreativnost, individualizem kot življenjski stil, nenasilje.

Izvori študentskega radikalizma

Krizni čas je bil torej okvir za nastanek študentskega gibanja. Ni bil pa sam po sebi sprožilec upora. Izvore študentskega radikalizma je iskati v spremenjenih razmerah odrasčanja mladih v šestdesetih letih. Podaljševanje izobraževanja čez dvajseta leta je povzročilo, da vse več mladih po zaključku adolescence ni vstopilo v odraslost, ampak v neke vrste podaljšano mladost čez dvajseta leta. Kenneth Keniston, profesor socialne psihologije z univerze Berkley, ki je v letu 1967 sodeloval kot predavatelj na tako imenovani Vietnam Summer, poletni šoli študentskih radikalcev (ti mladi radikali so bili pomladi 1968 pobudniki študentskih gibanj v Ameriki), je izvire študentskega radikalizma pripisal ravno podaljševanju mladosti čez dvajseta leta (Keniston 1968). Je avtor pojma in teorije postadolescence kot novega življenjskega obdobja, ki nastopi po klasičnem adolescentskem obdobju in je značilno za mlade, ki podaljšujejo izobraževanje in ohranjajo status mladih.

S podaljševanjem mladosti se je tudi kriza identitete iz klasične adolescence premaknila v postadolescence. Za postadolescence je značilna bolj zavestna in kritična refleksija lastnih socialnih vlog in družbe kot celote in po Kenistonu je šele to prava identitetna kriza (Keniston 1972). Vsebuje manj občutkov strahu in zavestnega nemira, zato jo je težje opisati in razumeti. Lahko jo opišemo v filozofskih, etičnih in eksistencialnih terminih. Izhaja predvsem iz težav mladih, da bi se identificirali z družbo odraslih in s svojimi bodočimi vlogami v njej. Novo krizo izzove dejstvo, da se bodo mladi morali kmalu vključiti v odraslo družbo, ta korak pa je zanje problematičen. Preprosto niso zadovoljni z družbo, v kateri naj bi živeli v prihodnosti, in si želijo to stanje spremeniti (Ule

idr. 1996). Zato ni naključje, da množični pojav postadolescencence sovпада s pojavom študentskih uporov v šestdesetih letih.

Keniston (1972) je bil presenečen nad ugotovitvijo, kako pomembni so bili v šestdesetih letih v formiranju mladih radikalov prav psihosocialni dejavniki, predvsem načini odraščanja, odnosi s starši, permisivna družinska klima. To je bila zgodovinska novost v oblikovanju radikalnih posameznikov. Pred tem so bili namreč glavni vzroki za nastanek družbenih protestov ekonomski, politični ali ideološki. V postadolescenci so mladi že relativno emancipirani od družine, vzpostavijo pa se nove napetosti med njimi in družbo. Konflikti z družino nastopajo samo takrat, kadar se starši obnašajo kot reprezentanti družbe v njihovem zasebnem svetu (Ule 1988). Radikalni uporniki in upornice so svoj konflikt in upor proti avtoriteti staršev prenesli na upor proti družbenim avtoritetam. Bolj sofisticirani uporniki in upornice pa so sami prihajali iz radikalnih, družbeno-politično angažiranih družin, v katerih so se od otroštva seznanjali z radikalnimi idejami. Ti mladi radikali so se pravzaprav identificirali z vrednotami staršev in so s svojo dejavnostjo nadaljevali ali radikalizirali ideje staršev (Keniston 1972: 27)

Pomembna značilnost študentske kulture v tistih časih je bila nezadržna potreba po univerzalizaciji načel, vrednot, življenjskih ciljev, za katere so se zavzemali protestni študentje. V ospredju študentskega univerzalizma so bile človekove pravice, enakost možnosti, pravna država, družbena pravičnost, solidarnost z zatiranimi in odrinjenimi družbenimi skupinami in narodi, nenasilje. Zanimivo je, da so študentje in študentke uresničevanje teh zahtev terjali kot nekaj samoumevnega, in ne kot utopične cilje. Izhajali so iz prepričanja, da sodobne razvite družbe preprosto morajo vsem svojim pripadnikom omogočiti osnovni življenjski standard, socialno zaščito in enake pravice pred zakonom.

Zahteve študentskih gibanj šestdesetih let se dobro izražajo v sloganu »Naj živi ustvarjalna domišljija« (geslo s Sorbone). Ob tem so študentska gibanja sprožala celo vrsto novih družbenih potreb, ki so postajale s časom vedno pomembnejše in se nanje še danes vežejo razna civilnodružbena gibanja: ekologija, mirovništvo, feminizem. Geslo »Zasebno je politično« je bilo verjetno najbolj odmevna politična inovacija študentskih gibanj. To nam pove, da so bila študentska gibanja v tistem sozvočju z globalnimi spremembami v modernih družbah, ki so se odvijale večinoma nezavedno, študentje pa so nanje prvi javno opozorili.

Kje pa je danes študentski revolt?

Če primerjamo družbene kontekste iz šestdesetih let prejšnjega stoletja in dandanašnje, lahko ugotovimo, da tudi zdaj živimo v času družbenih kriz, ki se kažejo na več načinov. Med najbolj problematičnimi je neznosna polarizacija sveta na revne in bogate, na zmagovalce in poražence svetovnega ekonomskega in tehnološkega razvoja. Imamo nevarna vojna območja, totalitarne vodje, ki sprožajo vedno nove in nove politične krize. Podobno žgoč in nevaren obraz krize je rastoča ekološka kriza. Ta preti obstoju človeštva kot celote (Beck, 2016). Namesto globalizacije demokratičnih vrednot, ki so jih izpostavila študentska gibanja, smo soočeni z globalizacijo kapitala, profita, trgov, ki uhajajo izpod državnih kontrol.

Lahko govorimo tudi o novi krizi univerze. Zahteva po odpiranju univerz je na določen način realizirana. Univerza je res stopila v službo družbe, vendar tako, da se od nje čedalje bolj pričakuje, da streže potrebam trga (Schimank 2005; Giroux 2014). Humboldtovski ideal »vednost zaradi vednosti same« se je ob izstopu univerz iz slonokoščenega stolpa samozadostnosti spremenil v zahtevo po informaciji, ki naj se jo čim bolje in čim hitreje uporabi. Med vednostjo in informacijo pa obstaja ogromna razlika. V našem času smo tako informirani, kot nismo bili še nikoli v zgodovini. Standardi vednosti pa upadajo. Družbena vloga univerze danes je predvsem v tem, da zaokroža celoten sklop institucij, ki skrbijo za discipliniranje in domestifikacijo mladih ljudi. Zahteve po

družbi znanja se v teh razmerah hitro izkažejo za iluzorne ali ideološke. Saj sploh ne vemo, o čem govorimo, ko govorimo o družbi znanja. Torej imamo dovolj razlogov za zahteve po spremembah univerze, za revolt, gibanje.

Kje pa so študenti? Kaj se je zgodilo s postadolescentno potrebo po spreminjanju družbe? Z upadanjem moči in vpliva študentskih gibanj je tudi postadolescenca kot nova oblika mladosti izgubila vlogo kreatorja protestnih in družbenokritičnih mladinskih gibanj. Izgubila je karizmo nečesa drugačnega in inovativnega. Sodobna potrošniška družba je uspela asimilirati njene kritične in inovativne pobude ter jih preoblikovala v potrošniške stile. Trg se je hitro naučil, kako streči tem aktivnostim in odporu – s produkcijo tržnih produktov za mlade, ki mladih ne združuje, ampak razdružuje (Kelly in Kamp 2015; Ule 2016). Sedaj so mnogi simboli mladinskega odpora kooptirani v vsakdanjo množično kulturo in s tem komodificirani, kajti dominantna mladinska kultura in prevladujoči »duh dobe« pogosto poudarjata nerefleksiven, zgolj porabniški odnos do družbe, zabavo in sprostitev (Côté 2007). Postadolescentni nemir in prevpraševanje sveta pa terjata napor mišljenja, kritično distanco in iskanje alternativ, zato tudi nista več privlačna za mlade. Tudi družboslovna in humanistična znanost jim ne ponujata izzivov, ker tudi sami že nekaj časa ne producirata novih izzivalnih teorij, strategij in paradigem razvoja.

Študentskega upora torej ne moremo in ne smemo romantizirati in pričakovati od študentov in študentk nekakšnega »generatorja« socialnih, kulturnih in političnih sprememb ali celo revolucij. Upor je namreč pričakovati tedaj, ko študentje in študentke svojega kritičnega odnosa do stvarnosti ne morejo več vgraditi v postopno akumulacijo socialnih izkušenj. Dalj časa trajajoča odsotnost študentov in študentk iz javnosti in političnega dogajanja lahko poglobi njihove občutke nemoči in jih privede v resnično družbeno anomijo. Preprosto se sprijaznijo s svojim razmeroma privilegiranim socialnim položajem. Reakcije na družbeno anomijo so lahko zelo različne, npr. ad hoc politični aktivizem (tako »levi« kot »desni«), cinična distanca do politike ali instrumentalizacija politike za lastno kariero, prepričanje, da je družba sicer slaba, da pa so možni individualni otoki sreče, »umik« iz javnosti, iz političnega prostora v sfero izključno zasebnega in individualnega prizadevanja za čim boljše socialno samouvvrstitev.

Toda tudi socialni cinizem in socialna anomija študentov in študentk sta politična učinka. Po svojih negativnih posledicah sta nedvomno bolj nevarna kot povečana študentska političnost in »upornišvo«. Usmeritev k socialni anomiji je namreč idealna podlaga za vznik avtoritarnih populističnih gibanj v družbi. Bolj kot pričakovanja, da bi se sociopolitično anomični študentje in študentke množično ali tipično udeleževali rasističnih izgrediv, nacionalističnih demonstracij sile in podobnih socialno in moralno destruktivnih dejanj, so verjetnejše subtilnejše dejavnosti in bolj artikulirane oblike netolerance, socialnega in etničnega izključevanja, religioznega fundamentalizma in avtoritarnega populizma.

Literatura

- Beck, Ulrich (2016): *The Metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity.
- Côté, James (2007): *Youth and the provision of resources*. V: H. Helve in J. Bynner (ur.): *Youth and Social Capital*. 59–70. London: The Tufnell Press.
- Giroux, Henry (2014): *Neoliberalism's War on Higher Education*. Chicago: Haymarket Books.
- Kelly, Peter, in Kamp, Annelies (ur.) (2015): *A Critical Youth Studies for the 21st Century*, Boston, MA: Brill.
- Keniston, Kenneth (1968): *Young Radicals*. New York: Harcourt Brace.
- Keniston, Kenneth (1971): *Youth and Dissent. The Rise of a New Opposition*. New York: Harcourt Brace.
- Keniston, Kenneth (1972): *Youth: A »New« Stage of Life*. American Scholar, 4.

- Schimank, Uwe (2005): »New Public Management« and the Academic Profession: Reflecting the German situation, *Minerva*, 43: 361–376.
- Ule, Mirjana (1988): *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule M., Renner Tanja, Mihelj Vlado, Kurdi Slavko, Mencin-Čeplak Metka (1996): *Predah za študentsko mladino*. Ljubljana: Urad za mladino RS.
- Ule, Mirjana (2016): Downward mobility is now a reality for a new generation of young people: comparative analysis 1985–2015. *Teorija in praksa*, 53 (6): 1295–1308.

* * *

MARKO RIBAČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
marko.ribac@fdv.uni-lj.si

DRUŽBENA GIBANJA V SLOVENIJI – HISTORIČNOSOCIOLOŠKI POGLED (1984–2012)

Povzetek: Prispevek se posveča nedavni zgodovini in praksam družbenih gibanj ter aktivističnih mrež v Sloveniji. Avtor izhaja iz strukturiranosti lokalnega aktivističnega prostora, ki mu pravi prostor protijavnosti, in si prizadeva pokazati, kje se je že desetletja pred Vseslovenskimi ljudskimi vstajami (leta 2012) konstituiral heterogen prostor posameznih iniciativ in protestnih skupin v Sloveniji. V nadaljevanju zato predstavi tri protijavnosti z dolgoletno zgodovino političnega aktivizma v Sloveniji: feministično, anarhistično in LGBT+ protijavnost. Prikaže njihovo notranjo strukturiranost, oriše nekaj ključnih prostorov, kjer se v poskusih demokratizacije nacionalnega prostora odvijajo njihove aktivistične dejavnosti, ter popiše njihovo bogato medijsko, publicistično, teoretsko in literarno produkcijo.

Ključne besede: družbeno gibanje, feministična protijavnost, anarhistična protijavnost, LGBT+ protijavnost.

Pozimi 2012 in 2013 so v prepletu ekonomske, politične in družbene krize v slovenski javni prostor aktivno vstopila številna družbena gibanja in iniciative, ki so sooblikovali najbolj množične proteste v zgodovini samostojne države, t. i. Vseslovenske ljudske vstaje. Te protestne skupine in njihove dejavnosti se v prvotni tematizaciji (heterogenih) vstajniških gibanj kažejo kot fragmentirane in nepovezane. Toda niz nepreglednih dogodkov in pluralnost vstajniških skupin je moč misliti znotraj specifičnega prostora protestnih iniciativ, intelektualnih pobud in dolgotrajnih solidarnostnih mrež, ki se je oblikoval znotraj razčlenjenih struktur socialistične, nato pa še neokorporativistične institucionalne ureditve v Sloveniji.

Aktivistično delovanje družbenih gibanj in zgodovinsko kronologijo protestov v Sloveniji lahko rekonstruiramo tako, da ju umestimo v (teoretsko) skonstruiran prostor različnih javnosti in publik, v katerem je tudi najlažje prikazati kompleksnost odnosov in razmerij med njimi.

Družbena gibanja v Sloveniji se tako konstituira v prepletu akademske, proletarske, anarhistične, feministične, LGBT+, kulturniške in nevladne *protijavnosti*.¹ Mobilizacijske fenomene tako umeščam v razčlenjeni in relacionalni sociozgodovinski konstelaciji družbenih gibanj, ki ga imenujem *sfera ali prostor protijavnosti*. Prostor strukturira dinamična zgodovina subverzivnih akcij (lokalnih, regionalnih in mednarodnih protestov) na eni strani ter mreža avtonomnih institucij in polemičnih publikacij (bogata alternativna kulturna, umetniška, teoretska in aktivistična produkcija na margini družbenih polj kulturne produkcije) na drugi strani. Aktivistične prakse znotraj te konstelacije, ki so jih generirale skupine z dolgoletno tradicijo in zgodovino organiziranega protestiranja v lokalnem in transnacionalnem prostoru, so vplivale na formo in dinamiko vstaj, ki so se začele leta 2012. Zavaljo časovnih in prostorskih omejitev bom na tem mestu naredil le delen pregled prostora družbenih gibanj oziroma protijavnosti, zato se bom osredotočil na notranjo strukturiranost, dejavnosti in prostore le treh političnih formacij: feministične, anarhistične in LGBT+ protijavnosti.²

Feministično protijavnost konstituira skupine, avtorice in aktivistke feminističnega gibanja iz osemdesetih let prejšnjega stoletja, ki so aktivno ustvarjale javni in politični prostor, ko se je razkrajal socialistični sistem (Jalušič 2001: 183–186; Jalušič 2002; Leskošek 2009: 115–116; Hvala 2017), protijavnost pa se v dvajsetih letih znotraj nacionalnega političnega, univerzitetnega, birokratskega, umetnostnega in gospodarskega polja notranje razčleni v treh smereh. Prvič, feministična protijavnost je obstajala kot smer institucionalne ženske politike, ki je zahteve feminističnega gibanja prenašala v politično polje in institucionaliziran zakonodajni proces. V tem okviru sta ključni instituciji, vzpostavljeni v zgodnjih devetdesetih letih prejšnjega stoletja, tj. parlamentarna *Komisija za žensko politiko* (1990) in vladni *Urad za žensko politiko* (1992). S pomočjo akterk v teh dveh institucijah so imele nestrankarske skupine vpliv na konstituiračo polje političnih strank, s čimer je Slovenija obenem postala *edina* država v nekdanjem socialističnem bloku, ki je vzpostavila državni (nacionalni) mehanizem za spodbujanje enakosti med spoloma (Bahovec in Šetinc 2006: 90). V drugi smeri je feministična protijavnost obstajala v sklopu vstopa feminističnih avtoric in intelektualk v akademsko protijavnost, na slovenske univerze in raziskovalne inštitute, ki so s tem postali mesto teoretske (in aktivistične) refleksije s področja zgodovine žensk, psihoanalize in študijev spolov ter mesto polemike med raznolikimi feminističnimi perspektivami (Jalušič 1993; Renner 1996; Dobnikar 2009: 106; Leskošek 2009: 116; Hvala 2015: 56). Tretjič, protijavnost še danes obstaja kot formalizirana

1. Protijavnosti so politične formacije, nekakšen niz vzporednih diskurzivnih aren, ki vzniknejo znotraj struktur stratificirane kapitalistične države. Označuje jih niz družbenih krajev oziroma diskurzivno strukturiranih okolij, zato protijavnosti razumem v njihovi materialni (tj. fizični in prostorski) dimenziji, v obliki »geografij urbanega prostora« (Fraser 1997: 124–126), kot aktivistične, politične in solidarnostne oblike združevanja. Po drugi strani protijavnosti zaznamuje tudi diskurzivna, retorična ali argumentacijska raven, saj se oblikujejo v komunikacijskih procesih in diskurzivni interakciji. V tem smislu so tudi lingvistično vzpostavljene sfere, v katerem se vzpostavljajo mediirane institucije oziroma kanali kritike: lasten tisk, skupnostni mediji in radikalne oblike teatra, difuzne mreže diskusij in polemik, spletni kanali itd. Protijavnosti tako razvijejo nove komunikacijske oblike (ideje, jezik, argumentacijo, diskurzivne konvencije), ki so radikalno drugačne od komunikacijskih procesov in retoričnih oblik, ki prevladujejo v »hegemonski« javni sferi na prelomu heteronomnih polov političnega, akademskega in medijskega polja (Fraser 1997: 127; Warner 2002: 47, 56–57).
2. V ospredje postavljam sfero družbenih gibanj, protestnih iniciativ, solidarnostnih mrež in aktivističnih kolektivov, zato protijavnosti, ki so imele utrjen položaj v nacionalnih družbenih poljih (tj. akademsko, nevladno, kulturniško), na tem mestu puščam ob strani.

oziroma profesionalizirana protijavnost razvejanega nevladnega sektorja (Jalušič 2002: 81–90; Bahovec in Šetinc 2006: 107–142; Dobnikar 2009: 104–105; Jalušič 2011: 177–179). Tri razmeroma avtonomne smeri oziroma institucionalne sfere, ki strukturirajo feministično protijavnost v Sloveniji, lahko mislimo na stičišču »osvobojenih ozemelj« oziroma »urbanih prostorov in geografij« (Fraser 1997: 124), kjer kulturno-politične in javne prostore zapolnijo z lastnimi vsebinami, žanri, diskurzivnimi postopki in pomeni (Leskošek 2009).³

Anarhistična protijavnost na drugi strani dokončno razvije trajno kontinuiteto anarhističnega organiziranja in delovanja v Sloveniji med letoma 1999 in 2014. Ključna je predvsem vzpostavitev fizične mreže avtonomnih urbanih prostorov, ki se z nizom radikalnih in inovativnih praks upira vpisu v obstoječi pravni, ekonomski in politični (strankarski) red.⁴ Znotraj te mreže se lokalne anarhistične skupine formalizirajo v slovensko Federacijo za anarhistično organiziranje (FAO), ki je v času vstaj povezovala osem lokalno razpršenih aktivnih skupin ter številne posameznike in posameznice. Anarhistična dejavnost se v Sloveniji financira s samoprispevki, članarinami, solidarnostnimi in drugimi donacijami ter benefit dogodki, v iskanju avtonomije pa strogo zavrača prispevke financerjev, državnih ali zasebnih institucij ter formo razpisov (Korošec 2014: 40). Začasne avtonomne cone (Bey 2011), v katerih se vzpostavlja anarhistična protijavnost, so križišče raznolikih kulturnih, umetnostnih, psihoterapevtskih, aktivističnih, arhitekturnih, političnih in marginaliziranih skupin, zato so to tudi prostori interakcije, ki so izrazito vsebinsko heterogeni: so prostor družbenih analiz kapitalizma, refleksij upora, deliberacije, subverzivnih premislekov demokratičnih oblik organiziranja

3. Takšen je bil Ženski center na Metelkovi cesti v Ljubljani, ki so ga vzpostavile avtonomne ženske, feministične in lezbične aktivistke, ki so leta 1993 sodelovale v zasedbi prostorov na Metelkovi cesti (Hvala 2015: 53). V okviru Ženskega centra na Metelkovi so delovale Ženska svetovalnica, Luna, Kasandra, Modra – skupina za raziskovanje psihosocialnih potreb žensk, Prenner klub, LL, Lilit, na začetku pa tudi SOS telefon (Jalušič 2002: 86; Hvala 2015). Poleg tega je aktivistični, intelektualni in politično-umetnostni angažma treba misliti tudi v sklopu mednarodnih festivalov, ki transnacionalno strukturirano feministično protijavnost povežejo z lokalnim prostorom: Mednarodni feministični in queerovski festival Rdeče Zore je bil prvič organiziran leta 2000 na zasedenem ozemlju AKC Metelkova mesto v Ljubljani. Festival je stična točka debat in polemik feministične in LGBT+ protijavnosti (Leskošek 2009: 120; Hvala 2015: 53–56). Mednarodni festival sodobnih umetnosti Mesto žensk, ki so ga feministične skupine začele organizirati sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja, pa je bližje heteronomnemu polju kulturne produkcije, saj ima nesorazmerno večji ekonomski, prostorski, programski, produkcijski in organizacijski domet.
4. Poleg nekaterih manjših poskusov zasedb sta se v Kranju tako vzpostavila Izbruhov kulturni bazen (zaseden leta 2001) in TrainStation Squat (zaseden leta 2011), v Novi Gorici Mostovna (delujoča od leta 1998) in Ideal bar (ki je deloval med letoma 2007 in 2009), v Beltincih Ambasada Štefana Kovača Marka (zasedena od leta 2002), v Novem mestu Sokolski dom (ki deluje od leta 2006). V tej infrastrukturi, v kateri se konstituira anarhistična protijavnost, je pomemben tudi avtonomni kulturni center Metelkova (Ljubljana) (Crnklič in Tepina 2014: 25; Pureber 2013: 139; Korošec 2014: 33), pa zasedena nekdanja vojaška pekarna v Mariboru (Kosi 2009) ter (leta 2006 zasedena) nekdanja tovarna koles Rog v Ljubljani (Pureber 2013: 143; Crnklič in Tepina 2014: 26).

in bogate kulturne produkcije.⁵ V izobraževalnih, medijskih, samooskrbnih in avtonomnih praksah protijavnosti se vzpostavi dolgotrajna organizacijska infrastruktura, v kateri se poskušajo praktično uveljaviti neposredni in »horizontalni« demokratski sistemi soupravljanja skupnosti ter protestnih akcij, ki zavirajo destruktivne urbanizacijske procese v slovenskih mestih (Pistotnik 2013; Pureber 2013; Svete 2013; Korošec 2014; Crnkić in Tepina 2014). Anarhistična protijavnost zavrača heteronomno medijsko produkcijo, v kateri se reproducirajo dominantne ideologije, zato je aktivnost protijavnosti usmerjena tudi v izgradnjo lastnih (alternativnih in avtonomnih) medijskih prostorov in komunikacijskih kanalov.⁶

Tudi LGBT+ protijavnost se je, tako kot feministična protijavnost, na političnoaktivistični zemljevid vpisala že v času vrenja novih družbenih gibanj sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja s serijo kritičnih publikacij, festivalov, političnih in aktivističnih intervencij ter avantgardnih umetniških angažmajev (festival Magnus, sobotni večeri Magnus Gay Club v klubu Disco FV, samostojni gejevski časopis *Gayzine*) (Greif 2009: 86; Velikonja 2013: 60). Kot sestavni del novih družbenih gibanj, tesno povezana predvsem s skupinami feministične protijavnosti, sta bila gejevsko in lezbično gibanje aktivna na področju socializacije, politike, kulture in umetnosti homoerotike. Za takratni angažma so značilni radikalno feministična linija zahtev po polni enakopravnosti in državljanski enakosti, krepitev vidnosti homoerotičnih identitet, zavzemanje teritorija svobodnih življenjskih slogov seksualnih in spolnoidentitetnih manjšin ter nenehna krepitev skupnosti, boj proti patriarhatu in heteronormativnosti. Različne subkulturne skupine, društva in iniciative z organizacijo družabnih in diskusijskih večerov, delavnic, umetniških dogodkov in z vstopom v medijsko polje konstituira *prvo* LGBT+ gibanje v tedanji SFRJ in Vzhodni Evropi nasploh. Del gibanja se, tako kot večina ostalih protijavnosti, ukvarja s programom in s klubi na Metelkovi, saj je gejevsko in lezbično gibanje (Roza klub, LL, Magnus) skupaj z Radiem Študent ter Gibanjem za kulturo miru in nenasilja ustanovni član Mreže za Metelkovo, ki je nastala leta 1990 (aktivisti in aktivistke gibanja so aktivno sodelovali pri zasedbi Metelkove leta 1993) (Jalušič 2002; Bahovec in Šetinc 2006: 127–132; Greif 2007: 21; Greif 2009: 84–88; Velikonja 2013: 60). *Drugi val* LGBT+ gibanja se začne leta 1998, za to obdobje pa je značilen prehod gibanja (kot subkulture) z obrobja v institucionalizirane prostore novokonsolidirane nacionalne skupnosti. Protijavnost deluje v okviru šestih organizacij: skupine za istospolno usmerjene mlade Legebitra, športno-rekreativne skupine Out in Slovenija (v okrilju društva DIH), mariborske Lingsium, KUD Evine Potomke (v okviru društva Škuc) in društva Parada ponosa, ki vsako leto organizira Parado ponosa v Sloveniji (Greif 2009: 89). Vzpostavljen je trajen prostor intelektualne kulturne produkcije (knjižni zbirki

5. Poleg nekaterih teoretsko-kritičnih, medijskih in izobraževalnih projektov (A-Infoshop, Delavsko-punkerska univerza, Škratova filmska šola, NAPAD, KUD Anarhiv) naj omenim infoteko z bogato anarhistično knjižnico (Škratova čitalnica), ki deluje v AKC Metelkova mesto od leta 1998 in vsebuje bogat nabor radikalne literature. Anarhistično gibanje poskrbi tudi za prenos niza anarhističnih vsebin v lokalni prostor v okviru organizacije in priprave vrste protestov ter kampanj (npr. festival Anarh), pa tudi izvedbo množice javnih dogodkov (Balkanski anarhistični knjižni sejem) in protestnih manifestacij oziroma demonstracij (Pistotnik 2013; Pureber 2013: 144–145; Crnkić in Tepina 2014: 25–26; Korošec 2014).
6. Redno okrožnico z naslovom *Anarhistka*, ki jo protijavnost izdaja od leta 2008 (naklada se je z nekaj sto začetnih izvodov povečala celo na 1500 izvodov), je v predvstajniškem času dopolnil še časopis *Avtonomija* (ta je izhajal med letoma 2009 in 2010).

Vizibilija in Lambda založbe ŠKUC), razmeroma avtonomne prevajalske in založniške dejavnosti⁷ ter vzpostavitev stabilnih kanalov deliberacije (Revija *Lesbo*, fanzin *Lesbozine*, bilten *Pandora*, revija *Narobe*, revija *Revolver*, oddaja *Lesbomanija* na radiu Študent itd.) in polemičnih diskusij z raznolikimi publikami – kulturno, akademsko, nevladno⁸ (Greif 2007: 21–24, 29; Greif 2009: 93; Velikonja 2013: 60; Tratnik 2013: 57–59).

Viri in literatura

- Bahovec, Eva, in Šetinc, Katarina (2006): *Demokracija je ženskega spola. Feministične vaje v slogu*. Ljubljana: Delta.
- Bey, Hakim (2011): Začasna avtonomna cona. V Ž. Vodovnik (ur.): *Antologija anarhizma* 3: 59–88. Ljubljana: Založba Krtina.
- Crnkic, Adin, in Tepina, Daša (2014): Misliti *anarhizem* v slovenskem prostoru. V *Anarhizem: onkraj obstoječega*. Časopis za kritiko znanosti, 42 (257): 13–29.
- Dobnikar, Mojca (2009): Gibanje proti nasilju nad ženskami med feminizmom in socialnim delom. *Dialogi*, 45 (11–12): 98–110.
- Fraser, Nancy (1997): Rethinking the Public Sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. V C. Calhoun (ur.): *Habermas and the public sphere*: 109–142. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Greif, Tatjana (2007): Liberalni dezertjerji. Odnos liberalne inteligence in politike do lezbistva in aktivizma. Časopis za kritiko znanosti, 35 (229–230): 21–36. Dostopno prek: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-PMG4T7PV> (28. 8. 2018).
- Greif, Tatjana (2009): Na begu pred terorjem normalizacije. *Dialogi*, 45 (11–12): 82–97.
- Hvala, Tea (2015): Začasni prizorišči vztrajnega upanja: Mesto žensk in Rdeče zore. Časopis za kritiko znanosti, *Mesto žensk* (261): 51–62.
- Hvala, Tea (2017): »Iritantno«: ločeno delovanje žensk v novem feminizmu v osemdesetih. V B. Piškur (ur.): *Osemdeseta o osemdesetih*: 8–27. Ljubljana: Moderna galerija.
- Jalušič, Vlasta (1993): »Nove demokracije« in »ženske študije«. V E. D. Bahovec (ur.): *Od ženskih študij k feministični teoriji*: 107–118. Ljubljana: ŠOU.
- Jalušič, Vlasta (2001): Ideologija in realnost civilnih družb: Slovenija in naslednice nekdanje Jugoslavije ter primer feminističnih skupin. V D. Fink Hafner in M. Haček (ur.): *Demokratski prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami*: 173–196. Ljubljana: FDV.
- Jalušič, Vlasta (2002): *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: Založba *cf.

7. Društvo ŠKUC (Študentski kulturni center) z založbo ŠKUC je najpomembnejša institucija v založniški dejavnosti LGBT+ protijavnosti. Ustanovljeno je bilo leta 1972, izšlo je iz študentskega vrenja poznih šestdesetih in bilo ključno v aktivističnih bojih novih družbenih gibanj pred osamosvojitvijo Slovenije. Je ena najvidnejših organizacij nepridobitnega kulturnega ustvarjanja v Sloveniji, danes ima status društva v javnem interesu.
8. V Mrežo avtonomnih knjižnic, ki so jih vzpostavile različne protijavnosti, se povezuje tudi Lezbična knjižnica s svojim arhivom. Ustanovljena in odprta je bila leta 2001. Gre za prostor, kjer se sistematično zbira in izposoja knjižno, revialno, avdiovizualno, dokumentarno in arhivsko gradivo s področij, ki jih izobraževalne in splošne institucije zanemarjajo ali zapostavljajo (Greif 2007: 27–28; Tratnik 2013: 145). *Festival gejevskega in lezbičnega filma* je festival LGBT+ protijavnosti, ki se je kot Teden lezbičnega filma v ljubljanski galeriji Škuc odvil leta 1988 in je eden najstarejših v Evropi (s 33-letno zgodovino celo najstarejši tovrstni filmski festival v Evropi) (Greif 2007: 22). Filmske projekcije v okviru festivala redno organizirajo in predvajajo na Ptuj, Celju, Kopru in Mariboru (Hvala 2015: 56). Festival *Lezbična četrt* je bil prvič organiziran v vstajniškem letu, tj. leta 2012 (Sukič 2012: 35–37; Hvala 2015: 54).

- Jalušič, Vlasta (2011): Civilna družba, feminizem in politika. V M. Antić Gaber (ur.): *Ženske na robovih politike*: 171–186. Ljubljana: Založba Sophia.
- Korošec, Peter (2014): Ideje in prakse organiziranega anarhizma pri nas (1999–2014). *Časopis za kritiko znanosti*, 42 (257): 30–52.
- Kosi, Gregor (2009): Od skvotiranja do institucionalizacije. *Dialog*, 45 (7–8): 28–58.
- Leskošek, Vesna (2009): Nujnost feminističnih refleksij naraščajočih neenakosti. *Dialogi*, 45 (11–12): 111–122.
- Pistotnik, Sara (2013): Iz nabora kontradikcij v dnevnih praksah avtonomnih prostorov. *Časopis za kritiko znanosti*, 41 (253): 151–159.
- Pureber, Tjaša (2013): Proti in onkraj obstoječega. Gradnja metelkovske skupnosti v uporabi. *Časopis za kritiko znanosti*, 41 (253): 139–150.
- Rener, Tanja (1996): Odpiranje prostorov? O situaciji univerzitetnih ženskih študijev. V L. Bogovič in Z. Skušek (ur.): *Spol: Ž.* 58–68. Ljubljana: ISH.
- Svete, Mitja (2013): Neposredna demokracija bo samonikla ali pa je ne bo. *Časopis za kritiko znanosti*, 41 (253): 130–138.
- Sukič, Nataša (2012): Lezbična četrt. *Lesbo, politična, socialna in kulturna revija* (23): 35–46.
- Tratnik, Suzana (2013): *Konec strpnosti*. Ljubljana: Škuc.
- Velikonja, Nataša (2013): Gejevska in lezbična scena na Metelkovi. *Časopis za kritiko znanosti*, 41 (253): 60–69. Dostopno prek: <http://www.ckz.si/arhiv/ckz253.pdf> (28. 8. 2018).
- Warner, Michael (2002): *Publics and counterpublics*. New York: Zone Books.

* * *

FRANCI PIVEC

Inštitut informacijskih znanosti IZUM, Maribor
franci.pivec@izum.si

SO WHAT? LJUBLJANSKO LETO 1968

Povzetek: *Ljubljansko leto 68. se najpogosteje označuje zgolj kot odmev na beograjske študentske nemire, kar ne drži in s čemer se zanemarljivo njegove bistvene značilnosti: priznanje delovnega statusa, avtonomna skupnost študentov, vstop v parlament, nov visokošolski zakon, alternativne umetniške smeri, radio Študent.. S takšno agendo so bili ljubljanski študentje nesporni soudeleženci nadnacionalnega študentskega gibanja, kar potrjujejo tudi močne povezave z njegovimi središči. Opazna je kontinuiteta študentskega delovanja od ukinitve Perspektiv 1964. do ukinitve Skupnosti študentov 1974., vendar so tudi očitne razlike med dogajanjem 68. in 71.: umeščenost prvič v študentskih domovih, drugič na filozofski fakulteti; prvič je v ospredju socialni naboj, drugič kulturna vprašanja; prvič ni zraven profesorjev, drugič so; prvič močan vpliv mednarodnih razmer (Izrael, Vietnam, Praška pomlad, Vatikanski koncil), drugič pomembnejša domača scena; prvič je alternativni življenjski stil manj opazen, drugič zelo poudarjen.*

Ključne besede: študentsko gibanje, univerzitetna reforma, skupnost študentov, agenda 68, radio Študent

Zakaj o 68?

Obravnavam študentsko gibanje na ljubljanski univerzi v šestdesetih kot njegov udeleženec in ne pišem prvič o tem, pač pa sem objavil mnogo zapisov, ki neposredno dokumentirajo dogodke ali jih skušajo interpretirati iz določene časovne distance. Ohranil sem tudi osebno zbirko dokumentov (OZD) o tem dogajanju, ki je pripravljena za oddajo v univerzitetni arhiv. Vse to se mi zdi pomembno v prvi vrsti zato, ker zaokroža sliko o vlogi univerze, ki je relativna stalnica v družbenih spremembah in na ta način nekakšen palimpsest, ki ga je treba brati čim globlje in pazljivo razlagati. Za pretirane sem imel ocene, kakršno je npr. zapisala Hannah Arendt v pismu Karlu Jaspersu 26. junija 1968: »Zdi se mi, da se bodo otroci naslednjega stoletja učili o letu 1968., kot smo se mi učili o letu 1848.« (Köhler in Saner 1993: 715). Obenem pa mi ni vseeno, ko se v zgodovinskih prikazih tega obdobja iz teh ali onih razlogov prirejajo podatki, izpuščajo ali dodajajo dogodki, ki bi jih bilo mogoče brez velikega napora preveriti.

Prevladuje prepričanje, da se je jugoslovansko leto 68 zgodilo le v Beogradu, vse dogajanje med študenti v drugih univerzitetnih centrih po državi pa je bilo le odmev, predvsem solidariziranje z Beograjčani; prištinskim študentom pa zgodovinarji niti tega ne privoščijo, ker da so šli na ulice zgolj iz separatističnih namenov (Kanzleiter 2011). Tako sliko brez resnih pripomb sprejemajo tudi slovenski zgodovinarji in nobeno presenečenje ni, da kakšni novejši prikazi študentskega gibanja v Jugoslaviji leta 1968. Ljubljane sploh ne omenjajo več (Fichter 2016).

Številne omembe petdesete obletnice študentskih nemirov 1968. v naših medijih se takratnega dogajanja v resnici sploh ne dotikajo, ampak «visijo» na bolj spektakularni zasedbi filozofske fakultete leta 1971. Pač par let gor ali dol, v resnici pa je takratni čas tekel zelo hitro, sploh pa so se naglo menjavale študentske generacije. Ni res, da o letu 1968. ne bi bilo nobenih virov, ampak je kriva neobčutljivost za elementarna dejstva, posledica pa je spregled vsebinskih momentov, ki so bistveni za razumevanje družbenih procesov; ampak saj enako frivolnost zlahka zasledimo tudi pri obravnavanju današnjih družbenih dogajanj.

Kdaj se začne in konča 68?

Opozorilo, da leto 1971 glede dogajanja na ljubljanski univerzi ni isto kot leto 1968 ne pomeni, da ni med njima nobene povezave. Nasprotno, časovni okvir je treba še bistveno razširiti, ker so se problemi usedali v zavest skozi daljše obdobje. Socialna oz. eksistenčna vprašanja študentov so se vlekla že iz petdesetih, kar sva popisala s Petrom Vodopivcem (1969). Protesti niso bili tako ostri, kakršen je bil npr. »upor lačnih« na beograjski univerzi, ki ga je 1951. vodil kasnejši profesor ljubljanske FAGG dr. Dragoš Jurišić (Cvetković in Bondžić 2017), so se pa prepletali z drugimi krizami, ki so zaposlovale slovensko politiko: inscenirani sodni procesi, Kocbek, trboveljski štrajk ... Še posebej ploden je bil stik z »revijalno krizo« in ukinitvev Perspektiv leta 1964. je prelomnica, po kateri se študentje niso več umirili in pustili izriniti s politične scene in to bi lahko šteli za »začetek 68«. Za razliko od Beograda, so ljubljanski študentje socialno problematiko najtesneje povezali s položajem in vlogo intelektualcev, v čemer se nedvomno kaže vpliv revijalnega kroga. To je prišlo najbolj do izraza na »Simpoziju o slovenski kulturni problematiki«, ki sta ga 12. marca 1964. v okviru KUD A. T. Linhart vodila Janko Kos in Primož Kozak in so mu dajali ton tudi študentski prispevki (gradivo v OZD).

V istem času so se zaostрила tudi vprašanja izvajanja univerzitetne reforme in stopenjskega študija, ki ga je prinesla in v imenu katerega so ‚reformni generaciji‘ omejili vpis na drugo stopnjo. Razkrilo se je, da so najbolj prizadeti revnejši (delavski in kmečki) študentje. Protestne študentske zборе so organizirali Vili Kovačič in Milovan Čikić na ekonomiji, Pavel Kristan in Rado Faleskini na elektrotehniki in jaz na filofaksu. Univerza je bila tudi sicer popolnoma nepripravljena na velik porast vpisa: pomanjkanje štipendij, stanovanj in organizirane prehrane ter slabo organiziran študij so konstantno povečevali nezadovoljstvo študentov (Mihevc 2008).

Na drugi strani je trajanje leta 68 v Ljubljani zamejeno z odpravo njenega najbolj prepoznavnega elementa – avtonomne Skupnosti študentov. S člankom *Provokacija za novo študentsko organizacijo*, ki je izšel na dan protestnega zborovanja 3. junija 1968. v študentski menzi, sem zakrivil njen nastanek (Pivec 1968) in ko je začela res delovati, sem moral Jožetu Smoletu, Titovemu ‚tajniku‘, podrobno utemeljiti, kaj se gremo na ljubljanski univerzi (pismo z dne, 21/1 1969 v OZD). Začetek njenega konca pa je bil sklep 3. Konference ZKJ leta 1972., da je treba študentske organizacije razpustiti oz. jih utopiti v novi zvezi socialistične mladine, česar pa niso mogli izpeljati preko noči, ker je Zoran Djindjić zbral študente filozofskih fakultet v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu, ki so izglasovali Načrt resolucije o stanju v državi in proti ukinitvi avtonomije študentskega organiziranja. Dokument so sodno prepovedali in Djindjića, Stojanovića, Palančanina, Zalarja, Štrajna, Veljaka in Rubija obsodili, razpustitev pa se je vendarle zavlekla za leto dni (Olujić 2007). S tem se je protestni naboj leta 68 res izpraznil in nastopila so železna sedemdeseta.

Kaj je 68 v ljubljani?

Oseminšestdeseto je koda, ki označuje specifično študentsko aktivnost, ne pa kar vsega, kar se je godilo na univerzah tega leta ali okoli tega leta. »To ‚magično leto‘ lahko obravnavamo kot klimaks različnih razvojev, ki sestavljajo izredno hitro socialno in ekonomsko transformacijo po II. Svetovni vojni: demografske spremembe in dramatično rast vpisa na univerze, globalizacijo komunikacijskih kanalov, še nikoli tako hiter ekonomski napredek, ki je priklical potrošniško družbo, in generacijski prepad, izražen v nasprotujočih si pričakovanjih in upih glede prihodnosti. Ne glede na to, ali sprejemamo ‚1968‘ kot tranzicijsko točko v postindustrijsko sodobnost, kot revolucijo svetovnega sistema, kot globalno revolucionarno gibanje ali kot konglomerat nacionalnih gibanj s podobnimi značilnostmi, je transnacionalna dimenzija takratnih protestov evidentna kot njihov glavni motor. Ta vidik je posebej prepoznaven na naslednjih štirih področjih: korenine in kognitivna orientacija, osebna in institucionalna omrežja, akcijski repertoar ter alternativni življenjski stili in čustvene podlage« (Klimke in Scharloth 2008: 2). Kako se je na teh področjih izkazalo ljubljansko študentsko dogajanje 68?

- Jugoslovanska stvarnost je bila obremenjena z lastnimi kontradikcijami, na katere so reagirali tudi študentje in najbolj vroče med njimi so bile vnovična otoplitev z Moskvo po razhodu z Informbirojem, decentralizacija države in republiški nacionalizmi, reševanje ekonomske krize s tržno naravnano gospodarsko reformo, padec Rankovića in prevlada Kosa/JLA, samoupravljanje in partijski nadzor. Odzivanje študentskih okolij na omenjena protislovja je bilo različno in to se je pokazalo tudi pri njihovi zainteresiranosti za teme, ki so prevevale mednarodno študentsko gibanje in na vrhu ljubljanske agende so bila vprašanja: delovni status študenta kot podlaga njegovih pravic in obveznosti; pomen in odgovornost univerze v družbi; svoboda govora in revijalna kriza; rušenje ideoloških tabujev (Dachavski procesi, Djilas, vloga religije – II. Vatikanski koncil, kult osebnosti Tita, nove umetniške smeri); socializem s človeškim obrazom v Praški pomladi; Vietnam v obliki podporne organizacije

Russellovemu mednarodnemu sodišču; Frankfurtska šola, mladi Marx in Praxis (teoretska priloga Tribune je postala že preobširna).

- Mreženja je bilo takrat več kot si običajno predstavljamo. Po eni strani so za to skrbeli ‚turistični revolucionarji‘ kot jih je poimenoval Hobsbaum (2002: 337), ki so križarili po planetu in trosili informacije in simbole, zanimive za globalno generacijo. Obstajali so stiki s Sozialistische Deutschen Studentenbund in njegov vodja Karl-Dietrich Wolf je bil večkrat v Ljubljani. Isto velja za ameriško Student for Democratic Society, ki nas je zalagala tudi s svojimi tiski. Avgusta 1968 je bila v Ljubljani konferenca Mednarodne konfederacije za razorožitev in mir (ICDP), za katero je Bernardine Dohrn, takrat zaradi čikaških dogodkov že v ilegali, kasneje zapisala: »Srečali smo se aktivisti New Left iz cele Evrope na mednarodni novolevičarski konferenci v Ljubljani« (Dohrn 2006). Hodili smo v Dubrovnik na vsakoletno srečanje obeh blokovskih študentskih konfederacij in na Korčulansko poletno šolo. August Malle nas je seznanjal z dunajsko študentsko sceno in Stojan Spetič z veliko bolj vročim italijanskim študentskim gibanjem. S Prago smo bili povezani domala enako kot z jugoslovanskimi univerzitetnimi središči. Številni ljubljanski študentje so prinašali aktivistične izkušnje s tujih univerz. Božidar Debenjak je v sedemdesetih napisal predlog za raziskavo o Novi levici (načrt raziskave v OZD), toda denarja ni dobil, se je pa o njej razpisal Darko Štrajn (1972).
- Tretje področje je akcijski repertoar s posebnim ozirom na prisotnost neposredne demokracije. Tu izpostavljam novonastalo organizacijo Študentsko skupnost, ki je zamenjala transmijsko Zvezo študentov, kar je bil prvi primer posega v jugoslovanski konstrukt ‚družbeno-političnih organizacij‘ (Pivec 2010). O značilnosti delovanja nove organizacije pa navajam njenega prvega predsednika Cirila Baškoviča iz pisma, ki ga je razposlal ob njeni 50-letnici: »Skupnost študentov je dejansko delovala v prepletu akcijskih odborov ali zborov, deloma po fakultetah, bolj po študentskih domovih in celo v posamičnih pokrajinskih klubih, z dvostopenjsko delegatsko skupščino. V prvem letu je bil poudarek nedvomno na strani popolnoma proste gibanjske iniciative študentov. Statut študentske skupnosti, ki je bil sicer po prvem neuspelem poskusu sprejet menda šele leta 71., pa je zborom dajal celo večjo moč formalnega odločanja kot glasovanju na skupščini, odvisno od števila udeležencev« (gradiovo OZD). V takem okviru je lahko leta 1968. zaživela tudi katoliška študentska organizacija ‚S4B‘ pod vodstvom Marjana Poljšaka in Marjana Viteza ter Revija 2000 (Peter Kovačič Peršin 2018: Beseda in dejanje, rokopis s pripombami Marjana Poljšaka, OZD). V ta sklop pa spada tudi nesporni dosežek ljubljanskih študentov – priznanje študentov kot članov delovne skupnosti visokošolskih ustanov. »Njihov položaj temelji na študiju kot družbeno-potrebem in priznanem delu. Način realizacije pravic in dolžnosti, ki izhaja iz študija kot dela, določa zakon in drugi splošni akti«. Načrt ustavnega amandmaja št. XXIX a. sta podpisala predsednika ljubljanske in mariborske skupnosti študentov Lenart Šetinc in Tone Janša. S tem so študentje pridobili pasivno in aktivno volilno pravico za zборе delovnih skupnosti na lokalni in republiški ravni in kmalu tudi svoje prve poslance.

Alternativni življenjski stili in kontrakultura so gotovo najbolj opazni elementi transnacionalnosti osemindesetega. Mirovniški znak, Chejev portret, dolgi lasje in brade, kavbojke pri obeh spolih, beat in rock, svobodna seksualnost in mehke droge so zaznamovali tudi ljubljansko univerzo tistega časa. Predvsem pa so bili pomembni umetniški prodori: Nuša in Srečo Dragan, Marko Pogačnik in OHO, Karpo Godina, Dušan Jovanović in Pupilija Ferkeverk, Tomaž Šalamun, Rudi Šeligo, Stane Jagodič, itd.. – prelomno obdobje slovenske kulture skratka.

Ne bojim se zapisati in tudi presenetljivo ni, da se je ob vsem obešanju na Beograd, dejansko v Ljubljani dogajalo najbolj transnacionalno študentsko gibanje, ki se ni končalo z rajanjem po Titovem govoru, ampak se je nadaljevalo z oblikovanjem avtonomne študentske organizacije, z novim štipendijsko-kreditnim sistemom, s študentskimi poslanci v Skupščini, s spremembo zakona o visokem šolstvu, z Radiem Študent, Centrom za razvoj univerze itd...

Komu mar 68?

V Googlovem iskalniku navrže geslo '1968 movement' 23,800.000 zadetkov, kar kaže na živo zanimanje za temo. Tudi socioloških in zgodovinskih analiz takratnih dogajanj na jugoslovanskih univerzah je zelo veliko. Če je to njihov namen ali ne, razkrivajo značilne razlike med študentskimi parolami in programi, kar se je v naslednjih letih in desetletjih samo še zaostrovalo do razpada Jugoslavije. Te razlike dejansko niso zrastle v študentskih glavah, ki so premlevale pretežno enake probleme na isti način: država naj reši gmotno stisko študentov in zagotovi kakovostnejši študij s posegom na univerze. Ker pa je bilo visoko šolstvo že v pristojnosti republiških političnih garnitur, so te nudile nasprotujoče si izgovore, zakaj tega ne morejo narediti - krivdo so valili druge.

Za vse jugoslovanske prikaze študentskega gibanja je značilno, da se slej kot prej zožijo na beograjsko in zagrebško sceno, kjer pa so se hitro izrazili nacionalistični toni: v Zagrebu proti federaciji, v Beogradu proti Prištini, kjer so novembra 1968. po univerzi že lomastili tanki. V Ljubljani nacionalističnih znakov ni bilo, ampak slovensko dogajanje je iz večine teh prikazov izločeno. Kako to?

Leta 1969. se mi je oglasil Nebojša Popov, ki je zbiral gradivo za posebno številko Praxisa (1971) in ker je bil to zadnji dan pred mojim vpoklicem v JLA, sem mu izročil kar vse papirje, ki sem jih imel o ljubljanskem letu 1968. Na moje veliko presenečenje je od množice dokumentov objavil le polemično pismo, ki sem ga poslal Marjanu Orožnu, sredi leta 1968. partijskemu šefu Revirjev, ki je javno grozil, da bo vsem udeležencem protestov ukinil štipendije. Dvajset let kasneje, ko je bil naš gost na mariborskem posvetu o novih družbenih gibanjih, je Popov prostodušno priznal, da ne razume niti besedice slovensko, da pa je prepoznal Orožna, ki je bil v času izida zbornika že visok zvezni funkcionar. Nebojševi 'Dokumenti' pa še danes veljajo za temeljno gradivo o jugoslovanskem študentskem gibanju.

In tako Predrag Marković (2003) priznava le »os Beograd-Zagreb«, vse drugo študentsko dogajanje v Jugoslaviji pa je nepomembno. Hrvoje Klasić (2012 in 2015) sicer dopušča, da so bile študentske demonstracije v Ljubljani »zgodba zase« in da je šlo za »avtentični upor«, vendar ni niti približno uganil, da njihovo posebnost predstavljata 'delovni status študenta', in avtonomna skupnost študentov.

Očitno je, da manjka celovit prikaz študentskega gibanja v Ljubljani za desetletje 1964-1974, ki bi zmanjšal možnosti prirojanja zgodovine tega razgibanega in zanimivega obdobja. Hvalevreden napor pri KRT-u z izdajo zbornika (Bašković in drugi, 1982) potrebuje nadgradnjo in mislim, da je to vredno globlje zgodovinske raziskave.

Morda pa so vseeno največ vredne besede Desanke Maksimović, ki jih je izrekla udeležencem demonstracij na dvorišču beograjske filozofske fakultete in jih je ujel v svoj dokumentarec Dušan Makavejev: »Dragi otroci, zapomnite si kakšni ste danes, ker takšni ne boste ostali celo življenje. Danes ste najlepši in najponosnejši. Bolj ko se boste tega spominjali, boljši boste«. Za to gre!

Viri

- Baškovič, C. in drugi (ur.) (1982) Študentsko gibanje 1968-72. Ljubljana: KRT
- Cvetković, S., Bondžić, D. (2017) Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1990. *Istorija 20. veka*, 1/2017, str. 125-147
- Dohrn, B. (2006) Lessons for Leftists Old and New. *Monthly Review. An Independent Socialist Magazine*, 58 (5)
- Fichter, M. (2016) Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb, and Sarajevo in 1968. *Slavic Review*, 75 (1) 99-121
- Hobsbaum, J. (2002) Doba ekstrema. Beograd: Nolit
- Kanzleiter, B. (2011) »Rote Universität« Studentenbewegung und Linksopposition in Belgrad 1964-1975. Hamburg: VSA Verlag
- Klasić, H. (2012) Jugoslavija i svijet 1968. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Klasić, H. (2015) Jugoslavija in sver leta 1968. Ljubljana: Beletrina
- Klimke, M., Scharloth, J. (2008) 1968 in Europe. An Introduction. V: M. Klimke in J. Scharloth (ur.) 1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956-1977. New York: Palgrave/Macmillan
- Köhler, L., Saner, H. ur. (1993) Hannah Arendt – Karl Jaspers. Briefwechsel 1926-1969. München: Piper
- Marković, P. (2003) Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina 20. veka: između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma. Zagreb: Centar za politička istraživanja
- Mihevc, B. (2008) Ključ je v naših rokah: študentska gibanja za univerzo in boljši študij. Ljubljana: Knjižnica arhiva in muzeja Univerze
- Olujčić, D. (2007) Unsere Bewegung war pro-jugoslawisch. *Grundrisse: zeitschrift für linke theorie&debatte* <http://www.grundrisse.net/grundrisse26/UnsereBewegungwarpro-jugoslawisch.htm> (ogled 30/7 2018)
- Pivec, F. (1968) Provokacija za novo študentsko organizacijo. *Tribuna*, 3. junij 1968.
- Pivec, F. (2010) Osamosvajanje študentske skupnosti. Slovensko študentsko gibanje v šestdesetih letih. V: Z. Čepič (ur.) Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino
- Plamenic, D. (1969) The Belgrade Student Insurrection. *New Left Review*, 1/54, march-april
- Praxis 1-2 (1971) Dokumenti (jun-lipanj 1968)
- Štrajn, D. (1972) Komponente razumevanja »Nove levece«. *Časopis za kritiko znanosti in novo antropologijo*, 15-16, 146-179
- Vodopivec, P. in Pivec, F. (1969) O študentskem organiziranju po drugi svetovni vojni. 50 let slovenske univerze v Ljubljani 1919-1969. Ljubljana: UL, str. 169-192

* * *

IVAN BERNIK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
ivan.bernik@fdv.uni-lj.si

NA PREDVEČER SEKSUALNE REVOLUCIJE

Povzetek: Prispevek temelji na vmesnih rezultatih (še potekajoče) raziskave organiziranosti intimnega življenja 46 žensk, ki so (večinoma) odrasle v Sloveniji v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. Glavni cilj raziskave je osvetliti - s podatki, pridobljenimi s polstrukturiranimi intervjuji - nekaj značilnosti spolnega življenja žensk pred seksualno revolucijo, ki je (domnevno) korenito preobrazila spolnost v drugi polovici šestdesetih.

V prispevku so predstavljeno spolno odraščanje intervjuvanih žensk, značilnosti njihovega prvega spolnega odnosa ter partnerskih odnosov, v katerih je potekalo njihovo kasnejše spolno življenje. Posebej je obravnavano tudi njihovo doživljanje spolnosti ter obvladovanje tveganj, s katerimi so se soočale v svojem spolnem življenju. V sklepnem delu prispevka so predstavljene še nekatere splošne značilnosti družbenega položaja intervjuvank.

Ključne besede: Družbena modernizacija, družbena mobilnost, seksualna revolucija, družbena organiziranost spolnosti, kontracepcija.

Šestdeseta leta prejšnjega stoletja so se v kolektivnem spominu zasidrala kot čas velikih sprememb v zahodnih in njim podobnih družbah (Hobsbawm 2000:290; Judt 2007: 447-480). Če bi iskali prepričljiv dokaz za utemeljenost te trditve, bi se lahko sklicevali na spremembe na področju družbene in kulturne organiziranosti spolnosti. To področje, ki je bilo še v petdesetih letih celo v kulturno najbolj odprtih družbah obvladovano s strogimi normami in njim ustreznimi sankcijami, je proti koncu šestdesetih let doživelo nenadno »osvoboditev« (Herzog 2011: 133-175). Potem ko je večina drugih družbenih področij doživela že doživela eno ali celo več temeljitih preobrazb, je slednjič tudi spolnost doživela svojo prvo revolucijo. Njena »osvoboditev« je bila očitna v popuščanju nadzorovalne in kaznovalne moči treh institucij – države, cerkve in družine, mnogo manj pa je bilo jasno, katere »revolucionarne pridobitve« je prineslo zmanjševanje oziroma spreminjanje družbenega nadzora nad spolnostjo. Splošen odgovor na to vprašanje se praviloma glasi, da so se tudi v družbeni organiziranosti spolnosti (končno) začeli uveljavljati procesi kulturne in vedenjske pluralizacije ter s tem njene individualizacije in racionalizacije (Bernik, 2010; Plummer, 1996; Schmidt 1998; Weeks 2000: 163-178). Posebej vidna posledica teh procesov je bilo spreminjanje funkcije zakonske zveze, ki je začela izgubljati bolj ali manj ekskluzivno vlogo v organiziranju spolnosti. S tem so bile vzpostavljene možnosti za spolne aktivnosti pred sklenitvijo zakonske zveze in mimo nje, tj. v drugih vrstah (monogamnih) partnerskih zvez. Kvantitativna plat teh sprememb se je na individualni ravni izrazila v povečevanju števila spolnih partnerjev. »Ločitev« spolnosti od zakonske zveze je spremljala še ločitev spolnosti od razmnoževanja, tj. vzpostavitev možnosti učinkovitega individualnega nadzora nad razmnoževalno funkcijo spolnosti.¹ Pomembna stranska učinka te spremembe sta bila povečevanje raznovrstnosti spolnih praks in krepitev pomembnosti užitkov v doživljanju spolnosti.

1. Ni odveč omeniti še eno »ločitev« - ločitev spolnih aktivnosti od spolno prenosljivih okužb. V zahodnih družbah so bile v šestdesetih letih te okužbe bolj ali manj – vendar le začasno, kot je pokazal aids v osemdesetih letih – medicinsko obvladane.

Če pustimo ob strani prevladujoči kolektivni spomin na te spremembe, je očitno, da je bilo v njih le malo revolucionarnega. Ne le, da so potekale bolj ali manj postopno (Laumann 1994: 541-544), naslednja desetletja so tudi pokazala, da so v šestdesetih letih ostala nespremenjena pomembna področja družbene organiziranosti spolnosti, med njimi zlasti neenakosti med spoloma in položaj spolnih manjšin (Herzog 2011: 133-175). Nič manj pomemben razlog za dvom v trditev o spolni revoluciji so rezultati sicer redkih raziskav »predrevolucijske« spolnosti, ki so opozorile na pogosto razhajanje med restriktivno javno spolno moralo in dokaj sproščenim dejanskim spolnim vedenjem (Bullough, 1994). Zato se zdi se, da razlikovanje med tradicionalno organiziranostjo spolnosti, ki naj bi vztrajala vse do šestdesetih let in moderno spolnostjo, ki naj bi jo vzpostavila seksualna revolucija, še vedno zahteva na dejstvih temelječ premislek.

Skromen prispevek k takšnemu premisleku skuša biti raziskava, katere začasni rezultati so predstavljeni v tem zapisu.² Raziskava se opira na dejstvo, da so še vedno neposredno dostopne individualne informacije o spolnosti generacije, ki je odraščala pred spolno revolucijo. Za zdaj je raziskava omejena le na zbiranje informacij o intimnem življenju žensk te generacije. Poglavitni metodološki razlog za to omejitev so izkušnje, ki kažejo, da so ženske praviloma bolj kot moški pripravljene sodelovati v tovrstnih raziskavah. Po vsebinski plati pa so informacije o ženski »pred-revolucijski« spolnosti zanimive zlasti zato, ker je utemeljeno pričakovanje, da so se zaradi razlik med družbenimi scenariji, ki so uravnavali spolnost moških in žensk, v ženski spolnosti bolj jasno kot v moški kazale tradicionalne značilnosti.

V skladu s to raziskovalno zamislijo sem od decembra lanskega leta v domovih za ostarele v različnih krajih Slovenije opravil polstrukturirane pogovore s 46 ženskami. Pri izbiri sogovornic mi je pomagalo strokovno osebje v teh domovih. Najstarejša intervjuvanka je bila stara 99 let, najmlajša 68 let, večina pa jih je bila starih več kot 80 let. Največ intervjuvank je imelo osnovnošolsko izobrazbo, nekaj od njih triletno poklicno, maloštevilne pa štiriletno srednjo. Intervjuvanke so si bile podobne po zakonskem stanu, saj so se za bivanje v domovih ostarelih pogosto odločile, ko so ovdovele.

V pogovorih, ki so praviloma trajali okrog ene ure, sem skušal pridobiti informacije predvsem o naslednjih vidikih intimnega življenja intervjuvank: spolno odraščanje (zlasti pripravljenost na prvo menstruacijo), prvi spolni odnos, spolno življenje v njihovih mladih in srednjih letih in zadovoljstvo z intimnim življenjem v tem času ter morebitne izkušnje s spolnim nadlegovanjem in nasiljem. Njihovo sedanje intimno življenje ni bilo tema pogovorov. Ker raziskava še poteka, so ugotovitve, ki so predstavljene v tem zapisu, le začasne, polega tega pa so bolj ali manj impresionistične, saj ne temeljijo na natančni in sistematični analizi doslej zbranega gradiva. Zaradi omejenega obsega besedila, je pozornost usmerjena predvsem na skupne značilnostih intimnih izkušenj intervjuvank, ob strani pa je puščena njihova pestrost.

Dejstvo, da so skoraj vse intervjuvanke brez očitnih zadržkov in zadreg govorile o svojem intimnem življenju, se zdi pomembno tako z metodološkega kot vsebinskega vidika. To ne izključuje verjetnosti, da so bili nekateri njihovi odgovori prilagojeni družbenim pričakovanjem, ki so veljala oziroma veljajo za njihovo generacijo. Tako sta na primer le dve intervjuvanki poročali, da sta kadarkoli v življenju spolno prevarali svojega partnerja.

Starostni razpon, v katerem so intervjuvanke doživele prvi spolni odnos je segal od šestnajst do šestindvajset let, večina pa je v partnersko spolno življenje stopila okrog dvajsetega leta. Le štiri niso imele spolnih odnosov že pred poroko. V tem pogledu je bil zgovoren odgovor intervjuvanke, ki edina ni želela podrobneje govoriti o svojem intimnem življenju. Na vprašanje o spolnih odnosih

2. Raziskava se v nekaterih pogledih zgleduje po kvalitativni študiji družbene organiziranosti spolnosti treh generacij na Finskem (glej Haavio-Mannila in dr. 2002).

pred poroko je odvrnila, da pač nihče ni pripravljen kupiti »mačka v žaklju«. Najbolj očitni skupni značilnosti njihovih prvih spolnih odnosov so bile, da so se praviloma zgodili na pobudo moških in brez uporabe zaščitnih sredstev. Le redke intervjuvanke so to izkušnjo doživele »med rjuhami«, večina pa na različnih priložnostnih krajih, zalo pogosto na prostem. Kot poglavitna motiva za prvi spolni odnos so navajale zaljubljenost in občutek, da je bil partner vreden zaupanja. Kljub temu je bil prvi spolni odnos sam po sebi le za maloštevilne prijetna izkušnja. V očeh intervjuvank je bil pomemben predvsem kot korak k utrjevanju partnerskega odnosa. Nelagodje, ki ga je pogosto spremljalo, ni bilo povezano z moralnimi zadržki, pač pa predvsem s strahom pred neželjeno nosečnostjo. Zato so se mnoge intervjuvanke za prvi spolni odnos odločile po tistem premisleku o njihovih možnostih, da se soočijo z morebitnimi neželenimi posledicami te odločitve. V tem pogledu je bil značilen odgovor intervjuvanke, da je na prvi spolni odnos pristala z mislijo, da ima v kraju, kamor se je priselila, redno zaposlitev in svojo sobo.

Razpon števila vseh spolnih partnerjev (tj. v celem življenju) intervjuvank bil sicer velik (od 1 do 15), vendar je bil za skoraj polovico prvi in pogosto edini spolni partner njihov (kasnejši) zakonski partner, med drugo polovico pa je večina imela pred poroko poleg bodočega moža še enega spolnega partnerja, la maloštevilne pa več. Vdovstvo je za večino intervjuvank pomenil konec spolnih aktivnosti in pogosto tudi želje po spolnosti.

Za veliko večino intervjuvank je spolno odraščanje praviloma potekalo kot »učenje skozi prakso«, saj so se do prvega spolnega odnosa prebile z le malo informacijami o spolnosti. O njihovi »spolni vzgoji« veliko pove dejstvo, da so bile le redke z ustreznimi informacijami pripravljene na prvo menstruacijo in je bila zato pri večini ta izkušnja spremljana z občutki nebogljenosti in strahu. Mame so bile razmeroma redko vir najnujnejših informacij o spolnosti, pogostejše so to vlogo opravile druge sorodnice in vrstnice.

Medtem ko je v pripovedih intervjuvank o vstopu v partnersko spolnost mogoče razbrati precej razlik, je za vsebino njihovega kasnejšega spolnega življenja značilna precejšnja uniformnost. Skoraj brez izjeme je potekalo v zakonski zvezi, razmeroma skromen pa je bil tudi repertoar spolnih tehnik. Le redke so poročale o izkušnjah z oralno spolnostjo. Isto velja tudi za masturbacijo. Na začetku urejenega spolnega življenja (tj. praviloma po poroki) je največ intervjuvank imelo dva do tri spolne odnose na teden, v kasnejšem obdobju pa so zmanjševanje pogostost spolnih odnosov vplivale zlasti delovne obremenitve, (ne)zadovoljstvo s kvaliteto partnerskega odnosa in zdravstvene težave. Najpogostejši vzrok za krhanje partnerskih odnosov sta bila alkoholizem in nezvestoba moških. S kvaliteto partnerskega odnosa je bilo vsaj delom povezano tudi zadovoljstvo s spolnostjo. V tem pogledu so bile razlike med intervjuvankami velike, vendar pa se jih je največ uvrstilo v sredinsko kategorijo, ki bi jo bilo mogoče poimenovati »kakor kdaj«.

Na zadovoljstvo s spolnostjo je tudi po poroki pri večini intervjuvank vplival strah pred neželjeno nosečnostjo. Ta strah je bil povezan z dejstvom, da so le redke uporabljale zanesljivo kontracepcijo, hkrati pa so imele – pogosto v dogovoru z možem – jasno predstavo o zaželenem številu otrok. Rodilo se je jim je le malo nezaželenih otrok, zato so imele intervjuvanke razen redkih izjem mnogo manj otrok kot njihove matere. Nezanesljiva in za spolne užitke nespodbudna kontracepcijska sredstva, praviloma »pazenje«, so torej presenetljivo zanesljivo delovala pri načrtovanju rojstev. Najpogostejši motiv za vztrajanje pri majhnem številu otrok je bil zlasti v tem, da intervjuvanke niso hotele ponoviti izkušenj svojih mater, tj. bremen številnih nosečnosti in pomanjkljive skrbi za preštevilne otroke.

Splošna značilnost odgovorov na vprašanja o izkušnjah spolnega nadlegovanja in nasilja je velika polariziranost. Velika večina intervjuvank je poročala, da niso bile nikoli žrtve omembe vrednih nadlegovanj, hkrati pa sta dve poročali, da sta bili žrtvi grobega fizičnega nasilja, tri pa,

da so bile posiljene. Ti odgovori verjetno kažejo na precejšnjo neobčutljivost za subtilnejše oblike spolnega nadlegovanja in nasilja ter morda tudi na prepričanje, da morajo ženske tudi pri spolnosti pač »potrpeti«. Ena od dveh intervjuvank, ki sta poročali, da sta bila storilca nasilnih dejanj njuna moža, se je od moža ločila. Sicer so bile ločitve zelo redke, pač pa je nezadovoljstvo s partnerjem vodilo k devitalizaciji partnerskega odnosa.

Če si na podlagi skopo predstavljenih in začasnih raziskovalnih rezultatov dovolim nekaj splošitev, se najprej ponuja ugotovitev, da je intimno življenje intervjuvanih žensk težko opisati s pomočjo delitve na tradicionalno (»predrevolucijsko«) in moderno spolnost, ki naj bo jo vzpostavila seksualna revolucija. Očitno je, da je njihovo intimno življenje imelo nekatere značilnosti, ki si jih praviloma lasti kot »revolucionarne pridobitve« šele naslednja generacija. S tem sta mišljeni predvsem spolnost pred poroko in odnos do načrtovanja števila otrok. Tudi nekatere druge značilnosti organiziranosti njihovega spolnega življenja, zlasti dvojni moralni standardi in druge neenakosti med spoloma, so spremljale še naslednje (»porevolucijske«) generacije žensk in so se spreminjale postopoma. Hkrati pa so intervjuvanke poudarjale, da so se njihove intimne izkušnje razlikovale od izkušenj njihovih mater in si tudi niso želele, da bi bile v tem pogledu podobne svojim materam. Iz pripovedi intervjuvank je mogoče tudi razbrati, da je bilo njihovo spolno življenje intervjuvank tesno povezano s splošnejšimi družbenimi spremembami, ki so oblikovale način življenje njihove generacije. Med temi spremembami je pomembna zlasti visoka prostorska in družbena mobilnost. Mnoge od intervjuvank so se – same ali s partnerjem – v povojnem času preselile s podeželja v mesto, se zaposlile ter si s trdim delom in dodatnim izobraževanjem zagotovile socialno varnost in promocijo. To je bil pomemben vir krepitve njihove samostojnosti in samozvesti, ki sta se odražali tudi njihovih partnerskih odnosih. Hkrati pa ni mogoče spregledati, da so bili ti viri družbene moči manj dostopni intervjuvankam, ki so ostale na podeželju in so se – ob možeh, ki so bili pogosto zaposleni – preživljale s kmetovanjem.

J. Weeks je spreminjanje spolnosti v »revolucionarnih« šestdesetih letih opisal kot proces, ki je bil »neurejen, protisloven, naključen, z različnimi ritmi v različnih državah in kulturah« (2016: 85). Če zadnji del te trditve nadomestimo z »v različnih družbenih slojih in okoljih«, potem jo lahko uporabimo tudi kot splošno oznako za procese, ki so oblikovali intimne izkušnje žensk, ki so sodelovale v raziskavi. Hkrati ni mogoče spregledati, da so se mnoge od njih aktivno in uspešno prilagajale na te procese ter s tem pomembno vplivale na potek svojega življenja.

Viri

- Bernik, Ivan (2010): Spolnost v času individualizma in racionalnosti. Družboslovne razprave, (26) 65: 7-24.
- Bullough, Vern L. (1994): Science in the bedroom. A history of sex research. New York: Basic Books.
- Haavio-Mannila, Elina in dr. (2002): Sexual Lifestyles in the Twentieth Century. London: Palgrave.
- Herzog, Dagmar (2011): Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History. Acmbriage: Cambridge Universtiy Press.
- Hobsbawm, Eric (2000): Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 2014-1991. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Judt, Tony (2007): Povojna Evropa. Ljubljana: Mladinska knjiga
- Laumann, Edward O. in dr. (1994): The Social Organisation of Sexuality. Chicago: The University of Chicago Press.
- Plummer, Ken (1996): Foreword. Symbols of Change. V W. Simon: Postmodern Sexualities, ix-xvi. London: Routledge.

Schmidt, Gunter (1998): Sexuality in late modernity. Annual Review of Sex Research 9: 224–241.

Weeks, Jeffrey (2000): Making Sexual History. Cambridge: Polity Press.

Weeks, Jeffrey (2016): What is Sexual History? Cambridge: Polity Press.

* * *

GORAZD KOVAČIČ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana

gorazd.kovacic@ff.uni-lj.si

SOCIALNI IN RAZVOJNI KONFLIKTI KOT SPROŽILCI JUGOSLOVANSKEGA GIBANJA 1968

Povzetek: Glavnina študentskega gibanja 1968 v Jugoslaviji in Sloveniji je izhajala iz vrednot samoupravnega socializma, kritizirala je odklone od njegovih idealov, ki jih je povzročila tržna reforma leta 1965. Ta reforma in njeni socialni učinki so ključni kontekst gibanja 1968. Reforma je povzročila profitno usmerjeno upravljanje podjetij in delovne sile. Z dvigom plač upravljalških kadrov in upadom blaginje ostalih zaradi inflacije je povečala družbene neenakosti. Pospešila je neenak razvoj med regijami Jugoslavije. Strukturno ozadje politične polarizacije med »liberalci« in »unitaristi« je bilo nasprotje med modeloma razvoja konkurenčne izvozne industrije na severu in državno podprtega razvoja rudarstva, energetike in težke industrije na jugu. Reforma 1965 je spodbudila razvoj kapitalističnih odnosov znotraj nominalnega samoupravnega socializma, gibanje 1968 pa je bilo egalitarna reakcija nanje. Tudi nacionalistični odklon na Hrvaškem je možno pojasniti iz tega konteksta.

Ključne besede: študentsko gibanje 1968, Jugoslavija, samoupravni socializem, družbene neenakosti, razvojne neenakosti.

Študentsko gibanje 1968 se je v Jugoslaviji začelo zaradi na videz nedolžnega, čeprav sociološko simptomatičnega povoda, nato pa je eskaliralo zaradi kombinacije družbenih napetosti in napačne reakcije represivnih aparatov na prvi konflikt. Sprožilni dogodek v Beogradu 2. 6. je bil, da so študentom onemogočili udeležbo na neki zabavno glasbeni prireditvi v korist brigadirjev. Ker je policija uporabila prekomerno silo, se je protest sprevrgel v spopade. V naslednjih dneh so se jim solidarnostno pridružili študentje v nekaterih drugih univerzitetnih središčih po Jugoslaviji, podprle so jih različne organizacije in skupine zlasti kulturnih elit. (Klasić 2015: 107–131) V Ljubljani je bil povod za študentske proteste lokalni. Svet študentskega naselja Rožna dolina je sklenil, da bodo z dvigom stanarine za 38 % čez poletje izpraznili nekaj blokov in jih oddali turistom, da bodo pokrili primanjkljaj iz poslovanja.

Študentsko gibanje v Ljubljani je bilo v prvih dveh letih osredotočeno na materialne (»sindikalistične«) in statusne (participacija v organih univerze, študentske institucije) interese študentske populacije. V letih 1970 in 1971 se je razcepilo v dva tabora. Prvi se je integriral v uradne

predstavniške organizacije in je skušal delovati konstruktivno na interesnih temah. Drugi se je radikaliziral, razširil je svojo kritiko na razne oblike gospodstva, tudi na univerzi, protestiral je proti raznim mednarodnim konfliktom in krivicam. Uporabljal je ostrejšje metode delovanja, vrhunec je bila zasedba stavbe Filozofske fakultete od 26. 5. do 2. 6. 1971. Nezmožnost artikulacije jasnega programa pa je že kazala na degeneracijo, ki jo je nekaj časa še zakrival spektakel protestov in subkulturnih mikro kozmosov. Obdobje 1972–1974 je bilo čas izteka, kjer je razcep na pragmatični znotrajinstitucionalni del in hermetične subkulture rezultiral v depolitizaciji večine in v zapletanju aktivistov v brezplodne ideološke polemike. (Baškovič in dr. 1982: XXXVIII–XLI)

Medtem je študentsko gibanje v Beogradu in Zagrebu eskaliralo v bistveno širšo fronto, ki jo je državni vrh na koncu zatrl z obsežno represijo. V Beogradu je šlo za študentsko-profesorsko gibanje, ki so ga inspirirali profesorji iz kroga revije *Praksis*. Ta je že prej kritizirala režim zaradi nasprotja med deklariranim programom in dejansko prakso, zlasti tržno gospodarsko reformo iz leta 1965 in nezdružljivost političnega monopola ZK s samoupravljanjem. (Klasić 2015: 51–59) Stališče praksisovcev je bilo v prid samoupravnega socializma, režim so razgaljali kot temu nasproten. Diskurzivni obračun režima s kritiki se je začel že konec junija 1968, realni dosegel vrhunec pa je v letih 1974, ko sta bili ukinjeni revija *Praksis* in Korčulanska poletna šola, ter 1975, ko so prepovedali predavati osmim najbolj izpostavljenim profesorjem. (ibid.: 220–226)

Na Hrvaškem se je v letih 1969–1971 razmahnilo nacionalistično gibanje »maspok« pod vodstvom dela kulturne elite in političnega vodstva. Kulturniki so razvili teze o ogroženosti hrvaškega naroda zaradi srbske ekspanzije na jezikovnem (projekt skupnega srbohrvaškega jezika z dominantno srbsčine) in demografskem področju (nadpovprečna stopnja ekonomske emigracije Hrvatov in ekonomska imigracija Srbov na Hrvaško) ter srbskega spodbujanja dalmatinske in drugih regionalnih identitet. Republiško politično vodstvo je instrumentaliziralo te polemike kulturnikov za obrambo gospodarskih interesov Hrvaške nasproti zveznim institucijam in manj razvitim republikam. Sovpadli sta stališči o etnični ogroženosti in finančnem izkoriščanju Hrvaške. Leta 1971 so se množile zahteve, naj Hrvaška pridobi določene attribute državnosti, študentje na demonstracijah decembra 1971 zahtevali osamosvojitve. Ko so nacionalistični kulturniki začeli promovirati pripojitev Hercegovine k Hrvaški in so se nacionalistični spori med raznimi narodi širili še v druge republike, je Tito ostro posegel. Iz ZK so izključili deset tisoče članov, razrešili stotine funkcionarjev, zaprli več tisoč oseb, odpustili vrsto akademskih in kulturnih delavcev in ukinili nekatere kulturne institucije in publikacije. (Ramet 1992: 98–132)

Študentsko gibanje v Sloveniji je bilo ideološko heterogeno. Glavnina »sindikalističnih« in širših, npr. mednarodnih tematik, je izhajala iz levičarskih stališč. Le manjši del zahtev lahko kvalificiramo kot liberalne v smislu zagovora osebnih svoboščin. Obstajali so tudi nacionalistični ekscesi, ki so ostajali marginalizirani v subkulturnem kontekstu. Čas množičnega vrvenja je bil priložnost za promocijo raznoraznih idej in njihovih protagonistov, a dominantna je bila prosocialistična. Neustrezne so kasnejše liberalne interpretacije, ki se osredotočajo na subjektivni obrat in emancipacijo osebnega (prim. Ule 1999: 246–247) ali gibanju celo pripisujejo zahteve »po ‚demokratizaciji‘ socializma, po večji ekonomski liberalizaciji, odpravi cenzure in policijske represije nad opozicijskimi skupinami, po svobodi v umetniškem in znanstvenem ustvarjanju, avtonomiji univerze, po večji odprtosti do tujine«. (ibid.: 276)

Spomladi leta 1968 se je vsebinsko težišče študentskega aktivizma, ki je obstajal že prej, začelo premikati h »kritiki splošnega stanja v družbi. Na udaru so bili predvsem pojavi, ki so jih imeli za izrazito nesocialistične, kot denimo neupravičeno bogatenje posameznikov, neenakost in korupcija v družbi, neodgovorno obnašanje politikov«. (Klasić 2015: 102–103) Študentsko gibanje seveda ni bilo »neposreden izraz ekonomskih, političnih ipd. konfliktov«, pač pa le »specifičen izraz

[...] družbene krize, prelit skozi prizmo univerzitetnega okolja« z epicentrom v »izobraževalnem procesu in položaju študenta v njem«. (Baškovič in dr. 1982: XV–XVII) Visoko šolstvo je kvantitativno ekspandiralo, kapacitete in norme pa so ostale stare. Rezultat so bile natrpne predavalnice in študentski domovi ter hierarhični, pogosto tudi avtoritarni odnosi profesorjev do študentov. Materialna stiska študentov po tržni reformi se je povečala. Zaradi inflacije so naraščali stroški stanarine, prehrane, prevoza in učbenikov, štipendije in krediti so bili težje dostopni. Diplomantom je pretila brezposelnost, delno zaradi zaostrenih poslovnih razmer, delno zaradi privilegijev manj izobraženih kadrov z vojaškimi ali političnimi zaslugami. Razmere na trgu dela so bile videti kot medgeneracijski spopad glede kriterijev kadrovanja. (Klasić 2015: 85–92, 141)

Osrednja referenca jugoslovanskega in slovenskega študentskega gibanja 1968 so bila protislovja samoupravljanja, in sicer zlasti protisocialistični učinki tržne reforme iz leta 1965 in nasprotje med načeli samoupravljanja in vztrajanjem etatizma prek političnega monopola ZK. (Baškovič in dr. 1982; Klasić 2015: 81) V gibanju so se odražali takratni širši socialni konflikti in ideološka nasprotja, ki so bili posledica razvojnih razlik znotraj Jugoslavije in jih je tržna reforma le še poglobila. Tudi nacionalistični odvod socialnih frustracij in ekonomskih interesov je mogoče razumeti v tem kontekstu.

Jugoslavija je uvedla samoupravljanje po sporu s Stalinovo Sovjetsko zvezo kot alternativo stalinističnemu etatizmu in za mobilizacijo ljudske podpore, ki jo je režim potreboval v razmerah mednarodne konfrontacije. (Samary 2017: 44–45, 75–78) Samoupravno gospodarstvo je do leta 1961 dosegalo izjemne rezultate, nato je prišlo do močne upočasnitve gospodarske rasti, dviga stopnje inflacije in primanjkljaja v bilanci tekočega računa. Mikroekonomski problem je bilo negativno poslovanje nekaterih »političnih tovarn«, ki so jih zgradili iz političnih razlogov, zlasti na Kosovu in v Bosni in Hercegovini. Politično forsirana in subvencionirana težka industrializacija manj razvitih regij ni uspela povzročiti razvojnega dohitevanja. (Ramet 1992: 84, 88) Te objektivne težave so govorile v prid spremembi paradigme ekonomske politike.

Reformni paket je bil sprejet julija 1965. Vključeval je devalvacijo dinarja, sprostitev cen (opustitev njihovega administrativnega določanja, zaradi česar so se dvignile), zmanjšanje carinske zaščite in znižanje davčnih obveznosti gospodarstva. (Kirn 2014: 216) Strukturno najpomembnejša je bila odprava državnih investicijskih skladov, v katere so morala pred tem vsa podjetja vplačevati presežke iz poslovanja in ki so nato podjetjem po političnem ključu razdeljevala investicijska sredstva. Namesto tega so podjetja dobila dostop do investicijskih sredstev v obliki bančnih posojil. Banke so jih dodeljevale na osnovi dobičkonosnosti.

Sprememba načina distribucije investicijskega denarja je povzročila spremembo družbenih odnosov. Ustvarjen je bil trg kapitala. (Kržan 2017: 229) Podjetja so začela obravnavati denar in druga proizvodna sredstva kot kapital, živo delo pa kot navaden produkcijski faktor, podvržen racionalizacijam, kar je bilo v protislovju s formo delavskega samoupravljanja. (Samary 2017: 159) Produkcijska sredstva so postala kapital, razvijati se je začel nekakšen socialistični kapitalizem. »Splošni delavski zbori so zgubili svojo moč, pridobila pa so jo razna menedžerska telesa«, ki so dejansko sprejemala strateške odločitve in jih dajala v formalno potrjevanje delavskim zborom, ki niso zmogli obvladovati obilice gradiv. Avtonomijo menedžmenta so krepili tudi »naraščanje velikosti podjetij, združevanja in prevzemi«. (ibid.: 171) Nova razredna konstelacija je spodkopala dotedanjo »družbeno pogodbo med delavstvom in njegovim političnim predstavništvom (tehnokracijo ali birokracijo), ki naj bi zagotavljala (nova) stabilna delovna mesta [in] rastoč življenjski standard«. (Kirn 2014: 249)

Zaradi devalvacije dinarja, da bi spodbudili izvoznike, in uskladitve mednarodnih in domačih cen se je močno dvignila letna stopnja inflacije, in sicer kar na 14 %. (ibid.: 289) Življenjski

stroški so narasli za 35 % in materialni standard prebivalcev je bil ogrožen. Po dvajsetih letih hitre in obsežne selitve delovne sile iz kmetovanja v zaposlitve se je ustavila rast zaposlovanja, zlasti v manj razvitih republikah. Obласти so zmanjševale stopnjo nezaposlenosti z medvladnimi sporazumi o izvozu »Gastarbeiterjev«. (Kržan 2017: 227–231) Ravno leta 1968 je ekonomsko izseljevanje na Zahod postalo množično. (Klemenčič 2013: 61) Na drugi strani so naraščale »razlike v osebnih dohodkih med poklici in med panogami«. (Kirn 2014: 245) Medtem ko je kupna moč delavstva močno upadla, so naraščale plače v panogah, ki so profitirale od financializacije v tržno naravnem sistemu, to je »v bankah, zbornicah, elektrogospodarstvu, zunanji trgovini, zavarovalnicah, stanovanjskih podjetjih, športnih organizacijah, podjetjih, ki so se ukvarjala z igrami na srečo.« (Klasić 2015: 34) »Ključna beseda, ki jo je bilo v skladu s tem vse pogostejše slišati na ulici, je bila neenakost.« (ibid.: 43)

Po uvedbi reforme je bilo vse več stavk in drugih protestov proti povečanim neenakostim. (Klasić 2015: 28; Samary 2017: 16) To ni naključje. Reforma je povzročila »poglobljanje dohodkovnih razlik med podjetji in regijami, povečevanje nezaposlenosti in rast inflacije. Posledica so bile delavske in študentske stavke med letoma 1968 in 1971 proti neenakostim in „rdeči buržoaziji“, za samoupravljanje od spodaj navzgor«. (Samary 2017: 78–79; cf. Klasić 2015: 28)

Strukturno ozadje tržne reforme in polemik o njej so bile razvojne razlike med republikami. Poleg menedžmenta, strokovnih poklicev v panogah, ki so obvladovale finančne tokove, in profitno uspešnih podjetij je bila reforma tudi v interesu razvitejših republik. Nasprotja med političnimi frakcijami »liberalcev« in »unitaristov« so sovpadala z geografsko distribucijo razvitosti. Susan Woodward ugotavlja, da sta v Jugoslaviji delovala dva nasprotna razvojna modela, slovenski izvozni model in bosanski model, v katerega jedru je bil državni vojaško-industrijski kompleks. Prvemu sta ustrezala decentralizacija in marketizacija regulacije, drugi je bil odvisen od državnega patronata in sta mu politično ustrezala etatizem in centralizem. (Kirn 2014: 182) Sabrina P. Ramet uporablja nekoliko drugačno taksonomijo, in sicer piše o donavskem in jadranskem konceptu razvojnih politik (ter o slovenskem konceptu kot podvrsti drugega). Prvi koncept je zagovarjal, naj država z obsežnim investiranjem v manj razvite regije spodbudi razvojno dohitevanje, drugi pa, naj sledeč ekonomski racionalnosti vsakdo razvija tiste panoge, v katerih ima primerjalne prednosti. (Ramet 1992: 87) Na severu so se razvijale konkurenčne lahke industrije, zmožne izvoza na kakovostno zahtevne zahodne trge. Na jugu, predvsem v Bosni in Hercegovini, v Črni gori in na Kosovu, pa je država kampanjsko investirala v težko industrijo, izkoriščanje surovin in proizvodnjo električne energije. A to je prinašalo slabe rezultate na področju rasti dohodka in zaposlovanja in relativno razvojno zaostajanje. (ibid.: 137–148)

Različna razvojna modela sta sprožala nasprotni spontani ekonomski ideologiji. Tržna reforma je pomenila zmago protagonistov profitno in izvozno usmerjenega modela. »Hrvaška in Slovenija sta bili dejansko glavni koristnici reform 1965, podrazviti sektor kot celota pa je stagniral.« (ibid.: 140) To ekonomsko nasprotje se je v letih po tržni reformi ideološko premestilo v mednacionalne spore, pri čemer so voditelji mobilizirali zgodovinska nasprotja in zamere. (ibid.: 84–85, 98–135) Politična zmaga izvoznega modela je okrepila učinek odvisnega razvoja. Manj razviti so imeli funkcijo dobave poceni surovin, električne energije in delovne sile industrijsko razvitejšim, ki so proizvajali končne produkte za izvoz in za domači trg. Slednji so unovčevali glavnino presežne vrednosti v proizvodni verigi in zato hitreje akumulirali kapital. (Klasić 2015: 270; Villa 2017: 66) Transferne cene v verigi so ustrezale konceptu neenake menjave. (prim. Wallerstein 2006: 39) Kapaciteta kompenzacijskega državnega sklada za pomoč nerazvitim republikam in pokrajinam se je skrčila ter ostala predmet nenehnih trenj vse do razpada federacije. Poleg tega sklad po letu 1965 ni več razdeljeval nepovratnih investicijskih sredstev, temveč nizko obrestna posojila. (Ramet 1992: 151)

Od začetka 70. let dalje se je odprlo še strateško vprašanje nadzora nad deviznim tokom iz mednarodne trgovine in se zaostriло po prvi naftni krizi in po nastanku jugoslovanske dolžniške krize, ki ji je sledila. Slovenija je z vlaganji v znanost, tehnologijo, izobraževanje ter prometno in bančno infrastrukturo izvedla razvojni preboj v industrijske panoge z višjo dodano vrednostjo in dosegla presežek v blagovni menjavi z Zahodom. (Klemenčič 2013: 33) Tri četrtine izvoza je realizirala na konvertibilnih trgih, kar ji je prinašalo velik devizni tok. (ibid.: 38) Hrvaški je jadranska obala prinašala devizno položajno rento. Ostali deli države so imeli bistveno slabši izvozni potencial. Za nabavo nafte in zahtevnih tehničnih izdelkov na mednarodnih trgih so bili življenjsko zainteresirani za centralno upravljanje deviznega toka, Sloveniji in Hrvaški pa je ustrezalo, da bi konvertibilne devize upravljali in porabljali sami. To je bilo интересно jedro hrvaškega »maspoka«. (Samary 2017: 16; Klasić 2015: 261–264, 272–273)

Leta 1965 je šlo za reformo dostopa do kapitala po tržnih kriterijih (zmanjšanje investicijske solidarnosti z nerazvitimi), leta 1971 in vse do konca pa za reformo dostopa do deviz (zmanjšanje solidarnosti z nerazvitimi na ravni njihove kupne moči na mednarodnih trgih). Te težnje so se izrazile na različne ideološke načine, kot liberalizem, proticentralizem in premeščeno tudi kot nacionalizem. Njihovi razredni nosilci so bili tehnokratski in politični razredi razvitih republik. Študentsko gibanje je večinsko stalo na nasprotni strani, to je na stališču socialističnih idealov.

Literatura

- Amin, Samir (1978): *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: Kritika teorije nerazvijenosti*. Beograd: Komunist.
- Baškovič, Ciril, in dr. (1982): *Prispevki za marksistično kritiko novejšje slovenske zgodovine*. V C. Baškovič in dr.: *Študentsko gibanje 1968/72: VII–LVIII*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS v Ljubljani.
- Drenovec, Franček (2013): *Kolaps elite: Iskanje normalnosti in naprednosti v majhni evropski državi*. Ljubljana: Založba / *cf..
- Ilich, Iztok, in dr. (1986): *Pričevanja, december 1985: študentske pomladi*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Klasić, Hrvoje (2015): *Jugoslavija in svet leta 1968*. Ljubljana: Beletrina.
- Klemenčič, Vlado (2013): *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Kirn, Gal (2014): *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji*. Ljubljana: Sophia.
- Kržan, Marko (2017): *Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma (Spremna beseda)*. V C. Samary: *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*: 213–242. Ljubljana: Založba / *cf..
- Ramet, Sabrina P. (1992): *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- Samary, Catherine (2017): *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba / *cf..
- Ule, Mirjana (1999): *Stoletje mladine*. V J. R. Gillis: *Mladina in zgodovina: Tradicije in spremembe v evropskih starostnih odnosih od 1770 do danes*: 237–295. Šentilj: Aristej.
- Villa, Carlos G. (2017): *Nova država za nov svetovni red: Mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije*. Ljubljana: Založba / *cf..
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba / *cf..
- Woodward, Susan L. (1995): *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, D.C.: The Brookings Institution.

ŽIGA VODOVNIK

Univerza Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
 ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si

(PONOVO) BRANJE '68: INTELEKTUALNA IN POLITIČNA DEDIŠČINA JUGOSLOVANSKE PRAXIS FILOZOFIJE

Povzetek: V prispevku obravnavamo intelektualno in politično dediščino jugoslovanske praxis filozofije, ki je z novim branjem Marxa širila njegov domet onkraj ozkih omejitev oziroma koordinat, kot jih je postavilo četrto poglavje Zgodovine Vsesvezne komunistične partije (boljševikov). Radikalna reinterpretacija Marxa na osnovi njegovih zgodnjih del je rezultirala v preseganju zgodovinskega determinizma in ekonomskega redukcionalizma, ki je označeval hegemonsko pozicijo "diamat" marksizma. Čeprav se na prvi pogled zdi, da je bil Praxis in poletna šola v prvi vrsti stvar hrvaških in srbskih akademikov, izhajamo iz teze, da je Praxis in njegovo dediščino potrebno in mogoče brati širše. Z umeščanjem Praxisa v širši politični/geografski kontekst bomo sledili opozorilu Georgea Katsiaficas, da je potrebno novo levico in/ali leto '68 razumeti kot svetovno-zgodovinsko družbeno gibanje (world-historical social movement), ki ga ni mogoče omejiti v ozke nacionalne oz. etatsistične okvirje. Tako trdimo, da Praxis ni bil le eden izmed glavnih dinamizatorjev v jugoslovanski družbi, ampak da sta revija in šola nudila verjetno najpomembnejši – fizični in idejni – forum nove leveice kot take.

Ključni pojmi: praxis, praxis-filozofija, marksistični humanizem, Jugoslavija

Intro

V odgovoru na vprašanje "Zakaj Praxis?", ki se pojavi v uvodniku prve številke filozofskega časopisa *Praxis* septembra 1964, Gajo Petrović (1964: 3) zapiše, da je cilj časopisa "brezobzirna kritika vsega obstoječega", zato tudi radikalna obravnava problemov s katerimi se sooča jugoslovanski socialistični eksperiment, sodobni svet in človek. Cilj novega projekta je bil, da postane "filozofska revija v smislu, da je filozofija misel revolucije: neusmiljena kritika obstoječih razmer, humanistična vizija zares humanega sveta in navdihujoča navdihuje revolucionarnega delovanja" (ibid.). Po Petroviću je sodobni svet "svet ekonomske eksploatacije, neenakosti med narodi, politične nesvobode, duhovne praznine, svet bede, lakote, sovraštva, vojne in strahu" (ibid.). Še več, starim problemom so se pridružili novi, zato "filozof ne more ravnodušno opazovati teh sprememb, ne zato, ker mora v težki situaciji vsakdo pomagati, pa tako med drugimi tudi filozof, pač pa zato, ker so v bistvu vseh teh težav problemi, katerih reševanje je nemogoče brez sodelovanja filozofije" (ibid.).¹

Za razliko od Petrovića, ki je s pojasnjevanjem vloge in namena časopisa odgovarjal na vprašanje z velikim P, bomo v prispevku odgovarjali še na dosti širše vprašanje, kjer bo praxis zapisan z malim p. Torej, kar sledi je nov poskus premišljevanja stanja in perspektiv demokracije skozi koncepte in kategorije praxis filozofije, pri čemer se bomo osredotočali na intelektualno in politično zapuščino praxis-filozofije.

1. Več o tem glej v Gajo Petrović, "Čemu Praxis?", *Praxis: filozofski časopis* I/1, september 1964, str. 3.

Čeprav se na prvi pogled zdi, da je bil Praxis in njegova "korčulanska poletna šola" v prvi vrsti stvar hrvaških in srbskih akademikov, je Praxis in njegovo dediščino potrebno in mogoče brati širše. Z umeščanjem Praxisa v širši politični/geografski kontekst bomo sledili opozorilu Georgea Katsiaficas (1987: 18), da je potrebno novo levico in/ali leto '68 razumeti kot svetovno-zgodovinsko družbeno gibanje (*world-historical social movement*), ki ga ni mogoče omejiti v ozke nacionalne oz. etatiistične okvirje. Tako trdimo, da Praxis ni bil le eden izmed glavnih dinamizatorjev političnih sprememb v jugoslovanski družbi, ampak da sta revija in šola nudila verjetno najpomembnejši – fizični in idejni – forum nove leveice kot take. Akademike in študente iz regije sta neločljivo umestila v najaktualnejše intelektualne tokove in politične razprave tedanjega časa, ter z institucionalno izgradnjo "stičišč za intelektualno razpravo čez prepreke železne zaves" (Kanzleiter, 2008: 225) prispevala k oplajanju praxis-filozofije z idejami akademikov, kot so, *inter alia*, Zygmunt Baumann, Ernst Bloch, Thomas Bottomore, Robert S. Cohen, Erich Fromm, Lucien Goldmann, André Gorz, Jürgen Habermas, Leszek Kolakowski, Henri Lefebvre, György Lukács, Ernest Mandel, Herbert Marcuse in Howard Zinn.

Praxis?

Druga polovica 20. stoletja za Evropo ni bila turbulentna samo v političnem smislu, pač pa tudi v idejnem. V Jugoslaviji je že pred sporom z Informbirojem leta 1948 skupina filozofov in sociologov z univerz v Zagrebu in Beogradu začela z novim branjem Marxa, ki je širila domet marksistične misli onkraj ozkih omejitev oz. koordinat, kot jih je postavilo četrto poglavje *Zgodovine Vsesvezne komunistične partije (boljševikov)* (VKPb).

Boj proti usledinam stalinizma tako ni potekal samo znotraj politične arene, pač pa tudi in predvsem znotraj filozofije, kjer so jugoslovanski filozofi in sociologi poskušali pokazati, da Marxovo (meta)filozofijo v prvi vrsti označuje *praxis* oz. praksa, ki jo je mogoče po Gaji Petroviću (1967: 172) definirati kot univerzalno, svobodno, kreativno in samokreativno delovanje.² Radikalna reinterpretacija Marxa na osnovi njegovih zgodnjih del – predvsem *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* iz leta 1844 – je tako rezultirala v preseganju zgodovinskega determinizma in ekonomskega redukcionalizma, ki je označeval tedaj še hegemonsko pozicijo "diamat" marksizma. Znotraj ortodoksnega marksizma je predvsem po zaslugi dogmatskega branja Marxa in nekritičnega prevzemanja Engelsa prevladalo prepričanje, da je mogoče glavne doprinose Marxove misli ločiti na dva glavna dela: teorijo historičnega materializma in teorijo presežne vrednosti. Takšna konstatacija povsem spregleda humanistični element Marxove (meta)filozofije, zato Gerson Sher (1977: 22) v svoji podrobni študiji praxis-filozofije in njenih protagonistov upravičeno ugotavlja, da je jugoslovanska praxis-filozofija z identifikacijo praxisa kot ključnega pojma Marxove (meta)filozofije "vrnila filozofijo v Marxa in Marxa v filozofijo".³

S praxis-filozofijo se tako v marksizmu zopet vrne človek kot zgodovinski subjekt in moralno-etična dimenzija političnega kot pomembna determinanta političnega delovanja. Praxis pri tem ni bil razumljen v ozkem smislu ekonomske ali politične dejavnosti, pač pa kot svobodna in kreativna dejavnost človeka, s katero le-ta ustvarja in spreminja svet okoli sebe in posledično sebe. Gre torej

2. Petrović (1967: 172) priznava, da takšna "definicija" mogoče odpira več novih vprašanj, kot pa daje zadovoljivih odgovorov. S takšno opredelitvijo praxisa se namreč odpirajo pomembna vprašanja: e.g., kaj je svoboda, kaj je kreativnost?
3. Engelsovo reduciranje Marxa zgolj na teorijo presežne vrednosti in historični materializem po Petroviću (1986b: 26) vodi do zmotne interpretacije, po kateri Marxa ni mogoče opredeliti kot filozofa, pač pa samo kot političnega ekonomista oz. teoretika zgodovine.

za specifičen način bivanja, s katerim se človek bistveno razlikuje od ostalih vrst. Vendar pa praxis-filozofija ne pomeni le radikalnega ontološkega, epistemološkega in ne nazadnje metodološkega odmika od ortodoksne marksizma, pač pa njena reinterpretacija Marxa pomeni tudi pomembno repozicioniranje filozofije v odnosu do družbe in centrov moči.

Čeprav se beseda praksa v vsakdanjem življenju pogosto pojavlja in se zdi relativno jasna in razumljiva – predvsem se uporablja kot sinonim za delovanje, ustvarjanje, delo, navado, izkušnje, trening itd. –, je njen pomen znotraj praxis-filozofije mnogo bolj izostren in specifičen, čeprav spet ne povsem jasen in enoznačen. Pojem praxisa oz. prakse je Marx v najpopolnejši obliki razvil v svojih zgodnjih delih, predvsem *Ekonomsko-filozofskih rokopisih* iz leta 1844, ki jih je svetovna filozofija, po zaslugi Davida Ryazanova, "odkrila" šele v tridesetih letih prejšnjega stoletja. V *Rokopisih* Marx svoje razumevanje človeka kot svobodnega in kreativnega bitja prakse razdeli tako v pozitivnem smislu, kot tudi in predvsem v negativnem smislu, preko opredelitve in kritike človekove (samo)alienacije.⁴ V poglavju *Odtujeno delo* tako beremo, da je "svobodna, zavestna dejavnost človekov generični značaj", saj za razliko od drugih živalskih vrst, ki proizvajajo samo zase in samo zaradi fizične potrebe, človek proizvaja tudi brez fizične potrebe in dejansko proizvaja šele osvobojen od te.

Marx praxis enači samo s svobodno, univerzalno, kreativno dejavnostjo, s katero človek ustvarja in spreminja svet in posledično sebe. Takšno razumevanje praxisa se bistveno razlikuje od epistemološke kategorije prakse, ki sicer lahko pomeni spreminjanje objekta, vendar je lahko ta aktivnost še vedno povsem odtujena. Ključna značilnost praxisa kot normativnega koncepta je torej v tem, da ta aktivnost predstavlja cilj in smoter sama po sebi, je dejavnost, ki naj bi bila svojstvena človeku in po kateri se bistveno razlikuje od drugih bitij (Petrović, 1986b: 14).⁵

Nova politična klima in usmeritev države je ta trend filozofskega revizionizma le še dodatno okrepila in dala garancijo za uspešno dokončanje procesa odprave idejnega monizma. Odprl se je torej prostor za elaboracijo marksizma na eni strani in denunciacijo "diamat" šole na drugi.⁶ Petrović (1986a: 150–151) in Marković (1975: 16) ugotavljata, da je imel padec "četrtga klasika" (Stalina) pomembne posledice tudi za predhodne tri, saj njihova dela in ideje niso bili več percipirani kot večne resnice, ki jih je dovoljeno zgolj interpretirati, komentirati ali dodatno potrjevati z novimi podatki in dokazi, pač pa so postale zgolj bolj ali manj prikladna vodila za nova raziskovanja in ustvarjanja.

"Kritika vsega obstoječega"

Po idejni zmagi nove orientacije in njeni teoretski konsolidaciji je prišlo do prvih aktivnosti v smeri konkretnega aktivizma, ki bo odražal spoznanje, da vloga revolucionarne filozofije ne sme biti samo pojasnjevanje sveta, pač pa njegovo spreminjanje preko ukinjanja (*Aufhebung*) omejitev za nadaljnje širjenje praxisa. To je po Markoviću (1975: 23) mogoče zgolj preko presegevanja abstraktne

4. Po Marxu lahko alienacijo definiramo kot diskrepanco med človekovo *aktualno eksistenco* in njegovo *potencialno esenco*, torej kot diskrepanco med tem, kar človek je in kar bi lahko bil. Človek je posledično vsaj toliko človek prihodnosti, kot je človek preteklosti, saj ni samo to, kar je bil, pač pa tudi to, kar bi lahko oz. moral biti. Cf. Petrović (1967: 80).

5. Filozofska razdelava praxisa se prvič pojavi v delih Aristotela, ki kljub povsem različni uporabi in percepciji pojma poskuša terminu dati jasnejši in trdnější filozofski pomen. Poudarja, da je potrebno praxis v strožjem pomenu uporabljati samo za človeka in njegovo dejavnost. Več o samem zgodovinskem razvoju pojma glej v Petrović (1986b: 14–43).

6. Podoben trend prehajanja starih vzorcev in zavračanja vseh dogem zasledimo tudi v filmu, glasbi, likovni umetnosti, arhitekturi, literaturi. Marković (1975: 19) zaključuje, da je bil v tem času socialistični realizem dokončno zavržen kot karikatura marksističnega pristopa k umetnosti.

kritične teorije s konkretno, praktično orientirano družbeno kritiko, ki posledično ne bo omejena samo na kapitalistično družbo, saj lahko mnoge oblike alienacije najdemo tudi v postrevolucionarni družbi – e.g., blagovni fetišizem, nacionalizem, apropiacija presežne vrednosti s strani političnih elit, delitev dela, ki povečuje razkorak med kreativno aktivnostjo manjšine in monotonim ter degradirajočim delom večine.

Rudi Supek (1978) je opozarjal, da je tej luči potrebno izostriti kritiko jugoslovanskega samoupravnega modela, ki je ob vseh prebojih v številnih vidikih še vedno ostajal v okvirih liberalne demokratične teorije. Temeljlil je na namreč na: (a) pravnem formalizmu; (b) srednjerazrednem liberalizmu, ko gre za nekritično afirmacijo trga in ekonomske prosperitete; (c) zmotnem enačenju produkcijskih in menjalnih organizacij dela, pri čemer so slednje zaradi novega položaja in poprejšnje (pred)državne umeščenosti ponovno krepile nacionalistične tenzije in aspiracije; (d) na omejevanju samoupravljanjem na mikro/mezzo ravni in ohranjanja etatistične logiko na makro/vertikalni ravni (Supek 1979).

V raziskavah o posameznih aspektih družbenega in političnega življenja v Jugoslaviji so tudi drugi "praksisovci" prišli do zaključkov, da je tudi v jugoslovanski družbi mogoče najti oblike politične in ekonomske alienacije, da je eksploatacijo proletariata s strani lastnikov kapitala nadomestila eksploatacija novih elit, ki jih je mogoče identificirati v tehnokraciji in birokraciji; da je uvajanje mehanizmov tržnega gospodarstva reproduciralo antagonizem med delom in kapitalom; da je samoupravljanje mogoče najti samo na mikronivoju podjetij, znotraj lokalnih skupnosti in organizacij, medtem ko ga na višjih odločevalskih ravneh ni mogoče zaslediti.

Tako po Markoviću (1975: 39) v Jugoslaviji revolucija nikoli ni bila dokončana, saj zasebno lastništvo produkcijskih sredstev ni bilo transcendirano v družbeno lastnino, pač pa samo preoblikovano v državno lastnino; neustrezna delitev dela ni odpravila monotonega in odtujenega dela, ki je proletariata nevtraliziral v kapitalizmu; buržoazna država ni bila transcendirana v mrežo samoupravnih organov in delavskih svetov, pač pa je prerasla v državo, ki jo vodi birokracija in tehnokracija; politična stranka kot tipična oblika malomeščanske politične organizacije ni bila odpravljena, pač pa je postala v nekaterih pogledih še bolj avtoritarna, ideološka indoktrinacija, znotraj nje pa še bolj drastična.

Outro

Rešitev, ki jo je predvidevala praxis-filozofija, je zahtevala popolno deprofesionalizacijo politike, širjenje samoupravljanja na vse nivoje in v vse sfere družbe, ustanavljanje in uvajanje delavskih svetov tako na regionalni, republiški kot tudi zvezni ravni, ter ne nazadnje uvajanje participativne demokracije in radikalne demokratizacije preko odprave same partije. Po Gaju Petroviću (1978: 64) revolucionarni projekt "ni samo prehod iz ene oblike bivanja v drugo, višjo, pač pa je najvišja oblika bivanja samo bivanje v svoji popolnosti. Je najbolj razvita oblika ustvarjanja in najbolj avtentična oblika svobode. Je sama 'bit' bivanja, bivanje v svoji 'biti'". Takšno razumevanje je tako mogoče razumeti tudi kot umetnost življenja oz. kot bi zapisal Michel de Certeau, *arts de faire*. Zahteva torej odpravo vseh monopolov moči in odpravo vseh avtoritarnih in hierarhičnih organizacij, kot sta, na primer, država in stranka. Takšne aspiracije so bile za tedanje politično oblast (pre)radikalne in popolnoma nesprijemljive, kljub temu, da so bile zgolj dosledna interpretacija Marxove misli in samega programa Zveze komunistov iz leta 1958. Kot ugotavlja Marković, je bila edina napaka praxisovcev – ki je vodila do vrste političnih pritiskov, ki so se po študentskih protestih leta 1968 samo še stopnjevali in končno kulminirali z ukinitvijo Korčulanske poletne šole in časopisa *Praxis* leta 1974 ter izključitve osmih sodelavcev časopisa z beograjske Filozofske fakultete leta pozneje –, da so te ideje vzeli resno.

Sher sklene, da je potrebno za razumevanje dosežkov praxis-filozofije upoštevati širši politični in predvsem zgodovinski kontekst, v katerem so delovali:

Nikjer v vzhodni Evropi se ni pojavil tako trajen, javen, živahen, neomejen in iskren dialog o temeljnih družbenih načelih, sociopolitičnih in kulturnih formah, ki so se razvile pod komunistično oblastjo, in naravi politične avtoritete. Nikjer drugje ni takšna razprava, četudi se je pojavila le za kratek čas, dobila tolikšne podpore in legitimnosti kot v Jugoslaviji, in nikjer ni privabila tako široke mednarodne pozornosti. (Sher, 1978: 4)

Da se je vse to dogajalo v Jugoslaviji, po Sheru potrjuje hkratno fleksibilnost in trdoživost države oz. njene politične strukture, ki pa z nasilnem zatretju Praxis eksperimenta nakaže tudi postopno izgubo nekaterih kvalit, zaradi katerih je bil jugoslovanski eksperiment povsem drugačna avantura v demokratični socializmu. Odveč je poudarjati, da je zgodovina že potrdila Sherova opažanja, pri tem pa jih je potrdila kar z dvojno mero, saj se je zaključek te avanture v 90. letih prejšnjega stoletja odvijal hkrati kot tragedija in farsa.

Literatura

- Kanzleiter, Boris (2008): Yugoslavia. V Martin Klimke in Joachim Scharloth (ur.), *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*, 219–228. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Katsiaficas, George (1987): *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*. Boston, MA: South End Press.
- Marković, Mihailo (1975): *Yugoslavia: The Rise and Fall of Socialist Humanism: A History of the Praxis Group*. Nottingham: Spokesman Books.
- Petrović, Gajo (1964): 'Čemu Praxis?' *Praxis: filozofski časopis* 1, 1 (1964): 3–7.
- Petrović, Gajo (1967): *Marx in the Mid-Twentieth Century: A Yugoslav Philosopher Reconsiders Karl Marx's Writing*. Garden City, NY: Anchor Books, 1967.
- Petrović, Gajo (1978): *Mišljenje revolucije: Od ontologije do "filozofije politike"*. Zagreb: Naprijed.
- Petrović, Gajo (1986a): *Marx i maksisti, Odabrana djela, Vol. 3*. Zagreb: Naprijed.
- Petrović, Gajo (1986b): *Praksa/istina*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.
- Sher, Gerson S. (1977): *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Sher, Gerson S. (ur.) (1978). *Marxist Humanism and Praxis*. Buffalo, NY: Prometheus Books.
- Supek, Rudi (1979): Some Contradictions and Insufficiencies of Yugoslav Self-Managing Socialism. V Mihailo Marković in Gajo Petrović (ur.), *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*, 249–271. Boston, MA: D. Reidel Publishing Company.

* * *

VITOMIR TEPEŠ, doktor znanosti
 vitomir.tepes@guest.arnes.si

KULTURNO IN KONTRAKULTURNO GIBANJE 68' IN RAWLSOVA TEORIJA PRAVIČNOSTI

Povzetek: Letos mineva natanko 50 let od smrti enega izmed najbolj znanih protagonistov gibanja za državljanske pravice v ZDA, dr. Martina Luthra Kinga. Gibanje je začelo svojo pot v letu 1955 z t.i. »Montgomery Bus« bojkotom. Do leta 1970 je to gibanje doseglo najbolj ključne spremembe v kulturi ZDA, še posebej na področju rasne segregacije. Vendar pa, da je lahko prišlo do takšnega kulturnega preboja je bilo potrebno, da se je v kulturi ZDA zgodilo kontrakulturno gibanje, ki je imelo svoje korenine tudi v tradiciji romantičnega, boemskega in beatniškega gibanja. Sam sem na podlagi Rawlsove teorije pravičnosti, ki namesto dobrega, kot izhodišče za dobro delovanje postavi pojem pravičnosti in izkušnje kulturnega in kontrakulturnega gibanja, poiskal tista družbena gibanja skozi prizmo dogodkov l. 1968 ki v največji meri poosebljajo to dejstvo. Namesto utilitaristične perspektive, ki kot izhodišče uporabi teleološko perspektivo dobrega, ki zadeva kar največje število posameznikov, pa Rawls po mnenju enega izmed njegovih sodobnikov Paula Ricoeurja, pripada deontološki smeri pristopa do morale, ki si za izhodišče izbere družbeno pogodbo namesto avtonomije v odnosu do skupnega dobrega.

Ključne besede: Vietnam, Študentsko gibanje, ZDA, Čehoslovaška, Pravičnost

Na kateri skupni imenovalci bi lahko naslonili družbene »dosežke poznih 60-ih«. Mislim, da nam ni potrebno iskati prav dolgo, saj je že l. 1971 izšla kulturna Rawlsova Teorija pravičnosti. Pravičnost bi bil lahko torej tisti skupni imenovalci na podlagi katerega bi lahko skupaj merili dejanja tega ali onega naroda ali tega ali onega posameznika v tistem obdobju. Za to pa je potrebno kar nekaj truda, da bi lahko to bolje razumeli in John Rawls je pri tem lahko primerno orodje. Naj omenim le nekaj njegovih idej, ki se tičejo vloge in subjekta pravičnosti ter državljanske nepokorščine. Rawls na začetku svoje knjige poda primerjavo, da je pravičnost prva vrлина družbenih institucij, kot je resnica za sistem mišljenja (Rawls 1972: 3). V nadaljevanju pravi, da je družba, ki je sodelovalna za skupno dobro, tipično zaznamovana s konfliktom kot z identiteto interesa, saj je družbeno sodelovanje boljše, kot če bi živeli le zase po svojih lastnih naporih. Tako se posledično zahteva sklop principov za to, da bi lahko izbrali med različni družbenimi aranžmaji, ki določajo delitev dobrobiti. Ti principi pa so principi družbene pravičnosti. Ljudje se na splošno ne strinjajo v tem, kateri principi naj bi določali bazične pogoje, vendar pa lahko sklepamo, da imajo kljub nestrinjanju vsi koncepcijo pravičnosti, da razumejo vsaj potrebo in so se pripravljeni podrediti karakterističnemu sklopu principov, ki naslavljajo bazične pravice in dolžnosti (Rawls 1972: 4-5). Za nas je primarni subjekt pravice način na katerega glavne družbene institucije razdeljujejo fundamentalne pravice in dolžnosti in ugotavljajo delitev dobrobiti na podlagi družbenega sodelovanja. Za glavne institucije razumemo politično ustavo in principiellne ekonomske in družbene aranžmaje. Posledično so zakonska zaščita svobode mišljenja in svoboda vesti, konkurenčno gospodarstvo, privatna lastnina v deju produkcije in monogamna družina glavni primeri družbenih institucij. Če vzamemo to skupaj kot eno shemo, glavne institucije definirajo človekove pravice in dolžnosti. Glavna bazična struktura je primarni subjekt pravice. Intuicijska nota pa je ta, da te strukture vsebujejo različne družbene položaje in da imajo ljudje rojeni v različnih položajih različna

pričakovanja, tako od političnih institucij kot od ekonomskih in družbenih okoliščin. Na ta način družbene institucije favorizirajo določene štartne pozicije nad drugimi. To so še posebej globoke neenakosti. Te neenakosti, ki so pod predpostavko (neizbežno) v bazičnih strukturah v katerikoli družbi, morajo naslavljati ti principi družbene pravičnosti na prvem mestu (Rawls 1972: 7).

Da bi uravnotežili vse ideje je potrebno omeniti še o opravičenje zavestnega zavračanja sodelovanja v določenih dejavnostih družbenih institucij. Predvideno je, da je to zavračanje osnovano na političnih ali na religijskih ali na katerikoli drugih principih pod predpostavko, da so ti principi pravičnosti aplicirani na družbo kot enote bazičnih struktur, da so različni principi naravnih dolžnosti v odnosu do posameznikov in da se je posameznik v osnovi strinjal s temi principi pravičnosti, ki so povzeti v njihovi lastni družbi in na same sebe kot pripadnike le te (Rawls 1972: 377-378).

Paul Ricoeuro na kratko povzame Rawlsovo razumevanje pravičnosti tako, da ga postavi v tradicijo Kanta, ki pa se od njega razlikuje v tema, da kot nosilca pravičnosti ne vidi na prvem mestu posameznika in državo ampak institucijo. Njegov deontološki pristop do morale pa zameji z skupino posameznikov, ki na podlagi družbene pogodbe zapusti svoje naravno stanje in doseže stopnjo prava. Kontraktualna procedura pa naj bi zagotavljala primarnost pravičnosti nad dobrim (Ricoeur 1990: 553-554). To je po mojem prepričanju pravi temelj na podlagi katerega naj bi presojali dogajanje, ki so ga zaznamovala velika dejanja s strani množic v odnosu do države oz. oblasti v obravnavanem obdobju.

21. maja 1965 se je v kampusu Berkeley Univerze v Kaliforniji zbralo več tisoč ljudi na t.i. dnevu za Vietnam. To je bil 24 urni karneval proti vojnega protesta. Provokativni dogodek je organiziral Odbor dneva za Vietnam (DDV). Ta je bil sestavljen iz študentov in profesorjev razočaranih nad liberalno Ameriko in zastrašujočo eskalacijo zahodno-vzhodnega Azijskega konflikta. Vendar odboru kasneje ni uspelo popularizirati dneva za Vietnam, saj se je bil prvi obletnici iztrošena sila, razklano z frakcionalizmom in »spoštovano« samo s strani skrajne desnice. Kasneje se je na podlagi tega razširil mit enotnega proti vojnega gibanja, ki so ga zaznamovali zgodnji protesti v kampusih, ameriška opozicija v poznih 60-ih in umik ameriške vojske iz Vietnama l. 1973. Vendar pa je bil DDV v bistvu posledica političnega in kulturnega upora t.i. Nove leve in tako frakcioniran, ikonoklastičen in končno marginaliziran. Prav tako kot so ideali in metode Nove leve odbijale »normalne« Američane, so tudi moralni protest DDV in civilna nepokorščina delovale kontra produktivno v odnosu do pojava masovne opozicije do vojne. Njegov uspeh je bil omejen s pomanjkljivostjo v pristopu Nove leve do politike, ki se je odražala v t.i. neposredni demokraciji. Leta 1964 se je Gibanje za svobodo govora (GSG) borilo z Univerzo za pravico študentov, da bi se lahko udeleževali v političnih protestih v kampusih. GSG se je še posebej ukvarjal z državljskimi pravicami, toda njegova zmaga spomladi l. 1965 je postala prednost za aktiviste vseh prepričanj. Tako je postal Berkeley bolj svoboden a hkrati bolj napet prostor. Univerzitetne uradnike je postalo strah, da bi nadzor nad kampusi prevzelo uporno študentsko telo, študentje pa so postali vneti za to da svoje pravice še razširijo. V takem političnem kontekstu je nastal tudi DDV. Katalizator zanj je bil ukaz Lyndona Johnsona v februarju 1965, da bombardira Severni Vietnam. Tako je DDV obrnil zmedeno nelagodnost do Johnsonove politike med različnimi posamezniki v skupnosti Berkeleyja v kohezivno proti vojno gibanje (DeGroot 1998: 85-86).

Za to, da bi približno razumeli atmosfero tistega časa pri nas, pa sem se obrnil na raziskave, ki so bile na to temo opravljene v Sloveniji. V letu 1968 je bila opravljena raziskava Slovenskega javnega mnenja (SJM), kjer je bilo na to temo postavljeno eno samo vprašanje in sicer: »Verjetno ste kaj slišali o dogodkih na Češkoslovaškem v zadnjih mesecih. Kaj sodite o njih?«. Možni so bili štirje različni odgovori: 1. Prispevali so k večjemu ugledu socializma; 2. Povzročili so škodo socializmu; 3. Še ne morem oceniti; 4. Nič nisem slišal o tem. Največ respondentov (38%), je

odgovorilo na zadnje vprašanje, (34%) na tretje vprašanje, (20%) na prvo vprašanje in (8%) na drugo vprašanje (Toš in dr. 1968). Ker je bilo največ odgovorov v zadnjih dveh kategorijah, sem se odločil pogledati še raziskavo javnega mnenja eno leto kasneje. Leta 1969 se pojavita dve vprašanji in sicer: »Po svetu je bilo v lanskem letu pa tudi letos veliko študentskih nemirov in protestov. Le ti so se pojavili tudi pri nas. Kaj sodite, kaj so vzroki za te pojave pri nas?« in »Ali je naša vlada po intervenciji na Čecoslovaško pravilno ravnala«. Pri čemer je bilo na prvo vprašanje mogoče odgovoriti dvakrat, torej prvi in drugi odgovor. Ker je bilo pri prvem vprašanju možnih odgovor 12, bom omenil le tiste odgovore na katere so respondenti največkrat odgovarjali. Največ respondentov je pri prvem dogovoru na prvo vprašanje odgovorilo, da je glavni vzrok za nemire med študenti: »Posnemanje študentskih protestov po svetu (moda)« (25%). Druga dva najpogostejša odgovora kot glavni vzrok omenjata: »Slab materialni položaj študentov, omejene možnosti za študij« (23%) in »Majhne možnosti zaposlovanja; nezadostno vrednotenje in izvoz strokovnjakov« (17%). Kot četrti najpogostejši vzrok pa raziskava omenja: »Predobro jim gre, sami ne vedo, kaj hočejo« (13%). Pri drugem odgovoru na prvo vprašanje, se kot najpogostejši vzrok za nemire med študenti ponovita samo odgovora: »Majhne možnosti zaposlovanja; nezadostno vrednotenje in izvoz strokovnjakov« in »Predobro jim gre, sami ne vedo, kaj hočejo«. Pridružita pa se jim na drugem in četrtem mestu najpogostejših vzrokov še: »Izkoriščajo: demokracijo, družba je preveč popustljiva« ter »Protest proti razlikam med obljubami, deklaracijami in prakso«. Če upoštevamo oba odgovora lahko tako na prvih petih mestih za glavni vzrok označimo: 1. Nezaposlenost (17%, 19%) , 2. Razvajenost (13%, 10%), 3. Revščina (23%, 4%), 4. Izkoriščanje (v negativnem smislu) (2%, 12%) , 5. Moda (25%, 0,1%). Pri drugem vprašanju pa si najpogostejši dogovori sledijo v sledečem vrstnem redu: 1. »Da, v interesu naše varnosti in v skladu z načelnostjo naše politike, je bila dejavnost naše vlade pravilna« (60%); 2. »Načeloma da, toda lahko bi bili bolj zmerni v nekaterih izjavah in dejanjih« (19%); 3. »Ne vem, ne morem soditi« (14%); 4. »Sicer je ravnala pravilno, toda premalo smo mislili na naše interese ker smo poslabšali odnose s Sovjetsko zvezo« (7%); 5. »Vlada ni ravnala pravilno, ker ni bilo dovolj upravičenih razlogov za obsodbo dejanja Sovjetske zveze in drugih socialističnih držav« (1%) (Toš in dr. 1969).

Če upoštevamo torej tako leto 1968 kot odziv slovenske javnosti eno leto kasneje, lahko opazimo, da je bilo v letu 1968, kljub temu da so se študentske demonstracije zgodile v juniju in napad na Čecoslovaško v avgustu, za javno mnenje veliko bolj pomemben drugi dogodek. Odziv javnosti pa dokaj medel, saj je večina respondentov odgovorila z nič nisem slišal oz. ne morem oceniti. Leto kasneje pa tudi študentske demonstracije pridobijo na vrednosti, kar zagovarja tudi logika zgodovinskega razvoja, saj so študentski nemiri pri nas dosegli svoj vrh šele nekaj let kasneje s postopno radikalizacijo v 2. obdobju (1970-1971) in iztekom študentskega gibanja v 3. obdobju (1972-1974) (Baškovič in dr.1982: XL-XLI). Odgovori pa kažejo predvsem na dejstvo materialne ogroženosti mladih in medgeneracijsko dimenzijo odnosa, kot češ saj so še mladi in ne vedo pravzaprav kaj delajo oz. zgolj posnemajo svoje sovrstnike po svetu. Pri odgovorih na vprašanje povezano s primernostjo odziva slovenske vlade, pa kaže na visoko mero strinjanja z odzivom vlade, kar 60% respondentov je pritrdilo primernosti odziva, kar pa ne preseneča ob dejstvu, da je bilo to povezano s takratno kratkotrajno liberalizacijo političnega prostora v Sloveniji.

Če poskusim na kratko opisati in povzeti še dogodke tistega časa v ZDA in drugje po svetu, pa lahko glavna gibanja v grobem razdelimo na štiri glavna področja okoli katerih so se razvila: 1. Državlanske (človekove) pravice, 2. Enakost spolov (feminizem), 3. Hladna vojna (vojna v Vietnamu), 4. Študentsko gibanje (mladinske kulture). Časovnico l. 1968 začnemo 15. januarja Jeannette Rankin (87), ki je kot kongresnica iz Montane, glasovala v obeh svetovnih vojnah proti udeležbi ZDA. Kakih 5000 žensk se je na njeno iniciativo zbralo v Washingtonu D.C. in protestiralo

proti vietnamski vojni. Dogodek so zaznamovale generacijske, politične in razredne razlike. 30. Januarja so Vietnamski komunisti sprožili t.i. Tet ofenzivo¹. 1. Februarja se zgodi nesreča s smrtnim izidom v Memphisu zaradi pokvarjenega tovornjaka dvema črnima smetarjema, kar pripelje do stavke in zadnje kampanje, ki jo je vodil Martin Luther King, ki so ga 4. Aprila v Memphisu ustrelili. 8. Februarja pride v javnem kampusu v Severni Karolini do uporabe sile s strani policije, ki so protestirali proti rasni segregaciji. Trije protestniki so umrli, 27 je bilo ranjenih. 29. Februarja Kernerjeva komisija, ki jo je Lyndon B. Johnson pooblastil, da razišče vzroke za rasne nemire v Ameriških mestih v preteklem letu, razglasi, da se narod ... »nagiba k dvema družbama, eni črni in eni beli – razdeljeni in neenaki«. 1-8. Marca, nekje do 15.000 latinskih študentov v Los Angelesu zapusti učilnice, da bi ustvarilo pritisk glede njihovih zahtev po boljšem izobraževanju. 5. Marca na Českoslovaškem ukinejo cenzuro s čimer poudarijo razširitev svoboščin za časa »Praške pomladi« in razjezijo svoje komunistične gospodarje v Sovjetski zvezi. 6. Marca 500 študentov Newyorške univerze demonstrira proti povezavi univerze s kemičnim podjetjem za izdelavo napalma. 19. Marca na stotine študentov zavzame upravno poslopje Univerze Howard v Washingtonu D.C., išoč več glasu pri zadevah povezanih z disciplino in kurikulumom. 6. Aprila po 90 minutnem obstreljevanju v Oklandu v Kaliforniji med Črnimi panterji in policijo, policija ustreli 17 letnega Bobbija Huttona, ko se ta želi predati policiji. 11. Aprila Johnson podpiše »Fair Housing Act«, ki odpravlja diskriminacijo pri nastanjanju na podlagi rase, barve kože, religije ali etničnem poreklu. 23. Aprila študenti zavzamejo pet stavb v kampusu Univerze Kolumbija. 29. Aprila začne s svojo predstavo na Brodwaju mjuzikl Hair (1700 predstav). 6. Maja izbruhne upor med policijo in več kot 5000 univerzitetnimi študenti v Parizu. Delavci v znak podpore izvajajo stavke. 10. Maja se začnejo mirovni pogovori med Severnim Vietnamom in ZDA v Parizu (Twombly in Kendrick 2018). 2-9. Junija so se v Beogradu zgodile študentske demonstracije z nasiljem s strani policije, 6. Junija v Ljubljani poteka zborovanje študentov v študentskem naselju Rožna dolina, kjer so protestirali proti izpraznitvi dveh študentskih blokov za potrebe turizma in povišanju stanarine (Baškovič in dr. 1982). 20. Avgusta Sovjetska zveza napade Českoslovaško in prekine »Praško pomlad« (Twombly in Kendrick 2018). Društvo sociologov Slovenije je skupaj s politološkim društvom leta 1968 protestiralo proti Sovjetski okupaciji Českoslovaške »in sploh proti političnemu podrejanju znanosti, in sicer hkrati s tem, ko se je zavzemalo za svobodo znanstvenega delovanja« (Mlinar in dr. 2016: 23). 26. Avgusta Beatli premierno v ZDA predvajajo svoj singel »Hey Jude«. 7. Septembra je organiziran feministični protest proti izboru Miss Amerika v Atlantik Citiju v New Jersiju². 30. Septembra Boeing predstavi svoj nov model 747. V Mexico Citiju 2. Oktobra, vojaki in policaji streljajo na študentskih protestih, več tisoč je mrtvih in ranjenih. 9. Novembra se Univerza Yale odloči da po 267 letih prizna dodiplomske študentke, z začetkom v letu 1969 (Twombly in Kendrick 2018).

To je le nekaj misli in dogodkov, ki so zaznamovala leto 1968. Naj omenim še dogodke v Italiji, Nemčiji, Angliji, na Poljskem, Madžarskem in še kje. Vsem gibanjem v različnih državah je

1. Dogodek, ki je začel javno mnenje v Ameriki obračati proti vojni v Vietnamu. S kršitvijo premirja, ki naj bi omogočilo obema stranem praznovanje praznika Tet (Lunarno novo leto), so komunistični voditelji poslali na deset tisoče vojakov in Vietkong gverilcev v mesta in vojaške baze po vsem Južnem Vietnamu, tudi v Saigon mesto Ameriške ambasade. Verjeli so, da lahko presenetijo vojsko Republike Vietnam in njeno zaveznico ZDA in povzročili vsesplošni upor, ki bo strmoglavil vlado na jugu.
2. Mnogi zgodovinarji pojmujejo proteste 1. 68 kot začetek 2. feminističnega vala. S feminizmom drugega vala pa je povezana tudi postopna institucionalizacija študije spolov in prenos v akademske kroge (Gay in Goodman 2018).

bilo skupno le to, da so bila ta gibanja heterogena in so v različnih državah zavzela različne oblike, ki so vsaka na svoj način izražale svojo lastno kulturno identiteto. Le ta se je izražala pretežno vzdolž štirih področij, ki so bila omenjena pred tem, ki lahko služijo kot neke vrste model za preučevanje različnih gibanj v različnih sredinah. Prav gotovo pa si osrednje mesto med vsemi zaslužijo ZDA, kjer je v letu 1968 prišlo do vrelišča. Še eno od značilnosti je mogoče opaziti in sicer kulturno-kontrakulturni učinek predvsem na četrtem področju, ki ga predstavljajo študentska gibanja in mladinske (sub)kulture. Ta gibanja izvirajo iz tradicije romantičnega, boemskega in beatniškega gibanja (Miles 1993), kjer se postavlja vprašanje odnosa med dobrim in pravičnim v odnosu do pravičnosti in državljanske neposlušnosti po Rawlsu v največji možni meri. Za ta gibanja je bilo značilno predvsem to, da so predstavljala motivacijsko oporo glavnim tokovom sprememb tistega časa v obliki duhovnosti, glasbe, literature, filozofije, teatra in drugih oblik umetnosti in svobode duha. Naj omenim le nekatere glavne predstavnike te tradicije Allen Ginsberg, Jerry Rubin, pri nas France Prešeren, Ivan Cankar in Ivana Kobilica, Radio študent, Giuseppe Mazzini, Adorno, Fichte, Schelling, Beatli, Broadway, Jazz, Ivan Turgenev, Fjodor Dostojevski, Dany Chon-Bendit, Indijska duhovnost, Malcolm X in Muhammed Ali, idr.. Za mnoge izmed držav t.i. vzhodnega bloka³, je šele leto 1989 pomenilo, da so lahko dokončno uresničile svoje sanje, ki so se začele z letom 1968 (npr. Češkoslovaška, deloma tudi Slovenija). Vendar pa je za mnoge države, predvsem imam v mislih države bližnjega vzhoda in Afrike, ki na svoja »68«⁴ še čakajo, kar je vidno v brez števnih masah migrantov, ki v teh dneh obupno silijo na Zahod in v Evropo, ki zanje pomeni »obljubljeno deželo«. Kot je to uvidel tudi Martin Luther King, na pripravah za nenasilne demonstracijah s smetarji v Memphisu, le en dan pred svojo smrtjo⁵.

Viri in Literatura

- Baškovič, Ciril, Pavel Gantar, Marjan Pungartnik in Pavel Zgaga (1982): *Študentsko gibanje : 1968/72*. V Ljubljani: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- Conover, Ted in Joshua Rashaad (2018): The Strike That Brought MLK to Memphis. . Dostopno prek: <https://www.smithsonianmag.com/history/revisiting-sanitation-workers-strike-180967512/> (2. 7. 2018).
- DeGroot, J. Gerard (1998): Left, Left, Left!: The Vietnam Day Committee, 1965-66. V Gerard J. DeGroot (ur.): Student Protest: The Sixties and After: 85-99. London, New York: Longman.
- Duc, Nguyen Qui in Binh Dang (2018): Revisiting Vietnam 50 Years After the Tet Offensive. Dostopno prek: <https://www.smithsonianmag.com/history/revisiting-vietnam-50-years-after-tet-offensive-180967501/> (2. 7. 2018).

3. Na področju vzhodnega bloka, je po letu 1989 nastalo oz. se osamosvojilo kar 28 držav.
4. Socialno politični pretresi (arabska pomlad), ki so se nenadoma pojavili nekje konec leta 2010 in so zajeli Tunizijo, Egipt, Libijo dele Bližnjega vzhoda in Severno Afriko, so dodobra pretresli arabski svet. Mladina je odšla na ulice z upanjem na demokratizacijo njihovih držav. Danes nekaj let kasneje, zgolj majhen delež mladine verjame v to, da so vstaje prinesle zelene spremembe, vendar pa si jih kljub temu še vedno želijo.
5. »Pred nami je nekaj težkih dni. Toda to me sedaj ne skrbi, saj sem bil na vrhu gore. In mi je vseeno. Kot vsakdo bi rad živel – dolgo življenje, dolgo življenje ima svoje mesto. Toda to me sedaj ne skrbi. Želim si le izpolniti Božjo voljo. In mi je dovolil da grem gor na goro. In sem pogledal preko. In sem videl Obljubljeno deželo. Mogoče ne bom mogel tja z vami. Toda želim da bi danes zvečer vedeli, da bomo mi kot ljudje, prišli v Obljubljeno deželo. Tako sem danes srečen. Ne skrbi me prav nič. Ne bojim se nobenega človeka« (Conover in Rashaad 2018).

- Gay, Roxane in Johanna Goodman (2018): Fifty Years Ago, Protesters Took on the Miss America Pageant and Electrified the Feminist Movement. Dostopno prek: <https://www.smithsonianmag.com/history/fifty-years-ago-protestors-took-on-miss-america-pageant-electrified-feminist-movement-180967504/> (30. 6. 2018).
- McAdam, Doug (2009): The US Civil Rights movement: Power from Below and Above, 1945-70. V Adam Roberts in Timothy Garton Ash (ur.): Civil Resistance and Power Politics: 58-74. Oxford: Oxford University Press.
- Miles, Barry (1993): The Beat Generation in the Village. V Rick Beard in Leslie Cohen Berlowitz (ur.): Greenwich Village: Culture and Counterculture: 165-179. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Mlinar, Zdravko, Murray Bales in Tomaž Petek (2016): Kakšna sociologija? Za kakšno družbo? Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Rawls, John (1972): Theory of Justice. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.
- Ricoeur, Paul (1990): On John Rawls' A Theory of Justice: Is a Pure Theory of Justice Possible. International Social Science Journal 42(4):553-564.
- Toš, Niko et al. Slovensko javno mnenje 1968 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka šola za politične vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1968. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. ADP - IDNo: SJM68.
- Toš, Niko et al. Slovensko javno mnenje 1969 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1969. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. ADP - IDNo: SJM69.
- Twombly, Mathew in Kendrick McDonald (2018): A Timeline of 1968: The Year That Shattered America. Dostopno prek: <https://www.smithsonianmag.com/history/timeline-seismic-180967503/> (30. 6. 2018).

* * *

ANDREJ RUS

FDV

POLITIČNA MOBILIZACIJA ŠTUDENTOV: BERKELEY 1964

Povzetek: Študentsko gibanje leta 1968 je imelo svoj začetek v politični mobilizaciji študentov na Berkeleyu leta 1964. Namen prispevka je, prvič, povedati zgodbo, torej predstaviti dogajanje; drugič, osvetliti okoliščine, ki so pripeljale do študentskega upora; tretjič, prikazati organizacijske inovacije kolektivne akcije na Berkeleyu. V diskusiji nameravam premisliti tezo, da so inovacije iz Berkeleya služile kot model delovanja za študentsko gibanje v letu 1968 in kasnejša nova družbena gibanja.

Ključne besede: študentsko gibanje, Berkeley, družbena gibanja, krovna organizacija, repertoar kolektivne akcije

Uvod

Študentsko gibanje iz 1960 tih let predstavlja prelomnico v repertoarju političnega konflikta (Tilly, 1986; 2003; Della Porta 2013). Prineslo je namreč vrsto organizacijskih inovacij, ki so postavile temelj novim družbenim gibanjem in odprlo nove poti politične mobilizacije ne le študentov, temveč širokemu spektru družbenih skupin, ki so dotlej predstavljali marginalizirane segmente družbe.

Klasična družbena gibanja kot je delavsko gibanje so zrasla na institucionaliziranem boju, ki je temeljil na visoko organizirani konfrontaciji interesov med elito in anti-elito. Predpostavljal je močno organizacijo s stalnim članstvom in znatnimi finančnimi viri, preizkušenim vodstvom, centralno koordinacijo in razvejano organizacijsko strukturo hierarhično situiranih organizacijskih enot od centrale do lokalnih celic. Neorganizirani interesi niso imeli prostora v politični areni. Navadno so izgoreli v individualiziranih ali lokaliziranih protestih, ki so se večinoma tragično iztekli. V sedemdesetih letih pa je prišlo do vzpona novih družbenih gibanj, ki so zrasla iz povezovanja samostojnih skupin s različnimi agendami, občasnim članstvom in decentraliziranim vodenjem v ad hoc mrežne protestne organizacije (Melluci 1980). Ta transformacija politične in socialne mobilizacije iz klasičnih v nova družbena gibanja ima izvor v študentskem uporu v šestdesetih letih, pri čemer ima osrednje mesto upor študentov na Berkeleyu leta 1964. Namen tega prispevka je orisati zgodbo in z njeno pomočjo tematizirati proces uvajanja osnovnih organizacijskih inovacij, ki so postale podlaga študentskega gibanja leta 1968 ter kasnejših novih družbenih gibanj vse do danes.

Kontekst študentskega upora na Berkeleyu leta 1964

Študentski upor na Berkeleyu leta 1964 sta zaznamovala dva sklopa notranjepolitičnega dogajanja in sicer antikomunizem ter gibanje za državljanske pravice temnopoltega prebivalstva. Že leta 1945 je Kongres osnoval stalno delovno telo z imenom HUAC (House Un-American Activities Committee), ki naj bi prek javnih zaslišanj diskreditiral osebe osumljene simpatiziranja s komunizmom. Na radarju se je kmalu znašel tudi Berkeley. Leta 1950 so zahtevali od vseh zaposlenih naj podpišejo izjavo, da niso povezani s komunistično stranko. Tirideset nepodpisnikov je izgubilo službe, konflikt je za več desetletij močno zaznamoval celotni kampus. Antikomunizem so študentje občutili tudi na lastni koži. Aprila 1963 je HUAC prišel v San Francisco, da bi zaslišal osumljence, med katerimi je bil tudi študent Berkeleya in član študentske organizacije. Študentom, ki so se masovno udeležili zaslišanja v mestni hiši, so vstop prepovedali in jih na koncu razgnali z vodnimi topovi in pendreki, 31 študentov Berkeleya pa je bilo aretiranih, kar je radikaliziralo študentsko telo in v očeh študentov vzpostavilo državo kot nespornega nasprotnika.

Drugi sklop je predstavljal gibanje za državljanske pravice temnopoltega prebivalstva. Jug ZDA je po drugi svetovni vojni začel vreti zaradi rasne diskriminacije, ki je na jugu imela značaj apartheida. Protesti, ki jih je organizirala NAACP (Nacionalna organizacija za pravice temnopoltega prebivalstva) po metodi pasivnega državljanskega odpora, so se redno iztekli v nasilje. Ku Klux Klan je nezakonito linčal in obešal voditelje upora ter ustrahoval vsakogar, ki je dvignil glavo (o čemer govori balada Arethe Franklin, Strange Fruit). Kljub sklepu Vrhovnega sodišča iz leta 1952 o neustavnosti diskriminacije temnopoltega prebivalstva pri vpisu na državne univerze je morala v Arkansasu in Alabami posredovati zvezna vojska, da je zaščitila temnopolte študente pred razjarjeno belo množico, leta 1962 pa so iz istega razloga aretirali guvernerja države Missipi. V Montgomeryu v državi Alabama je leta 1955 Rosa Parks sedla v sprednji del avtobusa, ki je bil rezerviran za belce, zaradi česar je bila aretirana. Naslednji dan so temnopolti prebivalci organizirali bojkot javnega prevoza v mestu, ki je trajal 381 dni, dokler Vrhovno sodišče ZDA ni presodilo, da je bila diskriminacija temnopoltega prebivalstva protiustavna. Za vodjo bojkota je bil izvoljeni

šestindvajsetletni pastor Martin Luther King. Med leti 1958-61 so potekale akcije obiskovanja belih segregiranih restavracij. Temnopolte aktiviste, ki so sedli na sedež za belce so hudo pretepli. Leta 1963 se je v Birminghamu, Alabama, protestni pohod 1000 dijakov, krvavo končal z vodnimi topovi, pendreki, policijskimi psi in več sto aretacijami. Stopnjevanje nasilja na jugu ZDA so spremljali mediji, kar je razburilo prebivalstvo na severu, še posebej pa študente na kampusih širom ZDA.

Odločilna dogodka za mobilizacijo študentov sta bila pohod na Washington pod vodstvom Martina Luthra Kinga avgusta 1963 in atentat na predsednika Kennedyja 22. novembra 1963 tik pred glasovanjem o njegovem predlogu Zakona o državljanskih pravicah. To je sprožilo široko mobilizacijo na kampusih v podporo gibanju za državljanske pravice. Poleti 1964 se je prek 1000 študentov iz severa podalo na jug v podporo akcijam temnopoltega prebivalstva pod naslovom Freedom Summer. Policija jih je veliko pretepla, tri pa umorila.

Študentje na Berkeleyu so bili pod vtisom dogajanja na jugu. Številni so sodelovali pri aktivnostih zoper rasno diskriminacijo tako direktno z udeležbo v akcijah na jugu kot posredno prek članstva v nacionalnih organizacijah, ki so zbirale politično in materialno podporo gibanju za državljanske pravice.

Kronologija upora na Berkeleyu¹

Kongres republikanske stranke je bil julija 1964 v San Franciscu, kjer sta se za nominacijo spopadla močno konzervativni Goldwater in zmernejši Scranton. Konzervativni dnevnik The Oakland Tribune in njegov urednik in lastnik, nekdanji republikanski senator W.F. Knowland, je podpiral Goldwaterja. Časopis je pred kongresom dobil anonimno obvestilo, da naj bi pro-komunistični mladinski DuBois klub na kampusu imel stojnico, na kateri naj bi novačil študente za zborovanje v podporo Scrantonu. Če bi se to izkazalo za resnično, bi Knowland lahko diskreditiral Scrantona češ, da ga podpirajo komunisti. Časopis je poslal novinarja, da je pri administraciji preveril ali tovrstno delovanje krši pravila Univerze. Ko je novinar izvedel, da DuBois klub sploh nima stojnice, časopisa ni več zanimalo morebitno kršenje pravil.

Toda vprašanje novinarjev je sprožilo zaskrbljenost administracije. Politično delovanje na tamkajšnjih državnih univerzah je opredeljeno z notranjimi pravili, ki avtonomijo univerze razlagajo kot odsotnost prevlade posameznih političnih interesov. Zato prepovedujejo politično agitacijo na svojem ozemlju. Izven njega pa so študentje svobodni v svojem početju. Zato je politična agitacija kot so zbiranje podpisov, donacij in rekrutacija, vselej potekali pred vhodom na kampus. Ko se je kampus leta 1960 razširil na jug za eno ulico, se je selila tudi politična aktivnost. Vendar pa so na novi ploščadi arhitekti postavili simbolično mejo kampusa deset metrov znotraj kampusa. Ploščad, ki so jo zasedli študentje s stojnicami, je tako bila dejansko na ozemlju univerze, kar je pomenilo, da so bila kršena pravila političnega delovanja.

V strahu pred očitki novinarjev in politike, je prorektor z novim pravilnikom prepovedal politično agitacijo na spornem območju. Nov pravilnik so sprejeli čez poletje brez sodelovanja študentov in jim ga predstavili septembra, ob začetku predavanj kot tehnično prilagoditev novim dejstvom. Študentje pa so sporočilo sprejeli povsem drugače. V kontekstu sodnih postopkov, ki so prav tedaj začeli teči zoper študente aretirane v spomladanskih protestih v San Franciscu in Oaklandu, so študentske organizacije nov pravilnik razumele kot podleganje univerze zunanjim političnim pritiskom in kot poizkus dušenja študentske podpore gibanju za državljanske pravice. Administracija se je tako nehote znašla v vlogi skupnega sovražnika študentov.

1. Kronologija upora se močno naslanja na gradivo v Heinrich 1968, 1974, Freeman 2003, Lipset and Sheldon 1965, Miller in Gillmore 1965

To je pripeljalo do izjemnega poenotenja vseh študentskih organizacij, ki do tedaj niso sodelovale in do ključne organizacijske inovacije. Ustanovili so Združeno fronto, koalicijo organizacij, ki ni imela ideološke usmeritve, ampak je služila kot dežnik za koordinacijo študentskih organizacij okrog posameznih problemov. Koalicija je zajemala tako leve kot desne organizacije v skupnem interesu, da se vrne svoboda političnega delovanja. Ker administracija ni pristala no pogovor so se odločili, da gredo v spopad z administracijo z demonstracijami in civilno nepokorščino.

Prvih celonočnih demonstracij se je na presenečenje vseh udeležilo 300 študentov, na katere ni bilo odziva. Zato so izvedli več akcij civilne nepokorščine s tem, da so na ploščad pred poslopjem univerzitetne administracije postavili politične stojnice kot neposredni izziv obtožnim pravilom. Ko so študente klicali na zagovor, jih je k dekanu pospremlilo nekaj sto kolegov, kar je univerza razumela kot zasedbo upravne stavbe. To se je stopnjevalo cel september dokler 1. oktobra ni prišlo do prelomnega dogodka. Kot vse prejšnje dni so tudi ta dan vzniknile stojnice pred upravno stavbo. Vendar se je vodstvo univerze odločilo za trši pristop. Po neuspešnem opominu sta policista aretirala najbližjega študenta, ter ga odvedla v policijski avto. Prisotni študentje so odgovorili s tem, da so posedli okrog avtomobila in preprečili njegov odhod. Eden od študentov se je sezul in splezal na streho avtomobila ter naštel zahteve za liberalizacijo političnega življenja na univerzi in po oprostitvi vseh študentov, ki jih je čakal suspenz zaradi kršenja pravil o političnem delovanju na univerzi. Zasedba avtomobila je trajal vso noč, prav tako govori prisotnih študentov s strehe avtomobila. Medtem so se predstavniki študentskih organizacij skušali sestati z vodstvom, ki je pogovor zavračalo. Načrtovalo je namreč posredovanje policije. Zjutraj je množica začela naraščati, zato se je predsednik univerze odločil za pogovor, na katerem je bil dogovorjen proces obravnavanja študentskih zahtev. Po podpisu skupne izjave so se študentje razšli, avto pa je obtičal na ploščadi z izpuščenimi gumami in udrto streho.

Po mesecu dni je postalo jasno, da je univerza čas porabila zato, da je poostrila ukrepe zoper študente. Med drugim so suspendirali osem voditeljev upora za nedoločen čas. Zato je decembra prišlo do masovnih demonstracij 2000 študentov in do zasedbe upravne zgradbe univerze. Policija je aretirala 773 študentov, ker pa so v protestu polegli po tleh, so jih morali fizično odnesti iz stavbe v policijska vozila. To je trajalo celo noč vse do naslednjega dne pred očmi zgroženih študentov, čemur je sledila stavka študentov in profesorjev. Ti dogodki so prepričali večino študentov, da so podprli upornike in stavko, zaradi česar je administracija začela popuščati. Pomembno vlogo so odigrali profesorji sociologije, ki so stopili na stran študentov, njihova iniciativa je pritegnila 200 profesorjev. Ko je akademski svet pod njihovim vplivom podprl študente, je vodstvo univerze zamenjalo rektorja kampusa ter izpolnilo večji del zahtev.

Vprašanje, do katere mere sme univerza omejevati ustavno zagotovljeno pravico govora je ostalo odprto. A za politike to ni predstavljalo ovire. Berkeley je v očeh konzervativne javnosti zapadel v dekadenco in nered, zato je kongres Kalifornije začel pritiskati na Univerzo. Junija 1965 jih je doletel varčevalni ukrep, ki je iz proračuna univerze odvzel znesek, ki je bil po naključju identičen znesku za plače 158 asistentov, ki so v času stavke vstopili v visokošolski sindikat. V kongresu so McChartijevci skušali ustanoviti preiskovalno komisijo, ki bi odkrila vzroke upora in komunistične vplive na univerzi. Čeprav je predsednik Kerr uspel pomiriti Regente, je bil mir porušen leta 1966, zaradi napadov kandidata za guvernerja Kalifornije Ronalda Reagana, ki je obljubljal, da bo s pomočjo preiskovalcev CIA-e počistil univerzo komunistov. Po izvolitvi je na prvi seji regentov Ronald Regan odpustil predsednika Kerra. Mnogo kasneje se je izkazalo, da je bil predsednik Kerr pod nadzorom FBI celoten mandat zaradi svoje popustljivosti uporniškim študentom.

Diskusija: repertoar akcije kot trajna zapuščina študentskega gibanja

Uspeh je bil sicer kratkotrajen, dokazal pa je, da so študentje sposobni vzpostaviti ad hoc organizacijo, ki prenese tudi daljše konfrontacije in večje pritiske. Študentje so prevzeli velik del repertoarja akcije iz gibanja za državljanske pravice, ki je temeljil na načelu nenasilne konfrontacije. Vendar so ga obogatili z organizacijskimi inovacijami, ki so protestnim akcijam dale drugačen značaj. Ključna med njimi je bila oblikovanje neideološke krovne organizacije, ki je omogočala sodelovanje najrazličnejših organizacij na posameznih skupnih problemih. Namesto enovite hierarhčne organizacije z enotnostjo vodstva, programa in ideologije, je koalicija organizacij temeljila na mrežnem principu vklapljanja in izklapljanja posameznih organizacij glede na problem, ki je bil pred njimi. Taka organizacija omogoča mobilizacijo širše podpore predvsem med nečlani zaradi polivalentnosti, je sposobna prenesti večje pritiske zaradi policentričnosti in je hkrati toliko nepredvidljiva, da jo je težko podvreči kontoli s strani institucionalnega sistema. Oblikovanje krovnih organizacij, ki koordinirajo delovanje omrežja različnih organizacij in skupin ostaja ključna organizacijska rešitev novih socialnih gibanj vse do danes. Politična mobilizacija študentov na Berkeleyu leta 1964 je torej vzpostavila model delovanja, ki je postal integralni del kasnejšega študentskega gibanja in novih družbenih gibanj.

Literatura

- Della Porta, D. (2013): *Repertoires of Contention*. In *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements* (eds D. A. Snow, D. Della Porta, B. Klandermans and D. McAdam).
- Freeman, Jo (2004): *At Berkeley in the Sixties: The Education of an Activist, 1961-1965*. Bloomington: Indiana University Press.
- Heinrich, Max (1971): *The Spiral of Conflict: Berkeley 1964*. New York: Columbia University Press
- Heinrich, Max (1968): *The The Beginning: Berkeley 1964*. New York: Columbia University Press
- Lipset, Martin M and Sheldon S. Wolin (1965): *The Berkeley Student Revolt: Facts and Interpretations*. New York: Doubleday.
- Melluci, Alberto (1980): *The new social movements: A theoretical approach*. *Social Science Information* 19: 199-226.
- Miller, Michael V and Gilmore, Suzane (1965): *Revolution at Berkeley*. New York: The Dial Press
- Tilly, Charles (1986): *The Contentious French*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tilly, Charles (2003): *The politics of collective violence*. Cambridge: Cambridge University Press.

MEDKULTURNA SEKCIJA

ANA HAFNER

Fakulteta za informacijske študije, Novo mesto
ana.hafner@fis.unm.si

ŽENSKE V IRANU – MED NAČELI IN STVARNOSTJO

Povzetek: *Iranska islamska revolucija (1979), ki so jo napovedali že leta 1968 študentski protesti v Zahodni Nemčiji, ni uresničila pričakovanj iranskih žensk, ki so jo aktivno podprle zaradi upora proti diktatorju in proti nadvladi tujih sil, ki se jim je uдинjal šah. Pričakovale so spremembe na socialnem in gospodarskem področju – in te so se res zgodile, vendar prav nasprotnem smislu, saj se je njihov položaj precej poslabšal glede na obdobje vladavine dinastije Pahlavi. Žensko gibanje v Iranu obstaja že od leta 1890, vendar je zaradi razbitosti in odvisnosti od širših družbenih gibanj dosegalo razmeroma skromne uspehe. Mogoče mu bo to uspelo premagati z opiranjem na islamski feminizem in s tem opozarjanjem na razliko med načeli (mir, pravičnost in enakost moških in žensk pred bogom) in stvarnostjo, ki je posledica androcentrične interpretacije svetih spisov.*

Ključne besede: *Islamska republika Iran, islamski feminizem, pravice žensk, islamska revolucija, študentski protesti proti šahu*

Uvod

V pričujočem prispevku nameravam dokazovati tezo, da je zaradi odpora do kolonializma najbolj optimalna perspektiva za večjo enakopravnost žensk v Iranu naslonitev družbenih gibanj na tako imenovani islamski feminizem, diskurz, ki sprejema islam, vendar zavrača njegovo patriarhalno prakso. Enako morda velja tudi za nekatere druge države s pretežno muslimansko (bodisi šiitsko ali sunitsko) populacijo. Iran sem izbrala kot primer iz dveh razlogov, prvič, ker se trenutno zaradi stalnih gospodarskih sankcij odpor prebivalcev do Zahoda (zlasti ZDA) še pogloblja in drugič, ker ga pač najbolj poznam, saj sem ga v času svoje funkcije v Mednarodni zvezi združenj izumiteljev (IFIA) obiskala dvakrat in lahko govorim tudi na podlagi osebnih izkušenj.

Iranke so po mojih opažanjih svobodnejše od denimo žensk v Savdski Arabiji, ki je šele letošnjega junija začela izdajati ženskam vozniška dovoljenja. In čeprav se že štiri desetletja borijo za pravico do ukinitve obveznega zakrivanja za ženske (medtem ko se, ironično, Muslimanke na Zahodu borijo za pravico do pokrivanja), čador nikakor ni večinsko oblačilo žensk v Iranu. Večina žensk nosi hlače, plašček in naglavni šal, ki pa pogosto prekriva le teme, medtem ko so okrog čela lasje odkriti. S tem Iranke na svoj način protestirajo proti obvezni obleki. Mimogrede lahko omenim, da sem najbolj represivna ženska oblačila, npr. burke s strešico prek oči, tako da ženska lahko vidi le svoja stopala, opazila v Sarajevu in ne v Teheranu ali Širazu.

Perzijsko področje je s svojo burno zgodovino tudi jaseen dokaz za nasprotovanje našemu intuitivnemu prepričanju o premočrtnem naraščanju človekovih pravic skozi čas. Določena sprememba v družbi, npr. zamenjava oblasti ali vojna, lahko takoj povzroči, da se že pridobljene pravice spet odvzamejo. Tako je recimo v 30-tih letih prejšnjega stoletja postala istospolnost v Iranu

kazniva, čeprav iz daljše preteklosti celo za islamsko obdobje obstaja vrsta pričevanj, npr. v poeziji in slikarskih delih, o homoerotičnem vedenju in popivanju (ki pa jih danes Iranci interpretirajo kot zaljubljenost v boga in opitost od njega). Ženske na področju Perzije pa so verjetno imele bistveno več pravic v obdobju zoroastrstva, ko so lahko imele premoženje, dobivale enako plačilo in tudi vladale, kar pa v islamskem obdobju ni bilo več mogoče. Ko je na prelomu 16. stoletja iranski kralj sprejel šiitski islam kot uradno državno religijo, je ženska pismenost postala greh, šole za dekleta so bile obravnavane kot hiše prostitucije in sprejeti so bili zakoni, ki so omejevali dneve, ko je bil ženskam dovoljen izhod iz hiše (Nahai, 2015).

Začetki ženskega gibanja v Iranu

Žensko gibanje se je v Iranu začelo v poznem devetnajstem stoletju in eden od njegovih rezultatov je bil, da so ženske odločno prišle na ulice med ustavno revolucijo (1905–1911) – po revoluciji pa so bile spet potisnjene nazaj v svoje domove. Toda niso se vse vrnile, ugotavlja Esfandiari. Številne ženske iz naprednejših okolij so ostale v družbi in začele na primer ustanavljati šole za dekleta in ženske revije. Začele so širiti mrežo med Teheranom in provincami, kar je postopoma pripeljalo do razvoja ženskega gibanja (Esfandiari v Seay, 1997).

Obdobje vladavine dinastije Pahlavi (1925 -1979) je bilo eno najbolj spodbudnih za enakopravnost žensk. Iranke so že leta 1932 v Teheranu organizirale Kongres orientalskih žensk, na katerem so poudarile ekonomsko neodvisnost kot prvi korak emancipacije, zahtevale volilno pravico, enake plače za enako delo, obvezno osnovno izobrazbo za vse in odpravo poligamije. Šah Reza Pahlavi je leta 1936 uradno ukinil nošnjo hidžaba, kar pa je bila le delna zmaga za ženske, saj jim je bila s tem odvzeta pravica do izbire. Ustanovil je prvo univerzo v Iranu, na kateri so imele že od začetka možnost študirati tudi ženske, poleg tega je uvedel manjše spremembe v družinskem pravu, ki so izboljšale pravice žensk. Njegov sin Mohamed, ki je stopil na oblast 1941, se prvih dvajset let ni ukvarjal s pravicami žensk, šele v 60-tih letih, ko se je utrdil na oblasti, je začutil, da bi moral zaradi svojega mednarodnega položaja načrtovati napredno podobo žensk v Iranu. To priložnost so ženske izkoristile in leta 1963 dobile volilno pravico in možnost biti izvoljene v parlament (Esfandiari, 1997).

Dogodki, ki so pripeljali do upora proti šahu

Leta 1951 je šah zaradi izčrpavanja nafte s strani Britancev imenoval za predsednika vlade voditelja nacionalističnega gibanja Mohameda Mosadeka, ki je nacionaliziral iransko naftno industrijo. Zato so ZDA s pomočjo Velike Britanije leta 1953 organizirale državni udar, ki je strmoglavil Mosadeka, konzorcij zahodnih naftnih podjetij pa je prek iranskega nacionalnega naftnega podjetja lahko začel spet izkoriščati iransko nafto. ZDA so postale glavna zahodna vplivna sila v Iranu, iranski šah pa je bil zanesljiv ameriško-izraelski zaveznik.

»Na strahovih in percepcijah tujega vmešavanja je bil skozi zgodovino postavljen temelj iranskega nacionalizma, ki vsebuje zahtevo po zagotovitvi iranske ozemeljske nedotakljivosti. Skozi čas je več dejavnikov – geografska lega, potreba po zagotovitvi ozemeljske celovitosti, negativne zgodovinske izkušnje, vmešavanje zahodnih in vzhodnih sil v iranske notranje zadeve ter surovinsko bogastvo, ki ga ima država – zagotovilo geopolitiki in akutnemu zavedanju o teži zgodovine posebno mesto pri odločanju o zunanji politiki Irana. Iranci zaradi svoje skoraj obsesivne preokupacije z zunanjim vmešavanjem na vsakršno delovanje velikih sil na območju Perzijskega zaliva gledajo s sumničenjem« ugotavlja Šterbenc (2013: 154-155). Vse bolj naraščajoče nezadovoljstvo s šahovim udinjanjem tujim silam je postopno pripeljalo do islamske revolucije.

V Zahodni Nemčiji so se množični študentski protesti, s katerimi je bilo najbolj zaznamovano leto 1968, začeli prav z devetdnevним državnim obiskom iranskega šaha Mohameda Reza Pahlavija in njegove žene Farah v maju-juniju 1967. Zgodovinar Eckard Michels je v svoji knjigi „Schahbesuch 1967. Fanal für die Studentenbewegung“ (Šahov obisk leta 1967. Svetilnik študentskega gibanja) raziskal ozadje teh dogodkov. Ugotovil je, da razlogi, zakaj je prav šahov obisk (in ne obisk katerega drugega diktatorja) zanetil te proteste, niso bili nikoli dobro raziskani, vloga iranske opozicije (ki je bila v Nemčiji dobro organizirana) pri spodbujanju študentskih protestov pa zakrita. Če ga primerjamo z režimom Sadama Huseina v Iraku ali Gadafija v Libiji, je bil namreč režim šaha še vedno razmeroma zmeren (v Abadi, 2017).

Islamska revolucija

Dobrih deset let pozneje je moral osovraženi šah zapustiti Iran. Napredni intelektualci po svetu so z mešanimi občutki spremljali iransko revolucijo. Čeprav so podpirali odstavek šaha, niso bili navdušeni nad ustanovitvijo islamske republike. Edina izjema je bil Michel Foucault, ki je v letu 1978 dvakrat obiskal Iran ter se v Franciji sestal s Homeinijem in entuziastično in nekritično pisal o revoluciji (Afary in Andreson, 2005).

Islamsko revolucijo je podprla množica iranskih žensk, ki so demonstrirale za ukinitve monarhije in za islamsko republiko. »Sodelovanje žensk v iranski revoluciji iz leta 1979 je bilo zgodovinsko neprimerljivo, tako v smislu globine in širine njihove zavezanosti,« ugotavlja Mahdi (2004: 435). Verjele so, da jim bo islamska republika prinesla popolno enakopravnost in odpravila vse obstoječe ovire za sodelovanje v državnih zadevah. »Toda v navdušenju do revolucije nihče ni posvečal veliko pozornosti temu, kar je v Parizu govoril ajatola Homeini. Rekel je, da bodo ženske imele vlogo v družbi, vendar znotraj islamskega okvira. V teh dneh se nihče ni vprašal: ‚Kaj je islamski okvir?‘« (Esfandiari v Seay, 1997). Kar jim je revolucija dejansko prinesla, je bilo globoko pod pričakovanji, ki so omogočila njihovo aktivacijo. Kot ugotavlja Mahdi, je bil Homeini izredno uspešen pri združitvi različnih segmentov iranske družbe proti šahu in tuji nadvladi, vendar pa so imeli ti segmenti zelo različna pričakovanja glede ureditve družbe po revoluciji. Največje poraženke revolucije so bile sekularne ženske, ki so večinoma izhajale iz srednjih in višjih slojev. Verska politika nove vlade jim je omejila dostop do javne sfere, jih prisilila k spoštovanju islamskih zakonov glede oblačil, omejila njihove poklicne in izobraževalne ambicije ter jih nadlegovala ali aretirala, če so nasprotovale vladajoči ideologiji. Neuspeh ženskega gibanja Mahdi pojasnjuje tudi s tem, da mu je primanjkovalo karakteristik, ki so potrebne za uspešno družbeno gibanje: natančno opredeljen sklop ciljev, načrtovane redne dejavnosti, ustrezne organizacijske strukture in mreže, stabilen in/ali organiziran kader aktivistov, vodstvo, razširjeno članstvo s pripadnostjo, nabor povezanih vodilnih vrednot ali ideologija (identiteta) in jasna normativna pričakovanja za družbene spremembe. Najbolj obremenjujoče za ženska gibanja do islamske revolucije pa je bilo to, da so bila vedno odvisna od širših družbenih gibanj v družbi. Celó v obdobju med 1890-1930, ko so ohranila svojo avtonomijo od političnih strank in vlade, so bila še vedno odvisna od splošnih pogojev, ki jih je ustvaril nacionalni boj proti tuji dominaciji ali domači despotizmu. Šele v po-revolucionarnem Iranu – pravzaprav šele po koncu vojne z Irakom 1988 – lahko govorimo o preporodu gibanj z novo identiteto in višjo stopnjo avtonomije (Mahdi, 2004: 435-440).

Preporod gibanj in perspektiva islamskega feminizma

Po koncu iransko-iraške vojne in Homeinijevi smrti 1989 so se pojavila nove zaveznitva in skupine, ki so zahtevala spremembe socialnih in pravnih politik, ki zadevajo ženske. Ta prizadevanja so postala bolj izrazita po predsedniških volitvah leta 1997, ko je bil za predsednika

izvoljen Mohamed Khatami z veliko podporo žensk in mladine. Skupina liberalnih muslimanskih aktivistk je skupaj s sekularnimi ženskami začela problematizirati verze in Korana in Hadita in opozarjati na monopol pri interpretaciji teh verzov s strani moških pravnikov. Spraševale so se o prevladujoči segregaciji spolov, neenaki delitvi dela, razširjenem domačem nasilju, opozarjale na organizacijsko in izkoriščevalsko pristranskost v iranski islamski družini in interpretirale religijske tekste iz feministične perspektive. Iranska Američanka Laleh Bakhtiar je leta 2007 poskrbela celo za »feministični« prevod Korana v angleščino. Na kritike odgovarja, da je vsak član muslimanske skupnosti, v trenutku, ko dobi vpogled v to, da je bilo v imenu boga in islama storjenega nekaj narobe, dolžan, da spregovori (Bakhtiar, 2016: 439).

Iranke so ponovno protestirale na ulicah leta 2009, ko je bil že drugič izvoljen konservativni predsednik Mahmoud Ahmadinejad. Rezultat volitev je bil po mnenju opozicije sporen in je do njega prišlo s prevaro. »V tem, kar zdaj razumemo kot prvo ljudsko vstajo po iranski revoluciji leta 1979, smo v prvih vrstah videli ženske, verne in nereligiozne, tradicionalne in sekularne, mlade in stare, bogate in revne, pravzaprav ženske iz vseh slojev življenja v osredju teh protestov, včasih celo večje število od moških. Če gledamo slike in videoposnetke iz teh demonstracij, ni bilo nobenega dvoma, da je iransko politično telo napadla ženska moč« (Tahmasebi-Birgani, 2010: 78). Vlada in njene varnostne sile so tedaj brutalno obračunale z demonstranti, vendar pa je žensko gibanje v Iranu še kako živo. Med vrsto protestov v zadnjih dveh letih (npr. proti visokim življenjskim stroškom v Teheranu, proti obveznem ženskem zakrivanju, akcije na družabnih omrežjih ...) so bile ženske v ospredju. Premiki so majhni, vendar stalni. Prav pred kratkim so si Iranke priborile, da so lahko skupaj z moškimi vstopile na znameniti stadion Azadi, da bi v živo na zaslonih gledale nogometno tekmo med Iranom in Španijo.

Zaključek

Prav na podlagi stalnega prilaščanja iranskega ozemlja s strani tujih sil, ki je v Irankah sprožilo nezaupanje do vsega tujega, ob čemer ne moremo niti mimo nedavnih Trumpovih poskusov »discipliniranja« Irana, lahko utemeljimo tezo, da je edina možnost za ureditev ženskih pravic v Iranu temeljna naslonitev gibanj na islamski feminizem. Ne samo, da z novo interpretacijo svetih besedil spretno uporabljajo isto orožje, ki je bilo stoletja uperjeno proti njim, Ahmadi (2006) meni, da so islamske feministke v Iranu s tem prekinile z reaktivnim spolnim konzervativizmom in fobijo pred Zahodom, saj so potegnile nove povezave med muslimanskimi ženskami in zahodnim feminizmom. Obstajajo pa tudi nasprotna mnenja. Soumeiya Mestiri (v Djelloul, 2018) recimo trdi, da prav potreba islamskih feministk po opravičevanju islama deluje kot zavora za njihovo ambicijo po njegovi reformi. Poleg tega meni, da jim manjka občinstva. Čeprav so islamske feministke postale priznane s strani drugih feministk in protirasistov, to še ne pomeni nujno, da jih vedno bolj poslušajo tudi navadni verniki, tako moški kot ženske.

Literatura in viri

- Abadi, Eskandar (2017): The Shah's visit in 1967, the German student movement. Intervju z Eckardom Michelsom. Dostopno prek: <http://allinfo.space/2017/06/03/the-shahs-visit-in-1967-the-german-student-movement/> (7.7.2018).
- Ahmadi, Fereshteh (2006): Islamic Feminism in Iran: Feminism in a New Islamic Context. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 22 (2): 33-53.
- Afary, Janet in Kevin B. Anderson (2005): *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*. University of Chicago Press.

- Bakhtiar, Laleh (2016): The Sublime Quran: The misinterpretation of Chapter 4 Verse 34. *European Journal of Women's Studies* 18 (4): 431-439.
- Djelloul, Ghaliya (2018): Islamic feminism: A contradiction in terms? Dostopno prek: <https://www.eurozine.com/islamic-feminism-contradiction-terms/> (31.8.2018).
- Esfandiari, Haleh (1997): *Reconstructed Lives: Women and Iran's Islamic Revolution*. Woodrow Wilson Center Press.
- Mahdi, Ali Akbar (2004): The Iranian Women's Movement: A Century Long Struggle. *The Muslim World*, 94: 427-448.
- Nahai, Gina B. (2015): Activists or Revolutionaries? Iranian Women in "Jewels of Allah". Los Angeles review of books. Dostopno prek: <https://lareviewofbooks.org/article/activists-or-revolutionaries-iranian-women-in-jewels-of-allah/#/> (7.7.2018).
- Seay, George Liston (1997): *Reconstructed Lives: Women and Iran's Islamic Revolution*. Prepis intervjuja z Haleh Esfandiari, posnetega za radijski program Wilson Centra. Dostopno prek: <https://www.wilsoncenter.org/article/reconstructed-lives-women-and-irans-islamic-revolution> (7.7.2018).
- Šterbenc, Primož (2013): Iranski jedrski program: Grožnja ali zahteva po enakopravnosti? *Časopis za kritiko znanosti*, 40: 151-180.
- Tahmasebi-Birgani, Victoria (2010): Green Women of Iran: The Role of the Women's Movement During and After Iran's Presidential Election of 2009. *Constellations*, 17 (1): 78-86.

* * *

BLAŽ LENARČIČ

Znanstveno-raziskovalno središče Koper
blaz.lenarcic@zrs-kp.si

OD "UKORENINJENEGA" K "POVEZANEMU" MIGRANTU

Izvleček: Namen prispevka je predstaviti razsežnosti raziskovalnega področja dveh aktualnih tem in sicer informacijsko-komunikacijskih tehnologij ter migracij. Sprva je predstavljena vloga tovrstnih tehnologij v posameznih fazah migracijskega procesa, nato pa se prispevek osredotoči na post-migrantsko in ustaljeno fazo. Ti dve fazi sta z vidika preučevanja IKT na migracijsko izkušnjo izjemno relevantni, komunikacijske tehnologije migranti po eni strani uporabljajo za integracijo v novo družbeno okolje, po drugi strani pa kot sredstvo za ohranjanje stikov z entitetami, ki so bile ključne v njihovem življenju v domovini. Takšno delovanje posameznikom omogoča, da fizično oddaljene izvorne domovine emocionalno in z vidika socialnih stikov nikoli ne zapustijo, kar se ne sklada z dosedanjim sociološkim portretom migranta.

Ključne besede: migracije, IKT, omrežna družba, so-prisotnost, migranti

V zadnjih desetih letih so se na področju informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT) zgodile pomembne spremembe, pri čemer gre izpostaviti predvsem razvoj in dostopnost prenosnih naprav ter storitev, ki uporabnikom omogočajo komuniciranje v realnem času neodvisno od fizične lokacije. V kontekstu migracij to pomeni, da posamezniki, ki so fizično oddaljeni od domovine

lahko preko IKT kljub temu ostajajo povezani z njo. Tehnologija jim namreč omogoča vzdrževanje transnacionalnih socialnih omrežij, spremljanje, konzumiranje različnih materialnih in nematerialnih elementov izvirne kulture, ipd. V določenem smislu te tehnologije delujejo kot "družbeno lepilo", ki migrante povezuje s fizično oddaljeno družino, domačo deželo in prijatelji, kar je v veliki meri spremenilo migrantsko izkušnjo. Na takšnih izhodiščih je v nadaljevanju umeščen koncept migranta v kontekst današnje družbe, katere bistvena značilnost je, da se odnosi in procesi med akterji vzpostavljajo na podlagi omrežij (Mlinar 1994; Castells 1996; Wellman 2001; 2004; Barney 2004; ipd.). »Omrežja sestavljajo novo družbeno morfologijo naših družb, obenem pa razširjenost logike mreženja močno spreminja delovanje ter rezultate procesov proizvodnje, izkušenj, moči in kulture« (Castells 1996: 469). Nedvomno je omrežna organizacija obstajala že v predhodnih družbenih oblikah, vendar do pojava IKT mreženje ni potekalo preko celotne družbene strukture. In prav slednje je ključna značilnost današnje družbe, v kateri imajo koncepti kot so meje, fiksnost, prisotnost in razdalja nov pomen. Takšni pogoji delovanja so med drugim spremenili družbeno realnost, saj odnosi in procesi temeljijo (tudi) med akterji, ki niso na skupnem kraju (fizična bližina) in v skupnem času (asinhronost), kar je še posebej relevantno v kontekstu migracijskega procesa.

IKT in migracijski proces

Preučevanje IKT v kontekstu migracijskega procesa je izjemno kompleksno, odvisno je namreč od različnih dejavnikov, kot na primer kateri generaciji pripadajo migranti, njihove starosti, izobrazbe in digitalne pismenosti ter faze migrantskega cikla, v kateri se migranti nahajajo. Zaradi tega je v nadaljevanju prispevka zgolj na kratko in na zelo splošni ravni opisana uporaba IKT v kontekstu migracij, z namenom predstaviti razsežnosti tega raziskovalnega področja. Da bo predstavitev čim bolj pregledna si pri tem pomagam s fazami migracijskega cikla, kot sta jih opredelila Hiller in Franz (2004). In sicer avtorja razlikujeta med: pred migrantsko (*pre-migrant*), post-migrantsko (*post-migrant*) in ustaljeno (*settled migrant*) fazo. Tem trem fazam dodajam še fazo potovanja, ki glede na kronološki potek migracijskega cikla sodi na drugo mesto.

V *predmigracijski* fazi posameznik s pomočjo IKT išče informacije in stike, ki mu pomagajo pri odločitvi za migriranje, obenem pa tudi informacije o samem potovanju. V tej fazi so IKT pomemben pripomoček tudi za ilegalne migrante, saj jim omogočajo samostojno načrtovanje potovanja, s čimer se izognejo posrednikom in tihotapcem. Pomemben vidik IKT v tej fazi je tudi ta, da so tovrstne tehnologije »dejavnik potiska« migracij, saj se z njihovo pomočjo v državah v razvoju ustvarjajo idealnotipske podobe razvitih držav (Appadurai 1996), kar jih posledično dela privlačne za potencialne migrante, ter pomembno prispeva k migracijskim tokovom.

V *fazi potovanja* IKT služijo kot navigacijsko in komunikacijsko orodje, ki se ga poslužujejo predvsem ilegalni migranti. Kot v svojih empiričnih študijah izpostavljajo Frouws et al. (2016) ter Zijlstra in Van Liempt (2017) ilegalni migranti med potovanjem uporabljajo spletne aplikacije, kot so Facebook, Twitter, Skype, Viber, WhatsApp, ipd. predvsem za iskanje varnih poti ter točk za prečkanje mej, kjer ni policijskega nadzora, spremljanje vremenskih napovedi, ipd. V tem kontekstu je potrebno omeniti tudi uporabo IKT s strani institucij, ki se ukvarjajo tako z nadzorovanjem, kot tudi z nujenjem pomoči migrantom. Pri tem imam v mislih predvsem policijo (npr. nadzorovanje obmejnih teritorijev, prisluškovanje pogovorom, biometrične vize, ipd.) in nevladne organizacije za pomoč beguncem, ki so se na poti znašli v težavah.

V *post-migracijski* fazi je potovanje zaključeno in posameznik je v destinacijski državi že vsaj 5 let¹. Medtem, ko je v *ustaljeni fazi* (preseganje 5 letnega obdobja) migrantskega cikla posameznik

1. To je obdobje, ki ga imata Hiller in Franz (2004) za arbitrarni časovni okvir, v katerem se migrant prilagodi življenju v novem družbeno-kulturnem okolju.

navadno že prilagojen novemu okolju. V kontekstu prispevka sta bistveni ravno ti dve fazi, ker so za migrante IKT relevanten pripomoček v procesu integracije v novo družbeno okolje in kot sredstvo za ohranjanje stikov z entitetami, ki so bile ključne v njihovem življenju v domovini. Predvsem slednje, kot predstavljeno v nadaljevanju, pomembno spreminja migracijsko izkušnjo posameznika.

Od ukoreninjenega k povezanemu migrantu

Uporaba prevladujočih komunikacijskih pripomočkov (GSM-telefoni, prenosni in tablični računalniki, ipd.) danes ni (več) vezana na fiksno lokacijo, kar pomeni, da jih uporabniki nosijo s seboj. Na takšen način jim je omogočeno komuniciranje kjerkoli in kadarkoli, kar po Wellmanu (2001) ustvarja *povezanost od osebe do osebe*. Za takšno povezanost je značilno, da ljudje med seboj komunicirajo kot posamezniki in, da so kljub fizičnemu premikanju prek IKT nenehno povezani z lastnim socialnim omrežjem. V kontekstu migracij je to izrednega pomena, saj je posameznikom omogočeno, da fizično oddaljene izvirne domovine emocionalno in socialno nikoli ne zapustijo. Takšno stanje ni več skladno z dosedanjim sociološkim portretom migranta, za katerega je značilna podoba trajne prekinitve stikov z osebnimi koreninami ali drugimi posamezniki, ki ga povezujejo z domačim okoljem. Današnji migrant, ki uporablja IKT namreč ne pretrga vezi z matično domovino oz. ni ukoreninjen v novo okolje, ampak je v domovini so-prisoten preko konstantnih stikov z ljudmi in kulturo. Metaforično povedano, tehnologija mu omogoča, da se nahaja v nekakšnem vmesnem prostoru. "Ljudje so tukaj in tam, /.../, v neizprosni kombinaciji krajev. /.../ kraji še vedno obstajajo, vključno z domovi in delovnimi prostori, ampak obstajajo kot točke konvergence v komunikacijskih omrežjih ustvarjene in poustvarjene z nameni ljudi" (Castells s sodelavci 2007: 127). Povezana prisotnost, kot to stanje imenuje Liccope (2004) je zelo spremenila migrantsko izkušnjo in, če uporabim Diminescuin (2008) pojasnjevalni aparat, gre za prehod od ukoreninjenega k povezanemu migrantu. IKT današnjim migrantom omogočajo skoraj neomejeno simultano prisotnost v dveh kulturnih kontekstih in sicer v fizično oddaljeni domovini, ter državi v kateri dejansko živijo. To dvojno stanje ima določene posledice in sicer Diminescu in Loveluck (2014: 24) opozarjata, da "/..." migranti pretakajo dva ali več družbeno-kulturna prostora, kar nato vodi v ustvarjanje hibridnih identitet v nenehnem, kompleksnem procesu medsebojnega vplivanja, premikajočega se težišča moči znotraj sebstva in nihajočih odnosov z različnimi skupnostmi". IKT so torej ustvarile stanje, v katerem je med drugim potrebno premisliti tudi proces ustvarjanja identitete migrantov, saj je postavljen v kontekst nenehne povezljivosti in s tem so-prisotnosti.

So-prisotnost je ključni dejavnik prehoda od ukoreninjenega k povezanemu migrantu saj vpliva na izkustvo družbene realnosti v kateri se odvijajo interakcije med osebami, ki si ne delijo skupnega časa (asinhronost) in fizičnega kraja. So-prisotnost se po Zhau (2003) sestoji iz dveh dimenzij in sicer načina (fizični pogoji oz. vmesniki, ki strukturirajo človeško interakcijo), ter občutka (subjektivno doživljanje) *biti skupaj z drugimi ljudmi*. V tem kontekstu so IKT izjemno pomemben dejavnik, saj s svojo logiko delovanja krepijo odnose med fizično oddaljenimi posamezniki in zamegljujejo razlikovanje med prisotnostjo in odsotnostjo. Z vidika migranta je so-prisotnost pomembna, ker omogoča vzdrževanje omrežij socialne in čustvene opore, občutek deljenja skupnega prostora, izmenjavo kulturnih in ekonomskih virov. Prispeva pa tudi k lažjemu soočanju s fizično oddaljenostjo npr. od družinskih članov, prijateljev, domovine ipd. ter nenazadnje pomaga tudi pri premagovanju socialne izolacije.

Sklep

V današnjem obdobju so IKT ključno sredstvo, ki ga večina migrantov uporablja za komunikacijo z ožjimi družinskimi člani in prijatelji, ki se nahajajo v domovini. Za razliko od komunikacije, ki je potekala preko navadnega telefona in pisem je ta pogosta in bolj spontana. Pri tem imam v mislih predvsem različne aplikacije, kot so npr. Facebook, Twitter, WhatsApp, Instagram ipd., ki so dosedANJI komunikaciji dodale novo dimenzijo, saj so s pogostimi kratkimi sporočili nanašajoč se na vsakdanje dogodke in razmišljanja medsebojno fizično oddaljenih posameznikov povečale stopnjo njihove vsakodneвне prisotnosti v življenju migrantov. Izhajajoč iz tega smo priča pomembni spremembi v kontekstu migrantske izkušnje, saj kot ugotavlja Nedelcu (2012) na primeru romunskih migrantov v Kanadi, transnacionalne prakse, ki potekajo preko IKT omogočajo pojav "transnacionalne vsakdanje realnosti", ki temelji na vseprisotnosti, simultanosti in neposrednosti interakcij. Na takšni osnovi lahko postavim trditev, da so povezani migranti eni izmed ključnih akterjev procesa deterritorializacije družbenih odnosov in procesov, kar je jedro današnje družbene oblike.

Literatura

- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Barney, Darin (2004): *The network society*. Malden: Polity Press.
- Castells, Manuel, Fernandez-Adevol, Mireia, Quiu-Linchuan, Jack in Sey, Araba (2007): *Mobile communication and society. A global perspective*. Cambridge: Massachusetts MIT Press.
- Castells, Manuel. 1996. *The rise of the network society*. The information age: economy, society and culture. Volume I. Oxford: Blackwell Publishers.
- Diminescu, Dana (2008): The connected migrant: an epistemological manifesto. *Migrants and clandestinity*. Vol. 47, No 4, pp. 565-579.
- Diminescu, Dana in Loveluck, Benjamin (2014): Traces of dispersion: Online media and diasporic identities. *Crossings: Journal of migration and culture*. Vol. 5, No 1, pp. 23-39.
- Frouws, Bram, Phillips, Melissa, Hassan, ashraf in Twigt, Mirjam (2016): Getting to Europe the 'WhatsApp' way. The use of ICT in contemporary mixed migration flows to Europe. Regional mixed Migration Secretariat Briefing Paper2.
- Hiller, Harry in Franz, Tara (2004): New ties, old ties and lost ties: the use of the internet in diaspora. *New media & society*. Vol 6 (6): 731-752.
- Liccope, Christian (2004): 'Connected' presence: the emergence of a new repertoire for managing social relationships in a changing communication technoscape. *Environment and Planning: Society and Space*, 22, str. 135 – 156
- Mlinar, Zdravko (1994): *Individuacija in globalizacija v prostoru*. Ljubljana: SAZU.
- Nedelcu, Mihaela (2012): Migrants' new transnational habitus: rethinking migration through a cosmopolitan lens in the digital age. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 38, No. 9, str. 1339-1356.
- Wellman, Barry (2004): Connecting Communities: On and Offline. *Contexts*, Vol. 3, Issue 4, pp. 22-28.
- Wellman, Barry. 2001. Physical place and cyberplace: the rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 25, str. 227-252.
- Zijlstra, Judith in van Liempt, Ilse (2017): Smart(phone) travelling: understanding the use and impact of mobile technology on irregular migration journeys. *International Journal Migration and Border Studies*, Vol. 3, No. 2/3, pp. 174-191.
- Zhao, Shanyang (2003): Toward a Taxonomy of Copresence. *Presence: Teleoperators and Virtual Environments*, Volume 12, No. 5, str. 445-455.

MATEJA SEDMAK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper

mateja.sedmak@zrs-kp.si

ZORANA MEDARIČ

Znanstveno-raziskovalno središče Koper in Univerza na Primorskem,

Fakulteta za turistične študije, Koper

zorana.medaric@zrs-kp.si

OVIRE PRI OBRAVNAVI SPOLNEGA IN REPRODUKTIVNEGA ZDRAVJA MIGRANTK V OKVIRU SLOVENSKEGA ZDRAVSTVENEGA SISTEMA

Povzetek: V prispevku obravnavamo doslej manj raziskano področje spolnega in reproduktivnega zdravja (vidiki spolnosti, kontracepcije in načrtovanja družine, nosečnosti, pred-, ob- in poporodne nege itd.) migrantk v Sloveniji, s poudarkom na analizi obstoječih praks, medkulturnih razlik, neenakosti v dostopu do zdravstvenih storitev na tem področju. Predstavljeni so preliminarni rezultati empirične raziskave, tj. študije primera obalnega področja, ki potrjujejo ugotovitve predhodnih študij, skladno s katerimi so osrednji problemi migrantov v okviru slovenskega zdravstvenega sistema (1) jezikovne ovire, (2) pomanjkanje medkulturnih kompetenc in (3) (prikrite) diskriminatorne prakse/odnosi s strani zdravstvenega osebja. V prispevku izhajamo iz poglobljenih intervjujev z migrantkami in zdravstvenimi delavci (ginekologi, patronažno osebje)

Ključne besede: migrantke, reproduktivno zdravje, jezikovne ovire, medkulturne kompetence, diskriminacija

Uvod

V prispevku obravnavamo manj raziskano področje spolnega in reproduktivnega zdravja migrantk v Sloveniji, s poudarkom na analizi obstoječih praks, medkulturnih razlik in dostopa do zdravstvenih storitev na tem področju. Pregled znanstvene literature na temo reproduktivnega zdravja migrantk kaže, da je v Sloveniji to področje slabo raziskano. V redkih obstoječih študijah so migrantke omenjene zgolj posredno, v večini primerov kot pripadnice ranljivih skupin (npr. Ličer 2005; 2012; Mikuš-Kos 2010), ki bi jim v kontekstu reproduktivnega zdravja veljalo nameniti posebno pozornost. V Sloveniji doslej še ni bilo izvedene raziskave, ki bi preučevala ozko področje reproduktivnega zdravja migrantk, opravljenih pa je bilo nekaj študij na temo občega dostopa migrantov do zdravniške oskrbe. Rezultati obstoječih študij (Jazbinšek in Palaić 2009; Bofulin in Bešter 2010; Rajgelj 2011; Lipovec-Čebon 2009; 2010; 2017) izpostavljajo, da se migranti v okviru zdravstvenega sistema v Sloveniji soočajo z različnimi težavami, med katerimi so ključne predvsem jezikovne ovire, pomanjkanje medkulturnih kompetenc zdravstvenega osebja ter diskriminatorni odnos do migrantov. To so tudi osrednje teme, na katere se bomo osredotočili

pri predstavitvi preliminarnih rezultatov kvalitativne empirične raziskave,¹ opravljene v okviru projekta *Integra*: Čezmejna mreža za priseljene ženske: socialna integracija, spolno in reproduktivno zdravje. Raziskovanje je v prvi fazi potekalo kot študija primera obalnega območja (Mestna občina Koper, Občina Izola in Občina Piran) in še traja. V nadaljevanju predstavljamo le nekaj osrednjih poudarkov iz raziskave.

Preliminarni rezultati raziskave

Komunikacija, jezikovne ovire in tolmačenja

Četudi smo priča velikim tehnološkim spremembam in razvoju tako na področju diagnostike kot zdravljenja, ostaja osrednji način izmenjave informacij med migrantko in zdravstvenim osebjem pogovor (Street, 1991 v Bofulin in Bešter, 2010). (Ne)uspešnost komunikacije pa ključno vpliva na zadovoljstvo z zdravniško oskrbo, na migrantkino razumevanje lastnega zdravstvenega stanja, spopadanje z nosečnostjo, porodom, poporodnim dogajanjem, pa tudi morebitno boleznijo in na upoštevanje navodil zdravstvenega osebja (babice, ginekologov, patronažnih sester idr.) (Stewart, 1984, Roter, Hall in Katz, 1987, Sarver in Baker, Bofulin in Bešter, 2010).

V Sloveniji področje tolmačenja v okviru zdravstvenega sistema na področju spolnega in reproduktivnega zdravja ni sistemsko (zakonsko) urejeno, čeprav predstavljajo jezikovne ovire eno osrednjih težav pri zagotavljanju nemotenega in kakovostnega reproduktivnega zdravstvenega varstva migrantk. Reševanje težav v sporazumevanju je tako prepuščeno posameznim zdravstvenim delavcem in njihovi iznajdljivosti. Pomagajo si z ad hoc prevajalci (npr. mož, sorodnik/-ica, soseda, prijateljica ali s strani etnične skupnosti izbrana prevajalka), tehnologijo (mobiteli), brošurami, neverbalno komunikacijo.

»So babice kakšnega moža prosile, da nam pove par besed, tako smo naredili tak slovar, da lahko ob koncu poroda poveš, da naj diha, naj potisne.« Ginekolog 1

»Komunikacija je včasih tak problem, da si ne moremo pomagati niti z Google prevajalnikom, niti s tisto knjigo od Ministrstva, ki so nam dali, tako da smo dejansko me tudi v stiski, ker ne vemo, ali slišimo vse oziroma ali nas slišijo, razumejo. In je večja možnost, da kaj spregledamo.« Patronažna 3

Nepoznavanje jezika in nezmožnost popolne komunikacije ima različne razsežnosti, pri čemer je eden osrednjih problemov, da so nekatere migrantke zaradi nepoznavanja jezika izvzete iz predporodne, delno pa tudi poporodne oskrbe: ne obiskujejo materinskih šole, ne udeležujejo se tečajev, delavnic, predavanj.

»Problem je znanje jezika. In spet smo tu, one ne morejo v šolo za starše, če ne znajo jezika. /.../ Mi imamo pravico obiskati nosečnico v zadnjem tromesečju, vendar ne dobimo podatkov, tiste, ki pridejo v šolo za starše, pa so itak že informirane. /.../ Da jih vsaj prip-

1. V obdobju maj in junij 2018 je bilo izvedenih osem poglobljenih intervjujev z migrantkami, dva poglobljena intervjuja z ginekologoma in trije skupinski intervjuji z devetimi patronažnimi sestrami (ZD Koper, Izola in Piran). Izveden je bil tudi telefonski intervju s pro bono ambulantno v Ljubljani in pridobljene informacije o pro bono ambulantni v Kopru s strani vodstva ZD Koper. Intervjuji z migrantkami (iz Indije, Filipinov, Ukrajine, Rusije, Tajske, Indonezije in Azerbajdžana) so potekali v različnih večinoma neformalnih okoljih, ki so si jih izbrale same (doma, lokal, delovno mesto idr.), intervjuji s predstavniki strokovnega osebja pa na delovnih mestih. Intervjuji z migrantkami so potekali večinoma v slovenščini, pa tudi angleščini ali mešanici obeh jezikov. Vse migrantke imajo urejen pravni status, imajo slovensko državljanstvo ali status tujke z začasnim bivališčem v Sloveniji.

ravimo, da jim damo določene informacije. Ko pridemo mi k njim domov, mi nimamo za kaj »prijet«. Patronažna 1

Poleg stisk migrantk in osebja se ob prisotnosti neustrezne komunikacije nujno izpostavi tudi vprašanje možnih (strokovnih) napak.

Migrantke in zdravstveno osebje kot eno od možnosti za izboljšanje medkulturne komunikacije vidijo vključitev kulturne mediatorke na sistemski ravni, ki bi si jo delilo več patronažnih služb oziroma bi jo lahko kontaktirala porodnišnica, ginekolog itd. Prevladuje predlog, da bi kulturna mediatorka morala biti ženska s specifičnimi zdravstvenimi znanji, »neodvisna« in ne članica lokalne etnične skupnosti.

Medkulturne razlike in medkulturne kompetence

Koncept *medkulturnih kompetenc* izpostavlja pomen upoštevanja jezikovnih, kulturnih in religioznih specifik migrantk, ki so v obravnavi v okviru slovenskega zdravstvenega sistema. V naši študiji primera v grobem zasledimo dva pristopa zdravstvenih delavcev: prvega bi lahko poimenovali (1) *medkulturno ozaveščenega*, skladno s katerim zdravstveni delavci prepoznajo medkulturne razlike v razmišljanju in praksah, delovanje in pomen tradicionalnih kulturnih praks, do medkulturnih razlik ne nastopajo s pozicije moči, ki jim je institucionalno dana, in če le-te ne motijo prevladujoče zdravstvene doktrine in neposredno ne škodijo ženski in/ali otroku, takšne prakse ravnanja dopuščajo.

»Oni imajo zibelko, kot da bi eno veliko cev prerezal na pol. In potem oni novorojenčka ga povijejo od vratu, do pet in je v tej zibelki 4 ure. In ko sem prihajala na obisk, prvič sem ostala šokirana, ampak sem si rekla, to je pri njih taka navada. Če pri njih novorojenček napreduje na teži, če je koža, sluznica če je rožnata v skladu, tako kot mora bit, potem se jaz nimam nobene pravice vtikar v njihovo odločitev, kako bodo oni s tem novorojenčkom rokovali. Jaz sem sama povedala in svetovala, da po določenih urah, ko oni presodijo, naj novorojenčka odvijejo, naj ga položijo na posteljo ali kavč, da se novorojenček razmiga./.../ Mislim, da je prav, če imajo oni tak sistem življenja, takšno verovanje, jim ne smemo nasprotovat, ne. Nimam pravice. Lahko svetujem, ne pa, da bi korenito odklanjala ali odsvetovala«. Patronažna 8

Drugi pristop nakazuje prisotnost kulturnih in etničnih predsodkov in stereotipov, proces eksotizacije, »drugačenja«, pa tudi nacionalizma in medetnične nestrpnosti, gre za (2) *medkulturno neozaveščen pristop*. Zdravstveno osebje zmotijo določene tradicionalne prakse migrantk, odnos do regulacije rojstev, prisotnost patriarhalnih vzorcev in drugo.

»Mene blazno moti tisto njihovo cinglanje (zibanje zibke MS), ki je tako izrazito. Enkrat sem si dovolila, da sem dala plenico okoli glave, ker je tista glava tako opletala, kot da vetriš možgane. /.../ enkrat je imel tak robček na obrazu. Imajo krpice ali take robčke za na obrazek«. Patronažna 5

Pričevanja imigrantk prikazujejo drugo plat istega problema, tj. pomanjkanja medkulturnih kompetenc oziroma medkulturne empatije pri zdravstvenih delavcih, vpetih v delo, povezano s spolnim in reproduktivnim zdravjem, pa tudi širše v okviru slovenskega zdravstvenega sistema. Npr. prvi ginekološki pregled v Sloveniji je tako bil za migrantko iz Azije nenavaden, mestoma mučen in povsem v nasprotju s pričakovanji:

- Pogrešala je zasebnost: v ambulantni ZD XX se je morala sleči in gola oditi mimo mize na drugi konec sobe, kjer je stal ginekološki stol. Želela bi si ogrinjalo, brisačo, karkoli, s čimer bi se lahko ogrnila do pregleda. Počutila se je po nepotrebnem ranljivo, izpostavljeno, sram jo je bilo. (*Problem zasebnosti in osebne dignitete*)

- Motil jo je pristop ginekologa, ki je ni povprašal o njenem zdravstvenem stanju, predhodni anamnezi, kontracepciji, porodih, temveč je nemudoma pričel s pregledom, ne da bi ji pojasnil, kaj počne in zakaj. (*Problem odnosa zdravniškega osebja*).
- Moteča se ji je zdela odsotnost medicinske sestre in dejstvo, da je sama z ginekologom. (*Problem spolnih relacij*).

Druga imigrantka iz Azije opisuje negativno izkušnjo, ki se navezuje na njen porod. Sama prihaja iz okolja, kjer je rojstvo otroka »manj formalen in bolj družaben dogodek«, ki vključuje tudi več ljudi iz skupnosti. Če bi rodila v svojem izvornem kraju, bi bila, po pripovedovanju migrantke, pri porodu prisotna vaša ženska, izučena za pomoč pri porodih, katera od ženskih sorodnic, mama ali sestre, sosedo. Tudi sam porod bi po njenem mnenju poteka drugače. »Babica« bi jo masirala, masirala bi tudi otroka, vodila bi jo skozi porod na drugačen način. Protokol rojevanja v slovenskih bolnišnicah je zato lahko za migrantke pravi kulturni šok in zelo neprijetna izkušnja.

»Giving birth, I really wanted my husband to be with me, I explained my nurse: »Please call my husband!« But my husband was not there. I was soo sad (med pogovorom je začela jokati, četudi je od izkušnje poroda minilo že 11 let, op. MS) The worst was that you was alone in the room, there was not much patients, no mothers, no doctors, no nurses, and I was ok, who I could call, I can call my mother, my father, at home, and in my mind it was, o no, it is too expensive!.../ That was the worst.» Migrantka 2

Nekaj imigrantk je tudi izpostavilo, da želijo žensko ginekologinjo, vendar večina ni imela izbire.

»Sem hotela žensko ginekologinjo. K moškemu ni šans da bi šla. Pri 22.» Migrantka 4

V zadnjih letih je medkulturnim kompetencam v zdravstvu namenjene nekoliko več pozornosti, npr. v obliki pilotnih izobraževanj zdravstvenih delavcev v tej smeri, zagotavljanja kulturnih mediatorjev s strani nevladnih organizacij v posameznih ustanovah in podobno, vendar je na tem področju še precej možnosti izboljšav.

Etnični stereotipi, etnični predsodki, nacionalizem, 'rasizem' in diskriminatorne prakse v odnosu do migrantk

Četudi je zdravniško osebje v celoti zavezano delovanju v prid pacientke, je preko intervjujev moč opaziti tudi oblike diskriminatornega delovanja. Včasih bolj, včasih manj eksplicitnega. Tudi zdravstveno osebje ni immuno pred etničnimi predsodki, stereotipi, kulturalizmi in drugimi oblikami diskriminatornega ravnanja.

Predvsem v odnosu do Albank je med večino zdravstvenih delavcev zasidrano zelo trdno in stereotipno prepričanje, skladno s katerim so Albanke: neslovensko govoreče, pod kontrolo moža in širše družine, ne-emancipirane, zaprte, izolirane, nevedne, uboge, se ne želijo integrirati itd. Skratka tvorijo homogeno etnično skupino brez večje notranje diferenciacije. V odnosu do njih sta hkratni prisotna tako sočutje (dojema se jih kot nemočne žrtve lastne kulture) kot viktimizacija (nočejo govoriti slovensko in nočejo se integrirati v slovensko družbo).

»To so žene, ki so v zaprtem krogu, ki praviloma ne vzpostavljajo stikov, ne hodijo v trgovino, ne hodijo na sestanke, ne hodijo v vrtec, za razliko od vseh teh drugih priseljencev, ki jih imamo tudi nekaj. Recimo Rusov v zadnjem času, ki se želijo integrirati. Mogoče imajo drugačne interese.« Patronažna 1

»Niso možne strokovne napake zaradi jezika, stvari gredo po protokolu. Ne morejo one (Albanke op. MS) nas zavesti.« Ginekolog 1

Posebna oblika na drugačnosti temelječega ravnanja je »eksotizem«, ki ga je doživela ena od migrantk. Po njenih besedah ni šlo za žaljivo obravnavo, bolj za mešanico »ljubkovalne obravnave« in fascinacije nad »drugačnostjo«. Njen izbrani ginekolog se je tako nanjo obračal z besedami kot: »moja mala čokoladica« in »my little darky«. Kljub temu, da sama migrantka izpostavlja, da je omenjeno poimenovanje ni motilo, je potrebno opozoriti na spornost takšnega početja.

Nekatere migrantke izpostavljajo diskriminatorno ravnanje zdravstvenega osebja do migrantk.

»When I gave the birth it was a little bit problematic for me too, the nurses I think they were racists some of them. You cannot avoid it, so, for me it was ok, as long as you are doing your job. As far you are treating me as the others, it is not necessary to talk with me. I see that some of them are like that. You could notice it. And not only for me, sem opazila, da tudi do drugih žensk, ki so iz drugih držav.« Migrantka 2

Diskriminatorno ravnanje pogosto, kot izpostavlja spodnja pripoved, temelji na vidni, vizualni drugačnosti.

»Se je obnašala vzvišeno (sestra op. MS), kot da je nekaj več, sem čutila, da me gleda zviška. /.../ Vidi človeka samo od zunaj. Potem sem povedala, da sem bila tudi jaz tajnica, da tukaj ne morem delati in tako – jaz sem kot vi, poznam računalnik, znam delati. Sestra pa je bila tiho.« Migrantka 5

Migrantke so izpostavile tudi pozitivne izkušnje, vendar so zgoraj izpostavljene predvsem prakse, ki so problematične, ker kršijo pravico do enake obravnave v slovenskem zdravstvenem sistemu (opredeljene v Zakonu o pacientovih pravicah), temeljijo na izrazito neenakih pozicijah moči in reproducirajo obstoječa družbena razmerja na osi dominacije in subordinacije.

Zaključek

Problemi na področju reproduktivnega zdravja migrantk iz pričujoče študije primera, kažejo na to, da je kljub nekaterim spremembam v zadnjih letih na tem področju še precej pomanjkljivosti. Kot nujna se kaže sistemska ureditev področja tolmačenja v zdravstvenem sistemu. Dobre prakse kažejo, da bi bila v primeru reproduktivnega zdravja migrantk smiselna uvedba kulturne mediatorke (poleg znanja jezika bi morala imeti specifična zdravstvena znanja). Posebno pozornost bi bilo potrebno usmeriti v organizacijo predporodne oskrbe za migrantke, ki se zaradi neznanja jezika ne vključujejo v materinske šole in druge institucionalne vidike pred- in porodne obravnave. Potrebno je uvesti dodatna (sistemska) izobraževanja na področju medkulturnih kompetenc, pri čemer bi morala biti v obravnavi migrantk posebna senzibilnost v okviru spolnega in reproduktivnega zdravja posvečena vprašanju odnosa do telesa, zasebnosti in odnosom med spoloma.

Literatura

- Bofulin, Martina in Bešter, Romana (2010): Enako zdravstvo za vse? Imigranti v slovenskem zdravstvenem sistemu. V: Medvešek, Mojca and Bešter, Romana (ur.): Državlani tretjih držav ali tretjerazredni državljani? Integracija državljanov tretjih držav v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Jazbinšek, Simona and Palaić, Tina (2009): Zdravje – človekova pravica? Prosilke in prosilci za mednarodno zaščito. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 238: 154-162.
- Ličer, Zlata (2012): Spolno zdravje, reproduktivno zdravje in varno materinstvo. Socialno delo, 51(1/3): 55-64, 206, 212.

- Ličer, Zlata (2005). Socialni vidiki varovanja reproduktivnega zdravja žensk. *Socialno delo*, 44(6): 377-385.
- Lipovec-Čebtron, Uršula (2017): Ko nujno postane nenujno: raziskovanje zdravstvenih vidikov migracije v Slovenije. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 57(1/2):54-64.
- Lipovec-Čebtron, Uršula (2010): The construction of a health uninsured: people without medical citizenship as seen by some slovene health workers. *Stud. ethnol. Croat.*, 22: 187-212.
- Lipovec-Čebtron, Uršula (2009): Od kulture nezaupanja do selektivnega sočutja: prosilci in prosilke za mednarodno zaščito v slovenskem zdravstvenem sistemu. *Časopis za kritiko znanosti*, 37(235/236): 190-203.
- Mikuš-Kos, Anica (1996): Zdravje migrantov in beguncev. V: Kraševac-Ravnik, Ema (ur.): Varovanje zdravja posebnih družbenih skupin v Sloveniji. Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja republike Slovenije: Slovenska fondacija.
- Rajgelj, Barbara (2012): Vpliv delovnopravnega, državlanskega in družinskopravnega statusa na neenako obravnavo v zdravstvenem zavarovanju. *Zdravstveno varstvo. Slovenian journal of public health*, 51(1): 43-52.
- Roter, Debra L., Hall, Judith A., Katz, Nancy R. (1987): Relations Between Physicians' Behaviors and Analogue Patients' Satisfaction, Recall, and Impressions. *Medical care*, 25: 437.
- Sarver, Joshua in Baker, David, W. (2000): Effect of Language Barriers on Follow-Up Appointments after an Emergency Department Visit. *Journal of general Internal Medicine*, 15(4): 256-264.
- Stewart, Moira A. (1984): "What is a Successful Doctor-Patient Interview?" A Study of Interactions and Outcomes". *Social Science and Medicine* 19(2): 167-175.

* * *

MARIJA JURIĆ PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

juric.pahor@alice.it

TRANSKULTURNOST: VPOGLEDI V »SLOVENSKO« MANJŠINSKO KNJIŽEVNOST

Povzetek: Prispevek se v navezavi na koncept »manjšinske književnosti«, kakor sta ga razvila Deleuze in Guattari, ter na teorije transkulturnosti, sooča z literarnimi besedili avtorjev, ki se v tej ali drugi obliki identificirajo s slovenskimi skupnostmi zunaj meja Slovenije ali pa živijo v Sloveniji in jim slovenščina ni prvi ali materni jezik. Pri tem ugotavlja, da državne »literarne inštitucije« besedila teh avtorjev slej ko prej vrednotijo po mononacionalnem ključu. Predoči, da tej izključujoči poziciji ugovarja »transkulturni obrat«, ki ima svoje korenine v vedah, ki so se začele prizadevati za dekonstruiranje hegemonih pogledov na Evropo, napeljevale pa so tudi na »prostor«, ki slišnost drugačn/ih in (subtilno) uporniških pozicij šele omogoča. Ključno za vznik teh ved je bilo leto 1968. V šestdesetih letih je nastala koroško-slovenska revija mladje, »pisana uporniško z malo začetnico«, leta 1967 je izšel roman Borisa Pahorja *Nekropola*. Sledi razmislek k transkulturnim razsežnostim atributa »slovenskost«.

Ključne besede: Transkulturnost, manjšinska književnost (Deleuze & Guattari), manjšinski književniki, leto 1968, »slovenskost«

Uvod: oris pojma »manjšinske književnosti«

Gilles Deleuze in Félix Guattari se v delu *Kafka. Za manjšinsko književnost* (1995) sprašujeta, »kaj je manjšinska književnost? Že v njuni izhodiščni tezi, da manjšinska književnost »ni književnost, napisana v majhnem jeziku«, subvertirata ustaljeno predpostavko o binarni ločitvi med dominantno večinsko in manjšinsko literaturo, in sicer tako, da razumeta jezik sam kot področje eksperimentiranja in prizorišče konfliktov. Pridevnik »manjšinski« se ne nanaša na jasno zamejen besedilni korpus, utemeljen v izvoru ali etnični pripadnosti avtorjev, temveč označuje mnogo bolj gibanje razmejitve ali detotalizacije, ki izhaja z robov in se artikulira v specifičnem načinu pisanja. Onkraj vsakršne enostranske klasifikacije opozarjata Deleuze in Guattari na subverzivni potencial literature. To razumeta kot artikulacijsko področje glasov, ki so z vidika centra oblasti neslišni – nezaslišani. Pridevnik »manjšinski« zato ne označuje več določene književnosti, temveč »revolucionarne možnosti vsake književnosti znotraj tiste, ki ji rečemo velika (ali etabliрана)« (ibid.: 27). Manjšinski avtor si tudi tedaj, ko piše v večjem jeziku, intenzivno prizadeva, da bi »zatirano naravo tega jezika postavil nasproti njegovi zatiralski naravi« (ibid.: 39). V tem smislu spreminja tudi jezik, izkopava in osvobaja besede in ga tako pogloblja, po potrebi tudi domisli in izmisli. Nazoren primer za to prizadevanje so tista literarna dela avstrijskega pisatelja Petra Handkeja, ki tematizirajo stik s predniki in – tudi s pomočjo slovensko-nemškega Pleteršnikovega slovarja iz leta 1894, ki ga je navdihoval več let – oživiljanje njegovega že pozabljenega slovenskega jezika. Slovenščine Handke ne dojema kot tuji jezik, temveč kot primarni/materni jezik; njegova mati, roj. Sivec, je bila koroška Slovenka (Handke in Horvat, 1993). Tudi pisatelj Lojze Kovačič, ki se je rodil leta 1928 v Baslu v Švici in katerega prvi/materni jezik je bila nemščina, v *Prišlekih* (2007 [1984]: 1080–1081) opisuje, da ga nobeno delo v jezikovnem smislu ni tako močno prevzelo in osvobodilo, kot je to zmogel Pleteršnikov slovar: »Vsaka beseda je žarela od svoje intenzivnosti, vsaka je na nekaj kazala. Bila je tudi literatura. Kletev! Psovka! Kaplarsko vpitje! A zapovedovala je tudi molk.«

V tem kontekstu se postavlja vprašanja o tem, »koliko ljudi živi danes v jeziku, ki ni njihov; koliko jih svojega jezika ne pozna več, ali še ne, in slabo obvladuje večinski jezik« (Deleuze in Guattari 1995: 29). Ta vprašanja so še posebej aktualna za manjšinske avtorice in avtorje, ki se v tej ali drugi obliki identificirajo s slovenskimi skupnostmi zunaj meja Slovenije (npr. v Italiji, Avstriji, ZDA in drugod) ali pa živijo v osrednjeslovenskem prostoru in jim slovenščina ni prvi ali materni jezik, temveč drugi jezik ali jezik okolja, kamor gre prišteti priseljence ali potomce priseljencev iz republik nekdanje Jugoslavije in drugod. Stroka te avtorice in avtorje pogosto slej ko prej obravnava ločeno od nacionalnih/državnih književnosti, katerih del so – kot da ne bi spadali vanje. Tako je na primer koroški slovenski pisatelj Florjan Lipuš prejel najvišjo avstrijsko državno nagrado za književnost 2018 z dvoletnim zamikom, ker mu jo je žirija leta 2016 odklonila z obrazložitvijo, da ne piše v nemščini. Janja Žitnik Serafin (2008: 103) pa glede na »slovensko nacionalno literaturo« v povezavi z literaturo priseljenih pisateljev/ic opaza, da tudi ta »odkrita in prikrito pritiska na izbor literarnega jezika oziroma na jezikovno asimilacijo ali popolno izločenost priseljenjskih pisateljev«, jezik pa pogosto ostaja tudi meja, ki odloča o tem, ali je nekdo »slovenski« ali »tuj« avtor. Njeno mnenje je, da »slovenska nacionalna literatura« ne bi smela več biti samo »slovenska za Slovence«, temveč »literatura večkulturne Slovenije za vse, ki živijo v Sloveniji« (ibid.: 108) in, je mogoče dodati, zunaj nje.

Transkulturni obrat in leto 1968

Zdi se, da je najobetavnejša okvirna orientacija, ki se ponuja proučevanju tako nacionalne kot tudi manjšinske književnosti t. i. transkulturni obrat (gl. npr. Fischer 2016), ki se nenehno izgrajuje z močjo novih kritičnih pristopov, težišče pa se s kohezije, značilne za tradicionalne kanone, preme-

šča na pojave množstvenosti, razlike, hibridne identitete ter raznolike in kompleksne nacionalne in transnacionalne geografije. Ta obrat ima svoje korenine v mozaiku (spo)znanj, ki so ga že prej tvorile akademske discipline, kakršne so etnični, kulturni in postkolonialni študiji, ki so zrastle iz aktivističnih gibanj za socialne in politične pravice manjšin. Ključno je bilo leto 1968. Mladi v Parizu in drugih prestolnicah so odšli na barikade in zahtevali radikalne spremembe družbe, rokenrol, ki ima svoje korenine v afro-ameriških glasbah, je bil ritem njihovega upora, šlo je za kulturni, razredni in generacijski boj. Leta 1968 je postal Stuart Hall, doma iz Jamaike, direktor Centra za sodobne kulturološke študije v Birminghamu. Raziskave, objavljene pod okriljem tega centra, so utirale pot novemu, daljnosežnejšemu razumevanju kulture, saj je Hall ni več razumel kot pojav nadgradnje, temveč kot način življenja v širšem pomenu besede: kot prizorišče vsakdanjih bojev med dominantnimi in podrejenimi družbenimi skupinami. Središčno vlogo je imelo v tem kontekstu vprašanje »politike označevanja« (Jurić Pahor 2012: 41–42). Hall ni zasledoval, kot je značilno za nekatera nacionalna in/ali literarna gibanja, tudi najmanjša, »ene same sanje«: izpolniti večinsko jezikovno funkcijo, ponuditi se v službo kot (mono)nacionalni ali uradni, državni jezik. V tem smislu se je ujemal s konceptom manjšinskega avtorja, ki po Deleuzu in Guattariju (1995: 39) ne deluje v sozvočju z označevalcem, ki »totalizira« baterijo »vseh drugih«, iz njih napravi totaliteto »vseh drugih«. Manjšinski avtor se upira zvajanju množstva na Eno (logiki označevalca, ki ga Lacan imenuje tudi »falični« označevalec), »sanja drugačne sanje: ustvariti razmere za pomanjšinjenje« (ibid.). Hall se je angažiral za transkulturalistično revidiranje evrocentričnega pogleda na kanon ter na kulturni razvoj, za srečevanje tudi z neevropskimi literaturami in kulturami. S tem ni omogočil le dekonstruiranje hegemonih pogledov na Evropo onkraj tradicionalnih nacionalnih sidrišč, napeljeval je tudi na »prostor«, ki slišanost drug/ačn/i, prav gotovo tudi (subtilno) uporniških pozicij, šele omogoča. Homi K. Bhabha, eden najvplivnejših postkolonialnih teoretikov, imenuje ta prostor Tretji prostor. Gre za prostor, ki je že po svoji zasnovi dialoški prostor, značilen za preskopenje kulturnih meja, ki združuje prvenstveno glasove ljudi na margini, ljudi, izpostavljenih totalizirajočim politikam in držam (več o tem v Jurić Pahor 2014). Tak pristop pa je neobhodno terjati tudi odpoved binarnim, dihotomizirajočim identitetnim konstrukcijam ter pozicioniranje subjekta na nov, »premeščen« ali »razsrediščen« način.

Revija *mladje* in vprašanje eksistence v slovenski manjšinski literaturi

Ni naključje, da so leta 1960 v Celovcu začeli izdajati slovensko revijo *mladje*, »pisano uporniško z malo začetnico« (Borovnik 2017: 109), ki bo proti koncu šestdesetih let postala »trobilo gibanja«, ki je segalo onstran umetniškega in kulturnega območja« (Strutz 2000, 206); impliciralo je politično strategijo in osvobajajočo držo subjekta. Janez Strutz (ibid.: 207) je *mladje*, katere soustvarjatelj in dolgoletni urednik je bil Florijan Lipuš, označil kot časopis »majhne/manjšinske literature«. Ne le, da se je upirala dominantnim, nemško-nacionalističnim ideologijam in težnjam, bila je tudi kritični, reflektivni medij za literarne eksperimente, ki je z recepcijo mednarodnih umetnostnih tendenc spodbijala obrambno naravnano »domačijskost« in razvijala nove izrazne oblike (ibid.: 208). Revija je bila odprta vsem avtorjem, ne le slovenskim, ki so v njej želeli objavljati. Ta odprtost je bila zaznavna tudi v literaturi, ki je v šestdesetih letih začela tematizirati tudi fašistično in nacistično nasilje. K temu je bistveno (so)prispeval Eichmanov proces leta 1961 (o njem je pronicljivo poročala Hannah Arendt) ter proces proti esesovcem iz Auschwitza v Frankfurtu v letih 1963–1965. Pomembno je bilo, da je bilo sojenje javno in da se je javnost lahko natančno seznanila s storjenimi zločini in šoa. Med literarnimi deli, ki so vzbudili pozornost, je avtobiografski roman *Nekropola* izpod peresa tržaškega slovenskega pisatelja Borisa Pahorja. Roman je izšel leta 1967 in bil polagoma preveden v številne jezike. Vprašanje nacionalnosti, ki je pisatelja zaposlovalo in vznemirjalo v številnih delih, je v tem romanu umaknjeno

v ozadje. Vsi ljudje, pravi prvoosebni subjekt, so si v skrajni ogroženosti, tik ob krematoriju, podobni, ne glede na to, če pripadajo velikim ali majhnim narodom/skupnostim, zato »res ni bilo mogoče še misliti na trmo o dozdevnih prednostih in razločkih« (Pahor 1967: 25).

Spoznanje vključuje etični imperativ, porojen iz »strahu pred pečjo«. Cvetka Hedžet Tóth ga je v prispevku *Uporništvo generacije 68 – etizacija sveta* (2010: 328) takole zaobjela: »*pústi življenju živeti* – in biti, da je, da biva, da še-je«; »za svetost biti in za svetost življenja gre.« Boris Pahor taborišče v *Nekropoli* na več mestih opredeli kot sveti kraj, pokojne žrtve pa kot sveto skupnost, ob kateri se čuti »nečistega«, krivega, ker je preživel. Podobno je za Lipušovega Tjaža postala slovenščina v proznem delu *Poizvedovanje za imenom* (2013) dobesedno svetinja, v tem primeru neločljivo spojena z »imenom« matere, ki so jo, ko je bil še otrok, usmrtili v koncentracijskem taborišču. Ker je jezik v tej knjigi »poveličan« (ni *vis viva* ali sredstvo upora proti izginjanju slovenščine kot še v *Zmotah dijaka Tjaža*, ki je izšel leta 1972), se mu zdi skrajno boleče in »do kraja izprevrženo«, če se koroški slovenski književniki – ost je uperjena predvsem proti pisateljici Maji Haderlap in njenemu romanu *Engel des Vergessens*, ki je izšel leta 2011 in je hipoma postal uspešnica – izneverijo svojemu maternemu jeziku in prestopajo v »zgornji jezik«, v nemščino, v jezik, v katerem so njihove prednike »tepli, jim ukradli dom« in jih pregnali (ibid.: 58). Tjaž zato ni pripravljen sprejeti, da so literarna dvojezičnost, menjava in kreativno mešanje jezika postali identifikacijski znak literature koroških Slovencev (gl. Köstler in Leben 2016: 149).

Zaključek

Teorije transkulturalnosti, še zlasti tiste, ki stojijo v tradiciji postkolonialnih študij (gl. Jurić Pahor 2012, 2017), poudarjajo, da svet ni ločen na dva dela in razdeljen na nasprotujoča si tabora (center proti periferiji, prvi svet proti tretjemu, večina proti manjšini), ampak je določen z nepreštevimi delnimi in spremenljivimi razlikami. Vsaka kultura se odteguje utečeni polarizaciji med »enim/i« in »drugim/i«, ki je lahko le podlaga za separatizem in apartheid in možna strategija le tam, kjer ena identiteta od druge nič noče in z njo ni v nikakršnem konstitutivnem razmerju. Senzibilizacija za razlike ob hkratni skepsi do binarnega modela razlike kot nečesa vase zaprtega ali ujetega med dva nasprotna pola bi lahko odstrla pogled na to, kar se togi dualistični strukturiranosti izmika. Takšna senzibilizacija vključuje tudi zamisel o tem, da je vsakršna književnost, torej tudi slovenska, osnovana transkulturalno, »saj so menjava in »mešanje« jezika – *code-switching*, citiranje »drugega« v lastnem (ali drugem) jeziku itn.« del splošnih transkulturalnih procesov, »ki se jim ni mogoče izogniti s sklicevanjem na en sam jezik« (Köstler in Leben 1996: 156). Deleuze in Guattari (1995: 29) se prav v tem smislu in glede na »manjšinsko književnost« sprašujeta: »Kako postati nomad in priseljenec in cigan v svojem lastnem jeziku?« in odgovarjata: »Kafka pravi: tako, da iz zibke ukradeš otroka, tako, da plešeš po napeti žici.«

Literatura

- Borovnik, Silvija (2017): Večkulturalnost in medkulturalnost v slovenski književnosti. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.
- Fischer, Bernd (ur.) (2016): Transcultural Literary Studies: Politics, Theorie, and Literary Analysis. Basel: MDPI – AG (posebna številka revije *Humanities*).
- Gilles Deleuze, Félix Guattari, Kafka (1995): Za manjšinsko književnost. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Handke, Peter, Horvat, Jože (1993): Noch einmal vom Neunten Land: Peter Handke im Gespräch mit Jože Horvat. Klagenfurt, Salzburg: Wieser.

- Hedžet Tóth, Cvetka (2010): Uporništvo generacije 68 – etizacija sveta. V Z. Čepič (ur.): *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, (Zbirka Vpogledi, 2): 305–330. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Jurić Pahor, Marija (2012): Transkulturacija in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 69: 36–65.
- Jurić Pahor, Marija (2014): Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. *Primerjalna književnost*, 37.1: 19–39.
- Jurić Pahor, Marija (2017): Transculturality. V Y. Y. Kim (ur.), K. McKay-Semmler (ur.): *The international encyclopedia of intercultural communication*, (The Wiley Blackwell - ICA international encyclopedias of communication): 1952–1956. Hoboken, USA: Wiley-Blackwell, doi: 10.1002/9781118783665.ieicc0236
- Kovačič, Lojze (2007): Prišleki. Ljubljana, Študentska založba.
- Köstler, Erwin/Leben, Andrej (2016): Dvojezična literarna praksa koroških Slovencev po ukinitvi »mladja« (1991) in njena pozicija v nadregionalnem prostoru literarne interakcije. V I. Destovnik (ur.): *Koroški koledar 2017*: 148–158. Celovec: Drava.
- Lipuš, Florjan (2013): Poizvedovanje za imenom. Maribor: Litera.
- Pahor, Boris (1967): *Nekropola*. Maribor: Obzorja, Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Strutz, Janez (2000): Razvojne poteze in tipologija slovenske proze 20. stoletja na Koroškem. V A. Moritsch (ur.): *Koroški Slovenci 1900–2000*: 199–218. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Žitnik Serafin, Janja (2008): Večkulturna Slovenija. položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

* * *

MAJA ZADEL

Znanstveno-raziskovalno središče Univerza na Primorskem, Koper
maja.zadel@zrs.upr.si

KULTURA VS KULTURA ALI KAKO RAZUMEMO NACIONALNO KULTURO GLEDE NA RAZNOLIKOSTI ZNOTRAJ NACIJE

Povzetek: Že nekaj časa prevladuje razumevanje kulture kot nacionalno zamejene. Na primer Welsh (2001 [1992]) izvor takega razumevanja pripisuje Herderju, ki je razvil idejo volkgeista in s tem omogočil razumevanje ločenih etničnih/nacionalnih kultur. A manj pogosto se izpostavlja samo obravnavo družbenih pojavov, ki razumevanje zamejenih nacionalnih kultur perpetuirajo. Dominantno razumevanje kulture kot zamejene »lastnine« nacionalnih entitet se kaže tudi pri poimenovanju subkultur, torej kot podkategorij znotraj nacionalnih kultur, čeprav s svojimi lastnimi normami, stili, itd., vsekakor specifične načine življenja, kar je ena od Williamsovih definicij kulture (1983 [1976]). Kako torej (do)ločiti nacionalno kulturo? Videti je, da tudi člani nacionalne skupnosti nacionalno kulturo razumejo zelo različno. V prispevku so ob oprede-

ljevanju kulture predstavljeni nekateri primeri razumevanja slovenske kulture iz študije primera v slovenski Istri (2015).

Ključne besede: nacionalna kultura, prečenje in mešanje, subkultura, slovenska Istra

(Vseobsegajoči) pomen kulture – teoretski uvod

Kultura je danes tako širokopomenski pojem, da pravzaprav težko določimo, kaj ljudje primarno mislijo s tem izrazom. V splošnem bi lahko rekli, da ljudje ob omembi kulture pomislimo na kulturno obnašanje (civilizirano, primerno obnašanje), na umetniško ustvarjanje (kot »najboljše, kar je bilo mišljeno in narejeno) in seveda nacionalne kulture. Podobno so nekateri avtorji razdelili pomene izraza. Williams recimo kulturo opredeli kot 1.) splošni proces intelektualnega, duhovnega in estetskega razvoja«, 2.) »poseben način življenja določenega ljudstva, obdobja oziroma skupine ali človeštva na splošno« in 3.) »dela in prakse, ki so [rezultat] intelektualne in umetniške dejavnosti« (Williams 1983: 90).

Eden osnovnih pomenov pa je bila seveda razločevalna lastnost človeške vrste – prve »kulture« so namreč pomenile človeško posredovanje pri naravnih pojavih, na primer pri poljedelstvu. Se pravi, da gre v osnovi za umetne, s človeškim posredovanjem ustvarjane razmer za pridelovanje. To v svojo (antropološko) kategorizacijo kulture vključi Šumi kot prvi pomen: »jedro specifične razlike med človekom in živalskimi vrstami znotraj razprave o naravi človekove narave« (Šumi 2000: 20–21).

Čeprav oba izpostavita kulturo kot lastnost, način življenja tudi celotnega človeštva, se je v preteklosti oblikovalo več pomenov kulture kot omejene. Pri tem je bil eden pomembnejših Herder, ki je konec 18. stoletja s *Cultur* oziroma *Kultur* v množinski obliki zamenjal do takrat uporabljen koncept civilizacije; s tem pa je usmeril pozornost k narodnim in tradicionalnim kulturam (Williams 1983: 89). To pa je vodilo v razumevanje ločenih kultur, koncepcijo, ki predpostavlja homogeno in enotno kulturo nacionalne skupnosti (Welsch 2001). K temu so pripomogli tudi drugi družboslovci in humanisti: »kultura« kot korekcija termina pleme, ki so jih obravnavali kot »kulturno« zaokrožene in zamejene celote, »nacionalni« karakter »zahodnih družb«, razprave, kaj spada v nacionalni karakter, oskrbeti pripadnike nacije z nacionalnimi heroji itd. (Šumi 2000; Fox 1990; Verdery 1990).

Čeprav se še danes kdaj poskuša uveljaviti pomen kulture kot splošne človeške lastnosti in se je že v drugi polovici 20. stoletja začelo poudarjati fluidnost in situacijsko spremenljivost identitet (tudi etničnih in nacionalnih) ter fragmentiranost nacionalne kulture (Verdery 1990; Šumi 2000; Vermeulen in Govers 1996), razumevanje kulture kot nacionalno zamejene ostaja. Meje so kompleksen fenomen. Razmejujejo narode/nacije, etnije, države, kulture, subkulture in še vrsto drugih pojavov. Pri tem je ohranjanje meje glavna »nalog« skupin. Preko različnih primerov se pokaže, da ne glede na to, koliko »objektivnih« razlik ali podobnosti najdemo med skupinami, je razlikovanje med njimi odvisno predvsem, kako je postavljena meja, s katero se oblikuje tudi razumevanje »neprehodnih razlik«, tj. razlik, ki jih nikakor ne moremo premostiti (Šumi 2000). A načini življenja se le do določene mere »menijo« za arbitrarno postavljene črte na teritoriju, ki se skozi čas spreminjajo (kulture prečijo meje (Sedmak in Zadel 2015)); čeprav je politična moč teh ločnic zelo velika, ni vsemogočna.

Razumevanje (nacionalnih) kultur kot zamejenih in trk z realnim stanjem prečenja kultur

Na razlike znotraj nacionalne države, na primer razredne razlike in druge, so opozorili pripadniki britanskih kulturnih študij. Mladinske subkulture (teddy boys, modi, skinheadi, punkerji itd.) so v Združenem kraljestvu obravnavali kot specifična spopadanja mladih delavskega razreda (Babić

2016). Britanske subkulture¹ v povojnem obdobju naj bi izhajale iz delavske kulture, a obenem naj bi predstavljale tudi upor proti njim (Hebdige 1979). V bistvu so subkulture obravnavali kot upor proti 1.) dominantni (nacionalni britanski) kulturi, 2.) delavski (starševski) kulturi in 3.) množični kulturi (Babić 2016: 7). Subkulture so pomensko predstavljale izziv takratnemu normativnemu svetu in družbenemu redu² – predstavljaje so poseben način življenja s svojimi normami in vrednotami, stilom, jezikom, glasbo, lahko celo teritorijem (Babić 2016: 33).

Zakaj so potem imenovane sub-kulture – kot podkategorije ene večje, torej nacionalne kulture? Že res, da se oblikujejo kot odgovor na težave točno določenega zgodovinsko-kulturnega/družbenega konteksta – kar opozarjajo različni avtorji pri obravnavanju subkultur, a potrebno ga je upoštevati pri vseh družbenih/kulturnih pojavih. Tudi nacionalne države, ideologije in identitete so produkt specifičnih okoliščin (Anderson 2003; Hobsbawm 2007; Gellner 2008; Greenfeld 1992; Kralj 2007; Bajt 2011). Pri tem se nam nacionalne kulture sicer predstavljajo kot homogene. Ko pa o tem vprašamo dejanske člane nacionalne skupnosti, so odgovori tako nejasni kakor različni. V raziskavi med prebivalci slovenske Istre³ se pri opredelitvi slovenske kulture zatakne: »slovenska kultura je lepa« (intervjuvanka 10, 50 let), »edino, kar je smiselno« (intervjuvanka 8, 63 let), »kot narod smo lahko ponosni nase« (intervjuvanec 27, 62 let). Poleg tega je bilo veliko različnih stvari navedenih: primerno obnašanje, folklor (običaji in »narodna« noša), jezik, pesniki in pisatelji ter (sicer regionalne) jedi. Nekateri pa so že takoj na začetku izpostavili skonstruiranost nacionalne kulture: gre za »hibrid« (intervjuvanka 7, 33 let), »pomešanost« (intervjuvanka 17, 67 let), »neurejen kaos« (intervjuvanec 26, 17 let). Ali lahko torej sploh trdimo, da Slovenci živijo/mo v skladu s »slovensko kulturo« – kakor predpostavlja nacionalna ideologija –, če je tako težko opredelimo?

Če tako subkulture kakor t. i. nacionalne kulture prečijo nacionalne meje, pa čeprav v nekoliko spremenjeni obliki, a se navadno vseeno skladajo v načinu življenja in subkulturnimi normami,⁴ jih v večini še vedno obravnavamo v nacionalnih okvirih. Pomeni in reprezentacije nacionalne kulture in subkultur se prepletajo. Pripadniki britanskih kulturnih študij so preučevali (spektakularne) subkulture, ki so se (vsaj simbolno) upirale dominantni kulturi, čeprav so pri tem uporabljale tradicionalne britanske nacionalne simbole (kraljica, zastava) in elemente delavskega razreda (bulerji, naramnice). To ne pomeni, da jim v okviru subkultur niso spremenili pomena – ravno to je bil namen: ikonoklastično spreobračanje pomena in v hegemonškemu boju prisvajanje svojega (Hebdige 1979). Prevpričevali so, kaj je sploh normalno, ki je tako zdravorazumsko sprejeto kot naravno.

Tako tudi »naravno«, »normalno« nacionalne ideologije se ne nujno sklada z živeto kulturo obmejnih območij. Pri tem že sami prebivalci slovenske Istre prepoznavajo transkulturnost in kulturna prečenja. Da življenje ob meji spreminja kulturo prebivalcev že stoletja, meni 73,9 % anketiranih. Ravno tako 62,8 % meni, da imajo ljudje, ki živijo ob italijanski meji, nekatere last-

1. Pripadniki britanskih kulturnih študij so subkulture obravnavali kot mladinski pojav, medtem ko kasnejši avtorji izpostavljajo, da je to za večino nadgeneracijski pojav, a so subkulturne pripadnosti bolj fluidne (Babić 2016).
2. Bowiejevci so kljubovali puritanizmu delavskega razreda, punkerji pa slavili propad tradicionalnih pomenskih oblik (Hebdige 1979, 79–88).
3. Raziskava je bila razdeljena na kvantitativni del (telefonsko anketiranje, 715 anketiranih, oktober 2014) in kvalitativni del (intervjuji življenjskih zgodb, 30 intervjuvanih, februar–junij 2015).
4. Mogoče bi danes najlažje izpostavili DIY kulture (kot hibrid med hippy (življenje v skupnosti, solidarnost, samopomoč) in punk (naredi sam načelo) subkulturami), ki se pojavljajo v različnih državah kot oblika upora proti globalni korporativni prevladi (Babić 2016: 159).

nosti, ki so jih prevzeli od Italijanov in 53,7 % jih meni, da so Slovenci, živeči v slovenski Istri po načinu življenja in mentaliteti bolj podobni Italijanom kot Slovencem iz osrednje Slovenije.

Prebivalci slovenske Istre, kot sami pravijo, dobro vedo, kaj pomeni se srečevati z »drugo« kulturo, čeprav je oddaljena le nekaj kilometrov in jo z »našo«⁵ loči pač državna meja. Če se posvetim le »italijanski« kulturi, se prebivalci slovenske Istre z le-to srečujejo na različne načine, od tega da v Italiji nakupujejo (55,5 % vsaj nekajkrat na leto 55,5 % leta 2014 in 85,8 % leta 1999), se šolajo (v preteklosti se je dobra desetina), obiskujejo gostilne in kulturne prireditve (oboje dobra tretjina tako leta 2014 kot 1999). A v večji meri vseeno spremljajo italijanske medije. Če je že v času raziskave po desetina anketiranih spremljala bodisi italijanske časopise bodisi revije bodisi radio, je dobra tretjina gledala italijansko televizijo. Vpetost v italijanski medijski prostor je bila večja v preteklosti (leta 1999) pri vseh naštetih medijih, vendar najbolj s televizijo: dobra polovica anketiranih je spremljala (tudi ali predvsem) italijanske TV-programe. Z italijanskostjo se srečujejo tudi preko italijanske narodne manjšine v Sloveniji (stiki s pripadniki manjšine, dvojezičnost). Zaradi vsega tega verjetno ne preseneča, da prihaja tudi do jezikovnega prepletanja – ko v govoru v slovenščini uporabljajo/mo tudi italijanske izraze (po samooceni 30,7 % anketiranih pogosto in 49 % včasih uporablja italijanske izraze, ko govori v slovenščini). S tem so prebivalci slovenske Istre vpeti v transkulturni prostor. Sistem reprezentacij, kakor pravi Hall, poveže pomen, jezik in kulturo oziroma skupne konceptualne zemljevide, ki se oblikujejo na podlagi skupnega jezika, opredeli kot skupno kulturo (Hall 2004).

Kako pa nacionalna kultura ustvarja svoje – umetno proizvedeno – normalno in naravno? Pri ustvarjanju svojih reprezentacij jemlje pri drugih, a predstavlja kot avtentično svoje (tudi v študiji primera v slovenski Istri so nekateri informanti izpostavili družbeno skonstruiranost slovenske kulture). Stuart Hall (1997), predstavnik britanskih kulturnih študij, izpostavi paradoksalno oblikovanje britanske nacionalne kulture, ki vključuje tudi kolonije. Bistvo angleške identitete naj bi bilo pitje čaja, pri tem pa se velikokrat pozablja njegov izvor: ne čaj, ne sladkor, s čimer ga sladkajo, ne pridelujejo na Britanskem otočju, ampak v nekdanih kolonijah, obenem pa »kolonialnim« pripadnikom odrekajo angleško identiteto (Hall 1997, 48–49). Zaradi tega je mogoče manj presenetljivo, da so nekatere subkulturne skupine (modi, skinheadi, punkerji) kolegialno povezane z na primer temnopoltimi priseljenci iz Zahodnih Indij (Karibov) in črpale iz reggae glasbe (Hebdige 1979).

Namesto zaključka

Zakaj torej nacionalne kulture razumemo kot tako zamejene? Verjetno bi odgovor lahko našli v tem, da so raziskovalci sami bili del okolja, ki reproducira zamejeno teorijo skupnosti (Šumi 2000). Poleg tega sta se etničnost in nacionalnost izkazali kot primerna odgovora na vprašanje »kako misliti človeško skupinskost«, njihovo bistvo pa naj bi bile značilnosti lastne le posamezni skupnosti, tj. neprehodne razlike (Šumi 2000).

Pri tem bi v splošnem lahko ugotovili, da so sicer načini življenja, ki bi jih poimenovali kultura, obsegali tudi druge kategorije, kot na primer subkulture. Tako mogoče ne preseneča, da so konec 20. stoletja različni avtorji iskali druge izraze za subkulture, med katerimi so bili tudi neoplemena, scene, bünde ipd. (Babić 2016). Vsekakor pa lahko pri tem kot pomembno lastnost skupine in del kulture razumemo jezik – če so subkulturne formacije vedno bolj fluidne in prečijo nacionalne meje, njihovi pripadniki govorijo v nacionalnem jeziku, ko na istem območju prehajajo od ene k

5. Sama sicer menim, da je opredeljevanje kulture z nacionalno opredelitvijo problematična, a informanti sami prepoznajo nacionalno ločene kulture, čeprav verjamejo, da prečkajo meje.

drugi (z izjemo specifičnih slengov, a z obveznim šolanjem dobi večina prebivalstva osnovno znanje v skupnem jeziku). Po eni strani lahko razumemo subkulture in druge specifične načine življenja znotraj nacionalnih meja kot podkategorije, a vseeno pripadniki določene nacije, čeprav živijo v isti (nacionalni) državi, nimajo veliko skupnega (Welsch 2001 [1992], 62) Po drugi strani pa tudi sami raziskovalci prispevamo k temu, da se nacionalne kulture, identitete itd. razume kot zamejene celote.

Literatura

- Anderson, Benedikt (2003): Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Babić, Jasna (2016): V vrtincu subkultur. Ljubljana: Sophia.
- Bajt, Veronika (2011). Myths of Nationhood: Slovenians, Caranthania and the Venetic Theory. *Annales, Series Historia et sociologia*, 21 (2): 249–260.
- Fox, Richard G. (1990): Introduction. V: *Nationalist Ideologies and the Production of National Cultures*, American Ethnological Society Monograph Series, Number 2., Richard G. Fox (ur), 1–14. Arlington: American Anthropological Association.
- Gellner, Ernest (2008): *Nations and Nationalism*. Ithaca, New York: Cornell Paperbacks.
- Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Hebdige, Dick (1979): *Subcultures: the meaning of style*. London, New York: Routledge.
- Hall, Stuart (1997): Old and New Identities, Old and New Ethnicities. V: *Culture, Globalization and World-System: Contemporary Conditions for the Presentation of Identity*, A. D. King (ur), 41–68. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Hall, Stuart. (2004): Delo reprezentacije. V: *Medijska kultura: kako brati medijske tekste*, B. Luthar, V. Zei in H. Hardt, 33–115. Ljubljana: Študentska založba.
- Hobsbawm, Eric J. (2007): Nacije in nacionalizem po letu 1780: Program, mit in resničnost. Ljubljana: Založba / *cf.
- Kralj, Ana (2007): Skriti šarm nacionalizma. V *Nacije in nacionalizem po letu 1780: Program, mit in resničnost*, E. J. Hobsbawm, 247–275. Ljubljana: Založba / *cf.
- Sedmak, Mateja in Maja Zade. (2015): (Mešane) Kulturne identitete: konstrukcija in dekonstrukcija. *Annales, series historia et sociologija* 25 (1): 155–170.
- Šumi, Irena (2000): *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU).
- Verdery, Katherine (1990): The Production and Defence of 'the Romanian Nation', 1900 to World War II. V *Nationalist Ideologies and the Production of National Cultures*, American Ethnological Society Monograph Series, Number 2, ur. R. G. Fox, 81–111. Arlington: American Anthropological Association.
- Vermeulen, Hans in Cora Govers (1996): Introduction. V *The anthropology of ethnicity: Beyond »Ethnic Groups and Boundaries«*, H. Vermeulen in C. Govers (ur), 1–9. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Welsch, Wolfgang. (2001): Transculturality: the Changing Form of Cultures Today. *Filozofski vestnik*, XXII (2): 59–86.
- Williams, Raymond (1983) *Keywords: A vocabulary of culture and society*. New York: Oxford University Press.

* * *

MIRNA BUIČ

Kulturno izobraževalno društvo PiNA, Koper
mirna.buic@pina.si

PARTICIPATIVNE METODE ZA SPODBUJANJE MEDKULTURNEGA DIALOGA IN MOBILIZACIJO POSAMEZNIKOV IN POSAMEZNIKOV: PRIMER SLOVENSKE ISTRE

Povzetek: Vključevanje ljudi z različnimi ozadji v večinsko družbo zahteva razširitev koncepta družbene solidarnosti in sprejemanje specifičnih kulturnih praks. Uspešna vzpostavitev medkulturnega dialoga je pri tem izjemnega pomena. Kulturno izobraževalno društvo PiNA uporablja za njegovo spodbujanje in izboljšanje položaja različnih skupin inovativne participativne pristope, ki mobilizirajo posameznice in posameznike, omogočijo njihovo opolnomočenje in temeljijo na boju proti diskriminaciji. Te metode, njihove učinke in rezultate bomo predstavili. Gre za gledališče zatiranih, vzpostavitev kulturnega inkubatorja in središča za medkulturni dialog, medkulturni kreativni in kulturni turizem, in druge pristope neformalnega izobraževanja. Omenjene pristope se lahko vključi v različne programe za vključevanje in imajo največji učinek, ko jih sprejemajo ljudje iz ranljivih družbenih skupin.

Ključne besede: participativne metode, družbena vključenost, medkulturni dialog, opolnomočenje, etnične skupnosti in priseljenci

Uvod

Priseljevanje ljudi z različnimi etničnimi, kulturnimi, verskimi in jezikovnimi ozadji ter njihova integracija v večinsko družbo zahteva razširitev koncepta družbene solidarnosti in sprejemanje specifičnih kulturnih praks.

Medkulturni dialog predpostavlja vzpostavitev odprte izmenjave pogledov med posamezniki in skupinami z različnimi kulturnimi ozadji. Temelji na medsebojnem razumevanju in spoštovanju. Zajema svobodo in možnost izražanja na eni strani in na drugi pripravljenost poslušanja mnenj ter stališč drugih. Uspešna vzpostavitev medkulturnega dialoga je izjemnega pomena za politično, socialno, kulturno in ekonomsko integracijo priseljencev, hkrati pa spodbuja enakopravnost, človeško dostojanstvo, sodelovanje, spoštovanje in upoštevanje človekovih pravic vseh posameznikov (Svet Evrope, Bela knjiga o medkulturnem dialogu).

Slovenska Istra predstavlja izrazito večkulturno okolje, v katerem pa so prisotni dejavniki, ki otežujejo medkulturni dialog. Priča smo postopnemu stopnjevanju nestrpnosti. Poleg tega parcialna urejenost integracijske politike v Sloveniji omejuje uspešno vključevanje etničnih skupnosti v družbo (glej Buič 2017, glej Sedmak 2005). Take razmere vplivajo tudi na kakovostno delo nevladnih organizacij priseljskih skupnosti, ki je poleg izraženih potreb teh skupnosti eden od pomembnejših pokazateljev vključenosti priseljskih skupnosti v lokalnem okolju in stopnje medkulturnega dialoga v družbi.

Društva priseljskih skupnosti imajo velike težave z vzpostavljanje kontinuiranega delovanja. Analiza za namen sestave Nacionalnega programa za kulturo 2012–2015 je namreč pokazala izrazito

nihanje njihovega števila (Ministrstvo za kulturo 2011: 236). Same skupnosti pa izpostavljajo svoje ključne potrebe: izražanje in ohranjanje kulturne identitete in dediščine za vključevanje v slovensko družbo (Komac 2007; Kržišnik-Bukić 2014, 2016; Beccalli 2015); večja vidnost, prepoznavnost in vloga v večinski družbi, v javnem življenju, kulturi in njihovem poznavanju (Bešter 2007, Tremul in Švab 2007, Kralj 2011); valorizacijo svojih kulturnih značilnosti, kulturne dediščine in njihovo celovito predstavljanje v luči kulturnega turizma kot nišni in strateški panogi (Zupan in Černigoj Blažko 2014: 83–84, 144 in 166).

Podporno okolje za aktivno participacijo narodnih skupnosti

Z namenom reševanja predstavljenih potreb in izzivov etničnih skupnosti in priseljencev v slovenski Istri pri ohranjanju lastne kulturne dediščine in identitete ter spodbujanja medkulturnega dialoga smo Kulturno izobraževalno društvo PiNA in partnerji¹ začeli z izgradnjo podpornega okolja zanje. Gre za programe, projekte in aktivnosti, katerih ključni rezultati so opolnomočenje ciljnih skupin in njihova večja vključenost v lokalno okolje.² V nadaljevanju bomo predstavili ključne pristope, ki mobilizirajo posameznice in posameznike ter omogočajo doseganje teh rezultatov.

Kulturni inkubator

Kulturni inkubator pripadnikov narodnih skupnosti narodov nekdanje SFRJ v Obalno-kraški regiji (2013–2014) je bil namenjen dvigu zaposljivosti pripadnikov narodnih skupnosti nekdanje SFRJ na območju Obalno-kraške regije na področju kulture. Njegov namen je bil omogočiti ohranjanje kulturne identitete pripadnikov in povečanje njihove socialne vključenosti v slovensko družbo. Sedemnajst pripadnikov narodnih skupnosti se je specializiralo na področjih kulturnega managementa in multimedijskega ustvarjanja. Ena oseba se je zaposlila kot koordinator inkubatorja. Obe specializaciji smo omogočili preko razvoja in delovanja kulturnega inkubatorja, ki je prispeval k dvigu zavesti o pozitivnem pomenu ohranjanja, izražanja in rabe kulturne dediščine tako na strani ustvarjalcev kot uporabnikov, pripadnikov narodnih skupnosti in tudi večinskega naroda. V obdobju delovanja inkubatorja so se trije posamezniki na novo zaposlili na področju kulture.

Inter-Kul-Tur-Istra

Projekt Inter-Kul-Tur-Istra: usposabljanje za vključujočo kulturno dediščino in ustvarjalnost Slovenske Istre (2016–2017) je bil namenjen krepitvi zaposljivosti pripadnikov narodnih skupnosti in priseljencev na področju valorizacije multietnične kulturne dediščine za povečanje socialne vključenosti pripadnikov narodnih skupnosti in priseljencev preko dviga zavesti o heterogeni genezi kulturne identitete prostora. Projekt je omogočil zaposlitev pripadnice ene od etničnih skupnosti. Poleg tega je preko usposabljanja s področja kulturnega in kreativnega turizma ter delavnic za dvig menedžerskih, tehničnih in administrativnih kompetenc v kulturi prispeval h krepitvi zaposljivosti ciljnih skupin na področju nišne panoge kulturnega turizma in kulture v regiji. S tem je prispeval k samoreprezentaciji pripadnikov narodnih skupnosti in priseljencev, vidnosti in prepoznavnosti. V okviru projekta je nastal program usposabljanja za turistične delavce, ki upošteva večkulturno podobo območja in spodbuja medkulturni dialog. Program in delavnice je zaključilo osemdeset udeležencev.

1. Partnerji so Pravni center za varstvo človekovih pravic, Koper, Italijanska unija – Unione italiana, HKD Istra Piran, KUŠD Behar, AKUD Kolo, MKD Kočo Racin – Obala, KD Iliria.
2. Dejavnosti so podprte s strani EGP in Norveškega finančnega mehanizma 2009–2014 in Evropskega socialnega sklada (novo programsko obdobje), Ministrstva za javno upravo, Ministrstva za notranje zadeve, Ministrstva za kulturo.

Središče za medkulturni dialog

Središče za medkulturni dialog Koper (v teku) je namenjen krepitvi podpornega okolja za vključevanje priseljencev v lokalno okolje preko spodbujanja proaktivnega sodelovanja ciljnih skupin z lokalnim prebivalstvom, ustvarjanja pozitivne podobo tujcev v javnosti, informiranja tujcev in nudenja podpore pri njihovem vključevanju v lokalno okolje.

Sestavljajo ga tri enote: informacijska točka, mrežni center in točka dialoga. V prostorih fizične informacijske točke pripadniki ciljnih skupin lahko dobijo koristne informacije, ki so jim v pomoč pri vključevanju v lokalno okolje (izobraževanje, zdravstvo, jezikovni tečaj in podobno). Poleg tega točka izvaja terenske informativne predstavitve, brezplačno pravno svetovanje in informativno-kulturne vodene ogled po obalnih mestih.

V okviru mrežnega centra deluje čezsektorska mreža ključnih akterjev za vključevanje priseljencev v lokalno okolje, ki omogoča tesnejše sodelovanje organizacij in institucij ter nudenje usklajenih in povezanih storitev za tujce. V okviru centra krepimo prostovoljstvo prek usposabljanja in vzpostavitve baze prostovoljcev.

Točka dialoga predstavlja središče proaktivnega delovanja in sodelovanja ciljnih skupin z lokalnim prebivalstvom. Gre za serijo dogodkov, ki zajemajo filmske večere s pogovori, ustvarjalne krožke za priseljenke, otroke in družine ter kolonijo multimedije za družbene spremembe za dijake. Izvajamo tudi medijsko kampanjo, ki je osnovana na principu mesečne predstavitve tujcev v medijih in Facebook kampanje po vzoru kampanje *Humans of New York*. Sklenili smo sodelovanje z Radiem Koper in soustvarili novo oddajo »Točka dialoga«, ki je namenjena predstavitvi priseljencev, ki živijo v slovenski Istri.

Gledališče zatiranih

Gledališče zatiranih je metoda, ki jo implementiramo v več projektih. Kot tehniko uporabljamo predvsem forumsko in legislativnega gledališče (glej Boal 2002). Metoda gledališča zatiranih je ena izmed priznanih metod participativne umetnosti, ki v prostoru združuje izobraževalce in učence v partnerstvu, ki temelji na spoštovanju in enakosti. Kot cilj izobraževanja metoda ne temelji zgolj na končnem rezultatu, ampak enako pozornost posveča procesu. Procesu, v katerem ciljne skupine počasi odkrivajo in razkrivajo problematike, ki jih njihovo ozadje vnaša v njihov vsakdan. Gre za predpogoj opolnomočenje ranljivih skupin.

Izražene problematike dramatizirajo in predstavijo amaterski igralci vrst iz ciljnih skupin. Publika je vabljen k intervencijam, podajanju predlogov in nadomestitvi posameznega igralca. Pravni strokovnjak na podlagi interakcij med igralci in občinstvom zapiše seznam konkretnih ovir, predlogov in priporočil reševanja predstavljenih problematik.

Primer projekta, ki je temeljil na uporabi te metode, je ENA.KOST ali Enakopravnost narodnih skupnosti narodov nekdanje SFRJ v slovenski Istri (2014–2016). Na podlagi desetih gledaliških predstav smo zbrali več kot trideset predlogov in priporočil za izboljšavo obravnave teh skupnosti na lokalni ravni in jih posredovali obalnim občinam (glej Kulturno izobraževalno društvo PiNA 2016). Občina Ankaran je nekatere predloge vključila v razpis za družbene dejavnosti za nevladne organizacije.

Zaključek

Priseljenske skupnosti v slovenski Istri in širšem slovenskem prostoru predstavljajo nevidne družbene skupine, ki so se zaradi zgodovinskih in političnih okoliščin znašle v primežu statusne neurejenosti in parcialne manjšinsko-varstvene ter integracijske politike. S svojim delovanjem in povezovanjem ključnih akterjev skušamo izboljšati njihov položaj.

Spodbujanje aktivne participacije etničnih skupnosti in priseljencev ter sodelovanja med večinskim in manjšinskim prebivalstvom pomeni promoviranje vrednote medkulturnosti. Premiki v smeri vzpostavitve medkulturnega dialoga in večje družbene vključenosti etničnih skupnosti so se v slovenski Istri zgodili zaradi proaktivnega delovanja posameznic in posameznikov ter nevladnih in drugih organizacij. Preko svojega proaktivnega delovanja ponujamo (strukturne) rešitve, spodbujamo opolnomočenje in družbeno vključenost pripadnikov narodnih skupnosti ter stremimo k izboljšavi družbenih in strukturnih pogojev za medkulturni dialog.

S predstavljenimi pristopi smo prispevali k večji družbeni vključenosti etničnih skupnosti preko dviga zaposljivosti, krepitve NVO sektorja, aktivnosti primarne integracije itn. Izboljšali smo financiranje nevladnih organizacij etničnih skupnosti, njihove upravljaljske kompetence, povečali njihovo vidnost v javnosti in ustvarili podpora okolja za lažje vključevanje teh skupnosti v družbo. Prav tako smo prispevali k ozaveščenosti lokalnega prebivalstva o pomenu medkulturnega dialoga ter integracije kot dvosmernega procesa. Spodbudili smo tudi medsebojno spoznavanje skupnosti in povezovanje ključnih akterjev.

To so samo nekateri dosežki, ki so rezultat mobilizacije različnih akterjev. Ustvarili smo priložnosti za pluralizem, vključevanje, nediskriminacijo, solidarnost, enakost in enakopravnost. Na teh akterjih, predvsem pa na nevladnih organizacijah, je, da nadaljujemo z vztrajnim in profesionalnim delom, še bolj izboljšamo pogoje za medkulturni dialog in prispevamo k dolgoročnosti posameznih doseženih rezultatov.

Literatura

- Beccalli, Chiara (2015): *Uso e funzioni della lingua delle minoranze slovena e italiana: Un'analisi biografica*. V M. Tremul in dr. (ur.): *Analisi, applicazione e sviluppo della tutela delle minoranze in Italia e Slovenia*: 145–158. Koper: Unione italiana – Italijanska unija.
- Bela knjiga o medkulturnem dialogu. Dostopno prek: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d37c2 (9. 8. 2017).
- Bešter, Romana (2007): *Integracija in model integracijske politike (Integration and a model of integration policy)*. V M. Komac (ur.): *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*: 105–134. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Buić, Mirna (2017): *Krepitev aktivne participacije narodnih skupnosti narodov nekdanje SFRJ v slovenski Istri*. V S. Poljak Istenič idr. (ur.): *Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in osredjem*. 58–69. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Čuk, Jaka, in dr. (2012): *Strategija razvoja nevladnega sektorja v Obalno-kraški regiji za obdobje 2013–2019*. Koper: Središče Rotunda, primorski družbeni center.
- Komac, Miran (2007): *Varstvo »novih« narodnih skupnosti v Sloveniji*. V M. Komac (ur.): *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*: 35–71. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kralj, Ana (2011): *Ekonomske migracije in delavci migranti v ogledalu javnega mnenja*. *Annales, Series historia et sociologia* 21(2): 285–296.
- Kržišnik-Bukić, Vera (2014): *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi kot neustavne narodne manjšine v Republiki Sloveniji na začetku 21. stoletja*. V V. Kržišnik-Bukić (ur.): *Kdo so narodne manjšine v Sloveniji*: 151–178. Ljubljana: Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji.
- Kržišnik-Bukić, Vera (2016): *Ob peti obletnici deklaracije Državnega zbora RS o narodnih skupnostih Albancev, Bošnjakov, Črnogorcev, Hrvatov, Makedoncev in Srbov v Sloveniji*. V M. Buić (ur.): *Vključevanje in aktivna participacija manjšinskih in migrantskih skupnosti v Sloveniji: Zbornik prispevkov posveta*: 5–11. Koper: Kulturno izobraževalno društvo PiNA.

- Kulturno izobraževalno društvo PiNA (2016): Obravnava narodnih skupnosti narodov nekdanje SFRJ v slovenski Istri na lokalni ravni: Programski dokument. Koper: Kulturno izobraževalno društvo PiNA.
- Ministrstvo za kulturo (2011): Analiza stanja na področju kulture. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo.
- Sedmak, Mateja (2005): Social Inclusion/Exclusion of Immigrant Groups in Urban Slovenia: The Case of Istria. *Ethnologia Balkanica* 9: 241–259.
- Tremul, Maurizio in Švab, Erik (2007): MinTur: slovensko-italijanski skupni turizem: kulturna dediščina in manjšine. *Turismo integrato italo-sloveno: patrimonio culturale e minoranze*. Koper: Unione italiana – Italijanska unija.
- Zupan, Matic in Černigoj Blažko, Laura (2014): Nacionalni program za kulturo 2014–2017. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo.

* * *

DAMIR JOSIPOVIČ

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

damir.josipovic@guest.arnes.si

TERITORIALNA RAZSEŽNOST MANJŠINSKEGA VPRAŠANJA V LUČI PREDLOGA ZAKONA O ZAŠČITI KULTURNIH PRAVIC ABČHMS V SLOVENIJI

Povzetek: Pred kratkim je bil v razpravo v Državnem zboru Republike Slovenije vložen predlog zakona o kolektivnih kulturnih pravicah narodov nekdanje Jugoslavije, ki živijo na območju Slovenije. V luči tega predloga, ki je sprožil javno in strokovno diskusijo, se pričujoči prispevek nanaša na teritorialni vidik manjšinstva v Sloveniji. Prispevek obravnava problematiko podatkov s področja etničnosti, ki so bili v Sloveniji zadnjič zbrani v okviru popisa leta 2002. Podatki o »narodni pripadnosti« so korelirani s podatki o migracijah z namenom prikaza zapletenosti interpretacije statističnih podatkov. Prispevek na izbranih primerih prikaže primer teritorialno sklenjenih manjšinskih prostorov in drugih oblik poselitve. Predlaga tudi aplikacijo koncepta zaščite specifične kulturne pokrajine.

Ključne besede: narodnostno mešano območje, etnična struktura, Italijani v Istri, narodno vprašanje, manjšine v Sloveniji

»Obstoj naroda ... je vsakodnevni plebiscit,
kakor je obstoj posameznika nenehna afirmacija življenja«
(Renan 1882).

Uvod

Minulo nogometno prvenstvo je znova postreglo s paletto označevanj domnevne etnične ali celo »rasne« homo- in heterogenosti reprezentanc. Čeprav barva kože ni nič drugega kot zamenjava gvanina z adeninom v enem od treh milijard baznih parov človeškega genoma, mutaciji, ki se je zgodila nekje na Bližnjem vzhodu pred kakimi 8000 leti, pa vendar se ne le med laično javnostjo dnevno spopadamo z napačnimi presojami tako zapletenih procesov, kot je etničnost. Na etničnost se pogosto gleda kot na pojav, oziroma kot na danost samo na sebi, kljub temu, da so posamezni avtorji že v šestdesetih letih 20. stoletja dokazali zmotnost takega pojmovanja. Da gre pri etničnosti za proces kontinuiranega razlikovanja in razmejevanja sta na primeru priseljevanja v Združene države Amerike pokazala Nahirny in Fishman (1965). Da je etničnost procesna in ne pojavna, sta potrdila tako Lewins (1975) kot S. Wallman (1978), ki je nadgrajevala Barthovo teorijo, ko je ugotovila, da o etničnosti ne moremo govoriti zunaj procesov oblikovanja mejnosti. Zato je tudi popisne podatke, ki so pogosto osnova za priznavanje raznovrstnih pravic etničnih skupin, potrebno obravnavati skozi prizmo skupinskih dogovornih identifikacij s ciljem kontinuiranega in trajnega procesa razmejevanja med posamezniki, skupinami in skupnostmi.

Spomladi 2018 je bil v razpravo v Državnem zboru Republike Slovenije vložen predlog zakona o kolektivnih kulturnih pravicah narodov nekdanje Jugoslavije, ki živijo na območju Slovenije. Predlog je naletel na velik odpor dela strokovne javnosti, žal pa razen ene ali dveh okroglih miz ni naletel na širše zanimanje javnosti. Vendar je predlog zaščitnega zakona zanimiv tudi v analitskem smislu, saj odpira tako vprašanje številčnosti kot kriterija zaščite manjšinskih pravic in s tem vprašanje relevantnih statističnih podatkov, kot tudi teritorialni vidik ureditve zaščite manjšin v Sloveniji.

Moderni popisi kot viri podatkov o etnični pripadnosti

Slovenski popisi kot ključni vir podatkov o etnični strukturi so po drugi svetovni vojni sledili skupni jugoslovanski metodologiji. Ta je že leta 1948 postregla z navodilom, da je etnična (narodna, nacionalna) pripadnost stvar subjektivne presoje in odločitve posameznika (vir: Popisna metodologija, Popis 1948). Kljub takim in podobnim navodilom o subjektivnosti odločitve posameznika, je prepričanje množic ostalo ukoreninjeno v »brezčasnosti« in nespremenljivosti etnične pripadnosti. Terenske raziskave nam kažejo, da je večina ljudi še danes prepričanih, da gre pri etnični pripadnosti za biološko kategorijo, v katero se rodimo, pri čemer nimamo izbire, niti ne moremo iz take »zdržbe« izstopiti (prim. Cohen 1978). Gre za neke vrste »usojenosti«, ki ji ni mogoče kljubovati.

Če poskušamo razložiti ali definirati etnično pripadnost, največkrat govorimo o na splošno večplastnem zlasti pa samopripisano privzetem atributu posameznika, ki se manifestira v procesu konstruiranja relacije do zamišljenih, a realitetno percipiranih skupinskosti. Ta pozicija počiva na teoretskih predpostavkah utemeljiteljev gledanja na etničnost kot na družbeno-politično-kulturološki in hkrati nebiologistični fenomen, kakor sta jih razvila denimo Barth (npr. 1969) in Anderson (npr. 1991). Etnično pripadnost, beleženo skozi individualni (samo)pripis v različnih situacijah in okoljih (npr. v popisih, anketah, volilnih imenikih, raznih evidencah itd.), je potrebno ločiti od samega dinamičnega procesa etničnosti, saj se slednji vzpostavlja in oblikuje skozi drugačne vzvode in ima tudi drugačne namene. Pri različnih posameznikih se zato skozi čas različno spreminjajo tako individualna kot skupinska prištevanja, oziroma vsebina in pomen takih prištevanj. Prav zato je logično, da posameznikom in skupinam ni mogoče apriorno pripisovati etnične pripadnosti »od zunaj«. Res je, da se etnična razmejevanja odigravajo tudi navzven, vendar je v času po zemljiški odvezi volja posameznika odločujoča v tem, ali želi pripadati »taki« skupini ali skupnosti, ali ne, in je lahko pri svoji izbiri navadno uspešen.

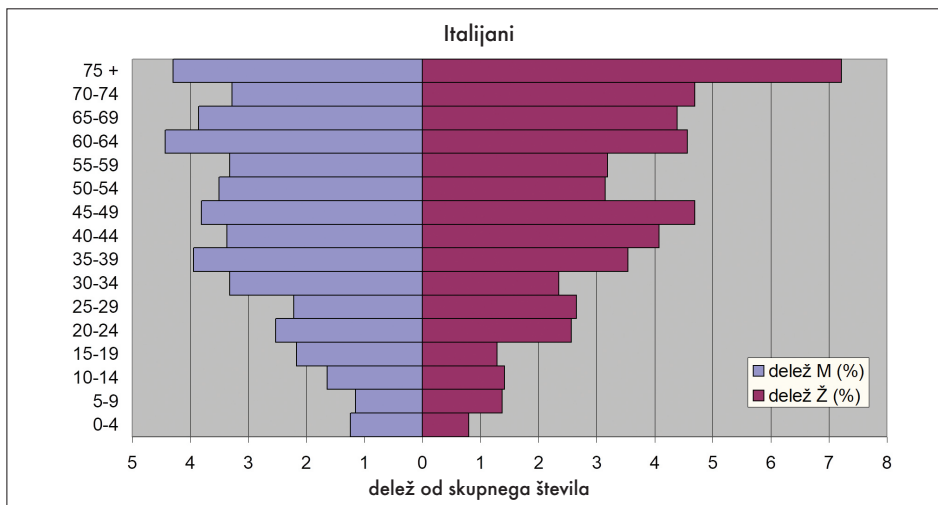
Klasična metoda popisa prebivalstva nastopa kot zgodovinsko ena prvih množičnih zaznav tovrstne družbene pluralnosti in emanacija kasnejših nacionalizmov. Verjetno lahko prav pojav organiziranega in sistemskega popisovanja prebivalstva sredi 19. stoletja v Habsburški monarhiji štejemo za glavnega ‚vzdrževalca‘ kasnejših etničnih pripadnosti, ki so bile kasneje preko izjavljene ali zabeležene jezikovne pripadnosti sistematično prevajane v etnične in nacionalne. Jasno je, da so s tem v čedalje večji meri postajale tudi kategorične in izključujoče. Vendar pa je treba, kljub razširjenemu prepričanju, da so narodi in narodnosti ter nacionalne države nastale kot posledica vzpona kapitalizma v Evropi, upoštevati dejstvo, da so imeli prvi nacionalizmi kreolske »korenine« in osnovo v kolonialni ureditvi sveta (prim. Anderson 1991). Šele razpad kolonialnih velesil, z izgubo večine kolonij vred, je pomenil osnovo za ‚aplikacijo‘ nacionalizma v Evropi. V tem kontekstu razmah kapitalističnih družbeno-ekonomskih odnosov pravzaprav le časovno sovpade z novim tipom izkoriščanja po izgubi preoceanjskih virov za kopičenje presežne vrednosti. Evropski revolt in revolucije v 19. stoletju so tako pomenili upor proti izkoriščanju, kar je bilo pogosto prevedeno v tezo, da so bili izkoriščani »tujerodni« ali »tujejezični«, torej da je bila med izkoriščanimi in izkoriščevalci etnična meja.

Teritorialni vidik zaščite narodnih manjših v Sloveniji

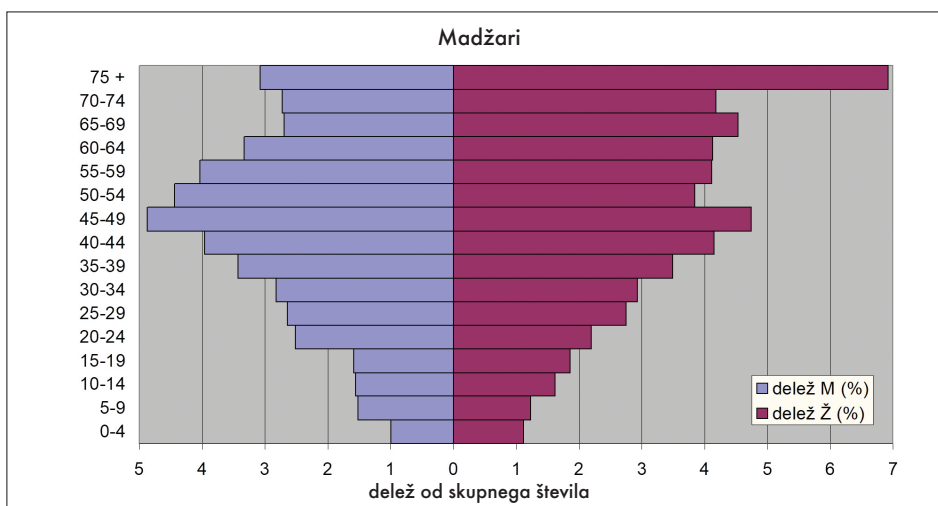
V Ustavi Republike Slovenije sta dva člena, ki se nanašata na pravice italijanske in madžarske narodne skupnosti v Sloveniji, slovenske narodne manjšine v sosednjih državah (čl. 5) in na posebne pravice italijanske in madžarske narodne skupnosti (čl. 64); slednji dve sta označeni kot »avtohtoni« narodni skupnosti. Poleg Ustave RS še cela vrsta zakonov, uredb in sodb Ustavnega sodišča govori o »območjih avtohtone poselitve«, pa celo o območjih, kjer take skupnosti »avtohtono živijo«. Postavlja pa se vprašanje, kako prostorsko definirati tak avtohton prostor in kako »poskrbeti«, da bo tak prostor ostal *avtohton*, saj brez domneve o trajnosti »zatečenega stanja« o takem prostoru ni mogoče govoriti.

Zadnji popis, ki je še beležil etnično (narodno, narodnostno) pripadnost prebivalstva v Sloveniji, je bil popis iz leta 2002. Oseb, ki so se samo-opredelili kot Italijani, je naštel 2258, kot Madžari 6243, kot Romi pa 3246. Preden se lotimo vprašanja njihove prostorske razporeditve, pogledajmo starostno strukturo teh oseb (Slike 1, 2 in 3). Razberemo lahko, da so se mlajši od 35 let bistveno težje opredelili kot Italijani ali Madžari, medtem ko romska opredelitev v mlajših starostnih skupinah narašča.

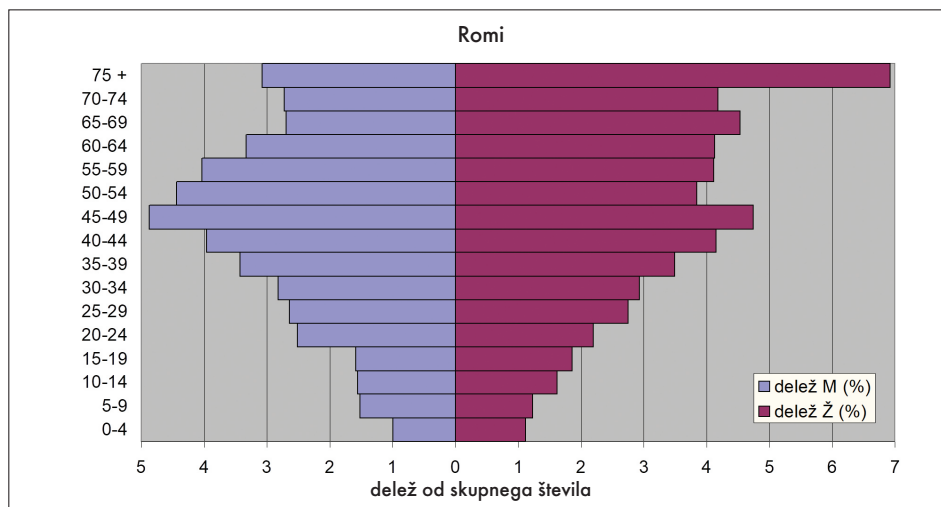
Slika 1: Starostna in spolna sestava samo-opredeljenih kot Italijani
(vir: popis 2002, SURS)

Slika 2: Starostna in spolna sestava samo-opredeljenih kot Madžari
(vir: popis 2002, SURS)

Slika 3: Starostna in spolna sestava samo-opredeljenih kot Romi
(vir: popis 2002, SURS)

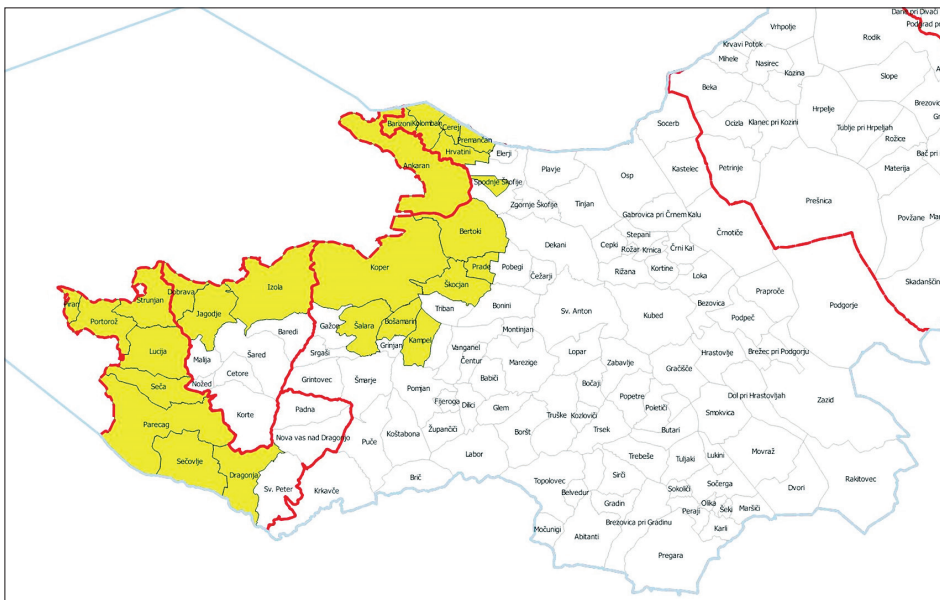

Taka starostna razporeditev nima podlage zgolj v nižji rodnosti Italijanov in Madžarov, ter višji rodnosti Romov – čeprav tudi rodnost pri Romih ni tako visoka (Josipovič in Repolusk 2003) – temveč zlasti v tipu poselitve. Medtem, ko se območja bolj zgoščene poselitve Italijanov vežejo pretežno na urbani obalni prostor Slovenske Istre, Madžarov pa deloma urbanizirani in ruralni prostor Prekmurja, pa ju družijo (1) etnično že nehomogen prostor poselitve in (2) dokaj enoten pristop mlajših generacij, da se z nevečinskimi etničnimi opredelitvami pretirano ne izpostavijo. Seveda je delno mogoče pripisati upad njunih opredelitev tudi heteroetničnim porokam (še zlasti s tisto iz dominantne etnije), vendar pa v to tematiko na tem mestu nimamo prostora globlje vstopiti. Interesantno pa je, da sta Palčič in Klemenčič že leta 1964 ugotavljala, da obstaja pri Italijanih v Slovenski Istri »kolebanje glede občutka narodne pripadnosti pri prebivalstvu, ki se je v povojnem obdobju priselilo iz notranjosti hrvatske Istre. Že analiza, ki sta jo opravila omenjena avtorja, je ugotovila, da so bili otroci mešanih zakonov vpisani med prebivalce slovenske narodnosti« (Piry in Repolusk 1985: 51). Pri Romih vidimo, da te »težave« ni, kar je sorazmerno enostavno razložiti z visoko stopnjo prostorske segregacije, k temu pa je potrebno dodati tudi svojevrstno afirmacijo romske pripadnosti v zadnjem desetletju in pol (Josipovič 2004; Josipovič 2006).

Prav korelacija med prostorsko razporeditvijo in izvajano ustavno zaščito je ključno analitsko vprašanje, ki si ga v prispevku zastavljamo. Zaradi omejene dolžine prispevka se bomo omejili na pripadnike italijanske manjšine. Če izhajamo iz ustavnega načela o avtohtonosti, vidimo, da se je via facti to načelo zvedlo na teritorialno omejen, a poselitveno sklenjen prostor italijanske manjšine. Ta prostor je bil označen kot narodnostno mešano območje ali krajše NMO (Repolusk 1991). Prav NMO je bil geografski koncept, ki najbolje opisuje zgostitev naselitve, seveda pa sam na sebi ne more definirati avtohtonosti, ki je pogoj za ustavno zaščito pri Italijanih.

Narodnostno mešano območje, kjer »avtohtono živijo« pripadniki italijanske narodne skupnosti in kjer je poleg slovenščine uradni jezik tudi italijanščina, obsega dele štirih obalnih občin in predstavlja medsebojno sklenjen teritorij 24 naselij in enega zaselka (Zemljevid 1).

Zemljevid 1: Naselja narodnostno mešanega območja v Slovenski Istri
(vir: Piry in Repolusk 1985; Josipovič in Repolusk 2007)

Že Repolusk in Piry sta sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja ugotavljala, da gre pri Italijanih v Sloveniji za visoko stopnjo prostorske mobilnosti, in da je skoraj polovica priseljenih v NMO (Piry, Repolusk 1985). Že tako visok delež je do osamosvojitve še narasel. Če pogledamo podatke o prebivalstvu opredeljenem kot Italijani za leto 1991, ugotovimo, da je ta delež do popisa 1991 še narasel in presegel 60 odstotkov (Josipovič 2014). Popis iz leta 1991 je tudi svojevrstna prelomnica, saj je zadnjič popisoval prebivalstvo po jugoslovanski popisni metodologiji. Med 3064 opredeljenimi kot Italijani v Sloveniji jih je v Slovenski Istri, ki je takrat obsegala tri občine (Koper, Izola in Piran), živel 2751. Kar 313 ali 10,2 odstotka jih je živel po drugih delih Slovenije. V okviru narodnostno mešanega območja pa jih je živel 2570, od tega 1157 v piranskem NMO, 898 v koprskem NMO in 515 v izolskem NMO. Torej je dodatnih 181 ali 5,9 odstotkov oseb izven za italijansko manjšino zaščitene območja, skupaj pa že 494 ali 16,1 odstotka.

Še bolj zanimivi postanejo podatki, ko pogledamo migracije Italijanov do leta 1991. Kar 641 ali 20,9 odstotka se jih je preseljevalo v okviru treh takratnih obalnih občin (torej tudi izven NMO), 610 ali 19,9 odstotka se jih je priselilo s Hrvaške, 332 ali 10,8 odstotka iz Italije, 68 ali 2,2 odstotka pa iz drugih območij. Poleg tega je bilo 88 ali 2,9 odstotka Italijanov rojenih v drugih delih Slovenije izven treh obalnih občin. Kar 517 ali 16,9 odstotka je bilo rojenih v posameznih naseljih v okviru NMO, pa v teh naseljih leta 1991 niso več živeli. V okviru naselja znotraj NMO je od rojstva živel le še 1018 ali 39,6 odstotka oseb, ki so se leta 1991 opredelile kot Italijani (vir: avtorjeva obdelava popisnih podatkov iz 1991).

Iz predstavljenih rezultatov analize je razvidno, da pri tako mobilni populaciji, kot so Italijani, s štetjem preko koncepta narodnostno mešanega območja dejansko ščitimo prostor, ne glede na to, kdo v njem prebiva in kakšno migracijsko izkušnjo ima v družini. Če podatke o migracijah kombiniramo s prostorsko »upravičenostjo« do zaščite, bi kaj težko pokrili polovico oseb, ki so

se leta 1991 opredelili kot Italijani. Ob dejstvu, da jih je v treh obalnih občinah po popisu iz leta 2002 živel le še 1840 oseb ali 33,1 odstotka manj kot leta 1991, to pomeni, da je zaščita vezana na morda le še tretjino oseb v primerjavi z letom 1991.

Zaključek

Ker lahko glede na izvedeno upravičeno sklepamo, da se bodo podobni trendi še nadaljevali, ob vse večjem prodoru takoimenovanih sestavljenih etničnih identitet, se samo po sebi poraja vprašanje, kako nadaljevati s teritorialno manjšinsko zaščito. Ena od možnosti je koncept zaščite kulturne pokrajine, s katerim zaščitimo specifično kulturno pokrajino nastalo v spletu zgodovinskih okoliščin in prebivalstva, ki jo je zaznamovalo (več o konceptu npr. v Šumi in Josipovič 2008, Josipovič 2014). Seveda se ob tem zastavlja legitimno vprašanje, ali je mogoče šteti za specifično kulturno pokrajino (in s tem vredno zaščite po predloženem konceptu) denimo blokovsko sosese, v kateri prevladuje prebivalstvo, ki se enostransko opredeljuje za eno od katerekoli manjšinske etnične opredelitve, npr. tistih, ki jih je kanil zaščititi uvodoma omenjeni predlog o zaščiti »kulturnih« pravic.

Literatura in viri

- Anderson, Benedict (1991): *Zamišljene skupnosti. O razvoju in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Barth, Fredrik (1969): *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company.
- Cohen, Ronald (1978): *Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology*. *Annual Review of Anthropology* (7): 379-403.
- Josipovič, Damir (2004). *Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji*. (Geografija Slovenije 9) Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir (2006). *Učinki priseljevanja v Slovenijo po II. svet. vojni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir in Peter Repolusk. 2003. *Demographic characteristics of the Romany in Prekmurje*. *Acta Geographica Slovenica* 43 (1): 127-147.
- Josipovič, Damir in Repolusk, Peter (2007): *Etnična, jezikovna in verska sestava prebivalstva*. *Popisni atlas Slovenije 2002*. 82-99.
- Josipovič, Damir (2014): *Avtohtonost, etničnost, narodnost in definicija narodne manjšine*. V D. Josipovič in V. Kržišnik Bukić (ur.): *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji*: 9-34. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Klemenčič, Vladimir in Palčič, Tone (1964). *Demografske razmere na Koprskem s posebnim ozirom na italijansko narodno manjšino*. Ljubljana: Inštitut za geografijo Univerze, tipkopis s prilogami.
- Lewins, Frank W. (1975): *Ethnicity as Process: Some Considerations of Italian Catholics*. *Australian and New Zealand Journal of Sociology* 11 (3), 15-17.
- Nahirny, Vladimir C. in Fishman, Joshua A. (1965): *American Immigrant Groups: Ethnic Identification and the Problem of Generations*. *The Sociological Review* 13 (3): 311-326.
- Pelikan, Egon (2002). *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Založba Annales.
- Piry, Ivo in Repolusk, Peter (1985): *Narodnostno mešano območje v Slovenski Istri*, *Geographica Slovenica* 16: 45-73.
- Repolusk, Peter (1991): *Etnično-regionalni problemi italijanske narodnosti v Sloveniji*. *Geografija v šoli*, 1 (1): 34-35.

Šumi, Irena in Josipovič, Damir (2008): Avtohtonost in Romi: k ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. *Dve domovini/Two homelands* 28: 93-110.

Wallman, Sandra (1978). *The Boundaries of Race: Processes of Ethnicity in England*. *Man* 13 (2): 200-217.

Ustava Republike Slovenije (izdaja 2001). Ljubljana: Uradni list RS.

Zakon o samoupravnih narodnih skupnostih., UL št. 65/1994. Ljubljana: Uradni list RS.

* * *

BARBARA GORNIK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper

barbara.gornik@zrs.si

PRAVICA DO (ISKANJA) AZILA Z VIDIKA »SPREMENJENIH RAZMER NA PODROČJU MIGRACIJ«

Povzetek: Republika Slovenija se kot podpisnica Konvencije o statusu beguncev in članica EU zavzema za spoštovanje pravice vsakogar do iskanja in uživanja pribežališča pred preganjanjem. Vladna politika je v odzivu na nedavno begunsko krizo pokazala, da je to univerzalno človekovo pravico možno interpretirati na različne načine; medtem ko deklaracija priznava vsem ljudem enako svobodo in pravice na podlagi njihove človekove narave, slovenska politična praksa potrjuje, da se pravica do iskanja zatočišča pred preganjanjem *de facto* ne presoja na temelju človeškega dostojanstva. Prispevek analizira vprašanje te pravice kot splošnega načela mednarodnega prava v luči novele Zakona o tujcih iz leta 2017, ki je uvedla novosti glede ukrepanja državnih organov v primeru spremenjenih razmer na področju migracij. Osrednji cilj prispevka je kritično presoditi razloge, ki so navedeni kot legitimne okoliščine, ki vlado odvezujejo od spoštovanja dolžnosti izhajajočih iz mednarodnega prava ter pokazati, kako le-te vplivajo na razumevanje institucije azila.

Ključne besede: pravica do iskanja zatočišča, begunci, Slovenija, Zakon o tujcih, spremenjene razmere na področju migracij

Uvod

Republika Slovenija se kot podpisnica Konvencije o statusu beguncev in članica Evropske unije zavezuje k spoštovanju pravice vsakogar do iskanja in uživanja pribežališča pred preganjanjem. Politika prejšnje vlade dr. Mira Cerarja pa je v odzivu na dogajanje v zvezi z begunci v preteklih letih pokazala, da je to univerzalno človekovo pravico možno interpretirati na različne načine; medtem ko konvencija vsem ljudem priznava pravice na temelju človeške narave, politična praksa potrjuje, da se pravica do iskanja zatočišča pred preganjanjem v resnici ne presoja na podlagi tega kriterija. Kot ugotavlja Agamben (2008), vsakokrat, ko gre pri zaščiti beguncev za pojav širših razsežnosti – in ne za nekaj osamljenih primerov prošelj za mednarodno zaščito –, države vedno znova dokažejo nezmožnost reševanja tega problema kot vprašanja neodtujljivih človekovih pravic.

Prav to se je izkazalo tudi v slovenskem primeru, ko je Državni zbor Republike Slovenije na seji 26. 1. 2017 sprejel Zakon o spremembi in dopolnitvah Zakona o tujcih, s katerim je uvedel koncept »spremenjenih razmer na področju migracij«. Zakon o tujcih je s tem konceptom uvedel predpostavko, da migracije (lahko) neposredno ogrožajo javni red in notranjo varnost države ter otežujejo delovanje osrednjih institucij države in njenih vitalnih funkcij. Kot navaja zakon v 10.b členu, je treba v primeru, če do spremenjenih razmer na področju migracij pride, vsako prošnjo za mednarodno zaščito – ne glede na določbe zakona, ki ureja mednarodno zaščito – zavreči *kot nedopustno* in tujca napotiti v državo, iz katere je v Republiko Slovenijo vstopil.¹ Kaj nam to pove o univerzalnosti človekovih pravic, in natančneje, o konstitutivnih elementih pravice do iskanja zatočišča?

Pravica do iskanja zatočišča in Zakon o tujcih

Novela Zakona o tujcih ni pravzaprav prinesla nič novega. Možnost vračanja beguncev v katerekoli druge članice EU predvideva že Dublinska uredba, po kateri je država članica, ki je imela največjo vlogo pri vstopu prosilcev v EU ali bivanju v njej, odgovorna tudi za obravnavanje njihovih prošenj. Toda Zakon o tujcih nam o pravici iskanja zatočišča s svojimi novostmi pove več – pokaže nam na nič manj kot na samo mejo univerzalnosti človekovih pravic, ki jo pogojuje glede na interese nacionalne države v odnosu do zagotavljanja pogojev optimalnega delovanja državnih struktur. Zakon o tujcih pojasni kriterije, ki konstituirajo stanje izjeme, v katerem Republika Slovenija – po mnenju političnih akterjev – ni več dolžna spoštovati določil mednarodnega prava človekovih pravic.

Pravica do iskanja pribežališča je v 14. členu Splošne deklaracije o človekovih pravicah in v Konvenciji o statusu beguncev zapisana kot univerzalna človekova pravica; preprosto povedano, to pravico ima vsak posameznik enostavno zato, ker je človek, ker so ljudje med seboj enaki, in ker je biti ali ne biti človek nespremenljivo naravno dejstvo in ne nekaj, kar lahko pridobimo ali izgubimo (Donnelly 2003: 7). Zakon o tujcih pa njeno univerzalnost negira na način, da uvede pogoje, pod katerimi država lahko opusti odgovornost do uresničevanja te temeljne človekove pravice. Ključni moment v tem pogledu je na novo vpeljani koncept »spremenjenih razmer na področju migracij«, ki kot suverena izjema slovensko vlado pravno odvezuje dolžnosti do spoštovanja veljavnih pravil mednarodnega prava.

Antropološki pristop k temu vprašanju prinaša svojevrsten doprinos, saj univerzalnost človekovih pravic vedno pojasnjuje znotraj konteksta. Osnovno vprašanje v antropološkem oziru ni, ali so človekove pravice univerzalne ali ne, temveč kako se njihova interpretacija prilagaja tendencam lokalnega okolja. Dejstvo namreč je, da Republika Slovenija kot podpisnica Konvencije o statusu beguncev in članica EU (še vedno) pristaja na univerzalnost pravice do iskanja zatočišča, pri čemer jo z Zakonom o tujcih istočasno zanika. Zakon o tujcih s tem dejansko spreminja njen pomen in razumevanje, saj v interpretacijo te pravice vsiljuje racionalnost Države (*raison d'état*), pri tem pa skoraj povsem opusti bistvo diskurza človekovih pravic.

Zakon o tujcih kaže, kako mednarodno pravo človekovih pravic na eni strani uokvirja in oblikuje lokalne vrednostne sisteme in kako se ti na drugi strani povratno upirajo. Tu gre za prepletanje etičnih vrednot, ki jih diskurz človekovih pravic v svojem jedru in idejni zasnovi ima – denimo ideja univerzalnosti pravic, človekovega dostojanstva, enakosti, svobode itd. – z načeli *realpolitike* ter vrednotami lokalnih skupnosti, kar ključno vpliva na uresničevanje in interpretacijo človekovih pravic v praksi (Wilson 2006; Engle Merry 2006). Kot pravi Shannon Speed (2009), je

1. Vstop v Republiko Slovenijo se tujcu zavrne, če v državi članici Evropske unije, iz katere je tujec vstopil, ni sistemskih pomanjkljivosti v zvezi z azilnim postopkom in pogoji za sprejem prosilcev, ki bi lahko povzročile nevarnost mučenja, nečloveškega ali poniževalnega ravnanja.

praksa človekovih pravic zaznamovana s procesi utemeljevanja in aktualizacije globalnih diskurzov v lokalnem okolju, kjer družbeni akterji mobilizirajo diskurz človekovih pravic znotraj kulturno specifičnih pogojev in nenehnih pogajanj med pomenom, lokalnimi vrednotami in oblastjo.

Zakon o tujcih se povezuje z oblastjo (tudi) v vidiku, kjer vzdržuje in racionalizira opustitev spoštovanja pravice do azila, saj s tem konstituira in pokaže na načela suverene izjeme, posledično pa tudi na temeljne principe političnega delovanja. Zakon o tujcih se namreč neposredno dotika vprašanja politike človeških pravic s tem, ko definira, kdo je (oz. ni) v odnosu do države prepoznani kot nosilec pravice do iskanja mednarodne zaščite in pod kakšnimi pogoji, na kakšen način je določena kategorija žrtve; kaj konstituira legitimnost dolžnosti ali opustitve spoštovanja človekovih pravic; kakšne argumentacije utemeljujejo načine ločevanja med legitimno in nelegitimno zahtevo po spoštovanju človekovih pravic in podobno.

Ključno za razumevanje pravice do iskanja zatočišča v navezavi na zgoraj navedena vprašanja je dejstvo, da Zakon o tujcih ustvarja situacijo brezpravnosti (*rightlessness*). O položaju brezpravnosti ne govorimo, če je za določeno kršitev človekovih pravic v odnosu do države možno terjati pravno odgovornost (tudi če stanje kršitve dalj časa ni odpravljeno). Nasprotno, položaj brezpravnosti nastane takrat, ko odprave kratenja pravic pravno ni možno zahtevati, oziroma ko o kršitvi v pravnem smislu sploh ni mogoče govoriti (Gündoğdu 2015). Torej, Zakon o tujcih ustvarja položaj brezpravnosti, ker, prvič, (*de facto*) kršitev pravice do iskanja pribežališča z 10.b členom (*de jure*) zanika kot kršitev in drugič, ker ne vzpostavlja nobenega mehanizma, s katerim bi lahko posamezniki, ki se soočijo s kratenjem pravice do iskanja zatočišča, pravno zahtevali odpravo te kršitve.

Zakon o tujcih je v tem pogledu, ironično, na načelni ravni analogen prav Konvenciji o statusu beguncev, ki v 33. členu sicer prepoveduje izgon ali prisilno vračanje beguncev na ozemlja, kjer bi bila njihova življenja ali svobode ogrožena zaradi njegove rase, vere, državljanstva, pripadnosti neki določeni družbeni skupini ali določenega političnega prepričanja (*non-refoulement*) – ta mimogrede predstavlja eno najmočnejših omejitev pravice suverenih držav nad nadzorovanjem prehajanja državnih meja – a v drugem odstavku istega člena določa, da se na to pravico »ne more sklicevati begunec, ki zaradi resnih razlogov velja za *nevarnega za varnost države*, v kateri je, ali ki, glede na to da je bil pravnomočno obsojen za posebno težko kaznivo dejanje, predstavlja *nevarnost za skupnost te države*« (33. člen).

A vendar, težava Zakona o tujcih ni v tem, da pravico do iskanja zatočišča pogojuje v odnosu do varnosti države, javnega reda, delovanja osrednjih institucij države in zagotavljanja njenih vitalnih funkcij. Ključna težava zakona je v načinu in kriterijih, po katerih presoja stanje »spremenjenih razmer na področju migracij«, ki dovoljujejo državi opustitev spoštovanja določil mednarodnega prava. 10.a členu namreč določa, da se ocena možnih posledic spremenjenih razmer na področju migracij pripravi glede na:

»razmere v državah, iz katerih tujci nameravajo vstopiti ali so vstopili v Republiko Slovenijo, in stanje na področju migracij v državah v regiji, število nezakonito prebivajočih tujcev in tujcev z odločbo o dovolitvi zadrževanja v Republik Sloveniji, število prosilcev za mednarodno zaščito in število oseb s priznano mednarodno zaščito v Republik Sloveniji ter nastanitvene in integracijske zmožnosti Republike Slovenije [...], ter druge dejavnike, ki bi lahko vplivali na javni red in notranjo varnost.«

Ogroženost delovanja države in njenih vitalnih funkcij Zakon o tujcih torej ne preverja glede na *dejansko stanje ogroženosti* delovanja državnih institucij, pač se o ogroženosti države predpostavlja zgolj na podlagi števila beguncev v državi in širši regiji. Na podlagi Zakona o tujcih bi vlada tako lahko odredila izredne razmere – ne za to, ker so begunci v resnici ogrozili delovanje osrednjih

institucij države, temveč zato, ker so predstavljeni kot posamezniki, za katere se *zgolj sumi, da bi lahko* s svojo prisotnostjo ogrozili zagotavljanje njenih vitalnih funkcij.

Res je, zmožnost države, da zagotovi nastanitev, oskrbo in podporo pri integraciji beguncev, je pomembna pri določanju obsega njihovega sprejema in vključevanja; vendar je pomembno vedeti tudi, da zmogljivosti države v tem pogledu niso nespremenljive. Nasprotno, njene zmogljivosti so do določene mere odvisne od politične pripravljenosti in volje, da uvede potrebne ukrepe ter zagotovi sredstva potrebna za uresničevanje človekovih pravic. Toda kot pokaže novela Zakona o tujcih, so pogoji spoštovanja pravice do iskanja zatočišča določeni s ciljem minimalizirati tveganja v državi ter ohranjanja stanja v mejah še »sprejemljivega« in »nadzorovanega«, ki zaobide diskusijo o načelih človeške enakosti, dostojanstva ter neodtujljivosti pravic ter pozornost preusmerja na načela dobrega upravljanja v skladu z logiko in vednostjo o tem, kaj je potrebno in zadostno, da neka država obstoji in ohrani svojo moč in stabilnost.

Zaključek

Zakon o tujcih z novo vpeljanim konceptom »spremenjenih razmer na področju migracij«, vpelje suvereno izjemo, ki slovensko vlado pravno odvezuje dolžnosti do spoštovanja veljavnih pravil mednarodnega prava človekovih pravic. Ali to pomeni, da politika, ki razglša »človekove pravice pripadajo vsem ljudem na enak način« in hkrati izključuje vse, ki jih iz takšnih ali drugačnih razlogov ni zmožna vključiti nacionalno članstvo, ni politika človekovih pravic? Univerzalnosti pravice do iskanja zatočišča seveda ni možno razumeti v smislu, da bi lahko Republika Slovenija sprejela neomejeno število beguncev. Pa vendar, ključno vprašanje – ob tem, da bi lahko hkrati še trdili, da gre za politiko univerzalnih človekovih pravic – je, kako hitra bi bila vlada pri razglasjanju »izrednega stanja«, če bi do spremenjenih razmer na področju migracij zares prišlo. In še pomembneje, kako in na podlagi kakšnih dokazov bo omejevala pravico vsakega posameznika do iskanja (in uživanja) zatočišča pred preganjanjem. Vsako takšno oziranje v prihodnost je lahko zgolj ugibanje. Toda ob dejstvu, da je vladna politika dr. Mira Cerarja v okviru premestitvene sheme za leto 2016 in 2017 pristala na sprejem 567 beguncev se zdi, da smo v Sloveniji od politike univerzalnih človekovih pravic še zelo daleč.

Literatura

- Agamben, Giorgio (2008): Beyond Human Rights. V: Open 15: Social Engineering. SKOR 2008/ No. 15. Can Society Be Engineered In the 21st Century?, 90–95. Rotterdam: nai010 publishers.
- Donnelly, Jack (2003): Universal Human Rights in Theory and Practice. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Engle Merry, Sally (2006): Human Rights and Gender Violence: Translating Transnational Law into Local Justice. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (2007): Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–78. New York: Palgrave Macmillan.
- Gündoğdu, Ayten (2015): Rightlessness in an Age of Rights: Hannah Arendt and the Contemporary Struggles of Migrants. Oxford: Oxford University Press.
- Speed, Shannon (2006): Gendered Intersections: Collective and Individual Rights in Indigenous Women's Experience. V: Human Rights: An Anthropological Reader, ur. Mark Goodale, 229–245. Malden (Mass.): Wiley-Blackwell.
- Wilson, Richard Ashby (2006): Afterword to "Anthropology and Human Rights in a New Key": The Social Life of Human Rights. American Anthropologist. 108(1): 77–83.
- York: The New Press.

SEKCIJA ZA VPRAŠANJA DRUŽBENE BLAGINJE

URBAN BOLJKA

Inštitut RS za socialno varstvo, Ljubljana
urban.boljka@guest.arnes.si

MATEJA NAGODE

Inštitut RS za socialno varstvo, Ljubljana
mateja.nagode@guest.arnes.si

PREDNOSTI IN DILEME OBLIKOVANJA INDEKSA BLAGINJE OTROK (IBO)

Povzetek: Prispevek obravnava vsebinske vidike oblikovanja indeksa blaginje otrok (IBO) in nekatere dileme, s katerimi se ob tem soočamo. Indeks opredelimo kot sestavljen kazalnik, ki ponazarja določen kompleksen družben fenomen z eno samo vrednostjo – v našem primeru je to blaginja otrok. IBO na ta način omogoča enostavno spremljanje trendov blaginje otrok v 27 evropskih državah (in primerjavo med njimi) po sedmih družbenih področjih in spolu ter statistično korelacijo med 21-imi kazalniki družbeno-ekonomskega konteksta teh držav in IBO. To je, poleg vizualizacije na spletni strani, poglavitna prednost IBO. Prav enostavnost IBO prinaša nekatere dileme, ki niso vezane le na izbiro »pravih« področij indeksa in njim pripadajočih kazalnikov, ampak tudi na njegove izračune, ki so, skriti za enostavnostjo in uporabnostjo, zahtevni. Njihovo nepoznavanje lahko vodi v napačne in poenostavljene interpretacije rezultatov in v spregled nekaterih posamičnih kazalnikov IBO.

Ključne besede: blaginja otrok, spremljanje, indeks, mednarodna primerjava evropskih držav, podatkovno upodabljanje

Kako meriti kompleksne družbene fenomene, kot so blaginja in kakovost življenja, in kako izračune pretvoriti v javnopolitične učinke, vedno bolj pridobiva na zanimanju akademske javnosti in oblikovalcev javnih politik. Zato smo se na Inštitutu RS za socialno varstvo odločili, da bomo v okviru projekta »**Razvoj indeksa blaginje otrok**«, ki ga je financiral UNICEF, naslovili nekatere pomanjkljivosti obstoječega sistema spremljanja položaja otrok v Sloveniji. Slednji je v grobem sestavljen iz treh elementov. Prvi element predstavljajo **situacijske analize položaja otrok** (Črnak-Meglič 2005; Črnak Meglič in Kobal Tomc 2016), kjer gre za poglobljene analize izbranih področij vsakdanjega življenja otrok. Drugi je **spletna baza podatkov o otrocih**¹, ki vsebuje številne sekundarne podatke različnih področij življenja otrok. Sistem spremljanja položaja otrok v Sloveniji dopolnjuje v letu 2017 ustanovljen **Svet Republike Slovenije za otroke in družino**.

Kljub temu da bi vse našteje elemente lahko označili kot sistem za spremljanje položaja otrok v Sloveniji, ima vsak od njih določene pomanjkljivosti. Situacijske analize se npr. izvajajo na

1. <https://www.irssv.si/index.php/baza-podatkov-o-otrocih>

deset let, kar omejuje njihovo kontinuirano uporabnost za spremljanje položaja otrok, poleg tega jo sestavljajo poglobljene analize posameznih področij, kar zmanjšuje njihovo splošno uporabnost, še posebej za manj strokovno javnost. Pri informacijski bazi podatkov gre za poskus sistematičnega podatkovnega spremljanja trendov, ki pa je skozi leta izgubilo usmeritev in se je, bolj kot v koncizen sistem za spremljanje, razvil v podatkovno knjižnico, kjer je na voljo sicer veliko podatkov, ki pa ne sledijo več vnaprej jasni in oblikovani logiki (npr. ločevanje med kazalniki, ki kažejo na blaginjske izide, in kazalniki, ki merijo kakovost javnih politik na posameznem področju). Svet za otroke in družino v tej triadi predstavlja organ, ki naj bi opozarjal na spremembe v položaju otrok. Da bi bil v tem lahko uspešen potrebuje podatkovno podporo, ki pa jo sam težko zagotavlja. Skupna in ključna pomanjkljivost opisanih elementov pa je v tem, da niso utemeljeni v enotnem teoretsko-konceptualnem in metodološkem ogrodju, ki bi jih povezal v enotni sistem, pač pa položaj otrok spremljajo parcialno in ne poenoteno. Oblikovanje mednarodnega **indeksa blaginje otrok (IBO)**² (več v Boljka in dr. 2018) pomeni v tem kontekstu pomembno nadgradnjo tega sistema.

Sicer obstaja kar nekaj mednarodno relativno dobro uveljavljenih indeksov otrokove blaginje. Med najbolj znanimi so Moore idr. (2008), Bradshaw in Richardson (2009), Unicef (2013) in OECD (2015). Vsi imajo za cilj prikazati blaginjo otrok z eno samo vrednostjo, ki jo navadno sestavljajo povprečne vrednosti različnih področij. Kakovost indeksov pa se ne nanaša samo na izbor področij in metode njihovih izračunov, ampak predvsem na pomanjkanje podatkov (še posebej, če indeks pripravljamo za več držav in če sledimo točno določenemu konceptu). Tudi avtorji zgornjih indeksov so do njihove izdelave relativno samokritični, kritika pa največkrat izhaja iz pomanjkanja primernih podatkov. Moore idr. (2008) npr. izpostavi problem manka podatkov na področju izobraževanja ter neažurnost pridobljenih podatkov. Bradshaw in Richardson (2009) pomanjkljivosti podatkov prepoznata v tem, da so kazalniki zbrani iz različnih podatkovnih baz, pogosto niso na voljo za isto leto opazovanja in za isto skupino otrok.

Ne glede na to lahko indeksi blaginje otrok, če niso razumljeni kot edini vir ocene blaginje otrok v določeni državi, ampak prej kot dopolnitev tega, kar že vemo o položaju otrok v določeni državi na podlagi poglobljenih kvantitativnih in kvalitativnih analiz, študij, raziskav in drugih podatkovnih virov, predstavljajo pomembno orodje za politične odločevalce, oblikovalce javnih politik, raziskovalce in zagovorniške organizacije. Pri tem moramo biti pozorni tudi, da je indeks utemeljen na enotnem teoretsko-konceptualnem in metodološkem ogrodju.

Prav tu IRSSV indeks blaginje otrok³ naredi korak naprej. Prvič v tem, da ga utemeljimo v **konceptu zmožnosti**, kjer v ospredje postavljamo analizo priložnosti otroka, da svoje vire pretvori v delovanje – tj. dosežek osebe v povezavi s tem, kar je in dela (Sen 2001). Ko govorimo o odraslih osebah je pomembno upoštevati oboje: tako zmožnosti za delovanje, kot delovanje samo (primer delovanja je na primer »biti primerno hranjen, zmožnost pa pomeni, da je oseba zmožna izogniti se lakoti, vendar se odloči za post ali gladovno stavko« (Clark 2006), saj je z vidika pravičnosti ključno upoštevati raznolikost posameznikov, njihovih potreb in želja. Otroci, po drugi strani, za svoja dejanja ne nosijo odgovornosti (čeprav otrok ne moremo označiti za popolnoma »neodgovorne«, saj se odgovornost pri njih razvija s starostjo in krepi, ko z leti postajajo vse bolj avtonomni).

2. <https://ibo.irssv.si/#/>

3. IBO je skupna mera povprečnih vrednosti sedmih področij blaginje otrok: materialna blaginja, zdravje in varnost, vedenja in tveganja, izobraževanje, nastanitev in okolje, družinski in vrstniški odnosi in subjektivna ocena blaginje. Izražen je na lestevici od 0 do 100, kjer 0 pomeni, da je blaginja otrok nizka, 100 pa visoka. Sestavljen je iz 31 kazalnikov. Omogoča časovno in mednarodno primerjavo 27 evropskih držav, izračunan je tudi posebej za deklince in dečke.

Schweiger in Graf (2015) zato poudarjata, da je za otroke bolj pomembno, da živijo dobro, kot pa zmožnost, da to dosežejo, če tako želijo. Za analizo blaginje otrok je torej treba upoštevati delovanja oziroma izide otrok. Poleg tega je v skladu s konceptom zmožnosti, za analizo doseganja izidov in uresničevanja blaginje pomembno upoštevati vpetost otroka v širši družbeni kontekst. To pomeni, da moramo za interpretacijo razlik v izidih otrok poleg notranjih dejavnikov (kot so osebne okoliščine) upoštevati tudi zunanje dejavnike (kot so javne politike, formalnopravna pravila, družbene norme, diskriminatorne prakse, družbene vloge spolov, relacije moči v družbi in okoljske dejavnike) (Comim idr. 2011: 8). Še več, za razliko od analize blaginje drugih družbenih skupin, je pri otrocih ključna vloga njihovih staršev. Tu so ključne zmožnosti staršev za njihovo delovanje, ki posredno ali neposredno učinkujejo na zmožnosti otrok (t. i. medgeneracijski prenos zmožnosti), kar se lahko kaže v pomanjkanju izbire otrok (dokazuje za to najdemo na primer v vplivu zdravstvenega stanja mater na porodno težo in zdravje otrok, kot tudi v povezavi izobrazbe matere z učnimi dosežki otrok) (Biggeri 2004).

Sledeč takšnemu teoretskemu pristopu je izdelava indeksa temeljila na vzpostavitvi jasne **ločnice med t. i. izidi blaginje otrok in družbenim, ekonomskim in javnopolitičnim kontekstom**, v katerem ti izidi nastanejo, kar je druga dodana vrednost našega indeksa. Na ta način smo namreč omogočili možnost za analizo povezanosti med širšim kontekstom in izidi IBO. Kontekst ponazarjamo z različnimi kazalniki od povprečnega razpoložljivega dohodka otrok do Ginijevega koeficienta in BDP ter različnih drugih mednarodno uveljavljenih indeksov (npr. indeks človekovega razvoja (UNDP) ipd.). Spletna stran omogoča tudi razvrščanje držav v skupine glede na njihove značilnosti: npr. tip države blaginje, tip družinske politike, ki mu pripadajo, čas pridružitve EU ipd. To zopet omogoča analizo razlik in podobnosti IBO v različnih državah v odvisnosti od najširšega družbenega konteksta teh držav.

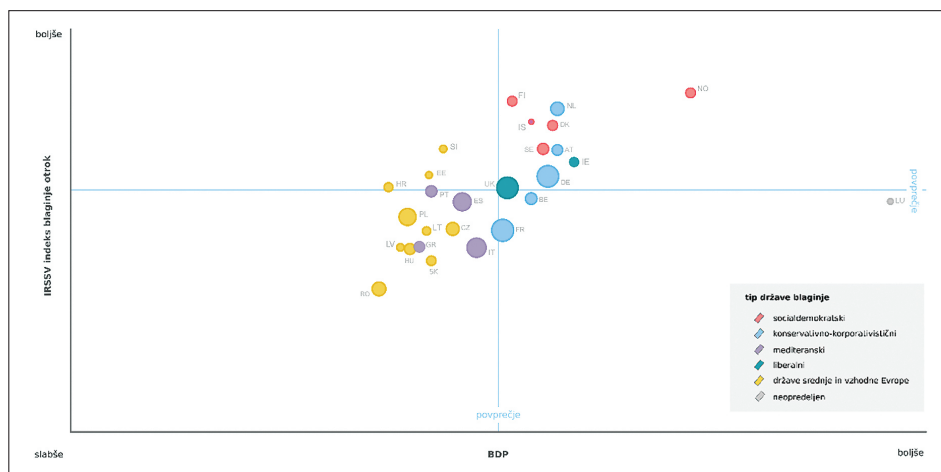
Nekaj ključnih ugotovitev oz. **rezultatov IBO**, na kratko povzemamo v nadaljevanju. V letu 2014 je bil IBO najvišji na Norveškem (IBO=84,2), kar pomeni da norveški otroci v primerjavi z otroki iz drugih evropskih držav (27), živijo najboljše. Slovenija se skupaj s Švedsko uvršča na 6. mesto, pred njima so še preostale nordijske države ter Nizozemska. V prvo tretjino držav z najboljšim rezultatom IBO se uvrščata še Avstrija in Irska. Najnižjo vrednost IBO ima Romunija (IBO=35,5), tam otroci v primerjavi z vrstniki iz drugih evropskih držav živijo najslabše. IBO se je v letu 2014 v primerjavi z letom 2010 v slabi polovici držav izboljšal. Največje izboljšanje rezultata IBO beleži Romunija, ki pa kljub temu v obeh letih zaseda zadnje mesto. Precejšnjo spremembo je opaziti še pri Avstriji, ki se je iz 13. povzpela na osmo mesto, pri Norveški, ki se je iz 5. mesta v letu 2010 povzpela na prvo v letu 2014 ter v Estoniji, ki je iz 16. mesta leta 2010 napredovala na 10. mesto v letu 2014. Izboljšanje blaginje otrok je v tem obdobju dosegla tudi Slovenija. Najbolj očitno poslabšanje blaginje otrok zasledimo na Madžarskem, ki je iz 20. mesta v letu 2010 padla na 25. mesto v letu 2014, v Belgiji (padec z 10. na 15. mesto), Luksemburgu (padec z 11. na 16. mesto) in Španiji (padec z 12. na 17. mesto).

Po **posameznih področjih indeksa** v letu 2014 prva mesta večinoma zasedajo nordijske države: Finska na področju materialne blaginje (prvo mesto si deli z Dansko), na področju zdravja in varnosti ter izobraževanja, Islandija na področjih vedenja in tveganja ter družinskih in vrstniških odnosov, Norveška na področju nastanitve in okolja, ter Nizozemska na področju subjektivne ocene blaginje. Na zadnjem mestu je večinoma Romunija, z izjemo 8. mesta na področju družinskih in vrstniških odnosov ter presenetljivega 4. mesta pri subjektivni oceni blaginje v letu 2014. Zadnje mesto je v prvem primeru zasedla Francija, v drugem pa Češka.

V skladu z našim teoretsko-konceptualnim okvirjem domnevamo, kar je pomembna nadgradnja ostalih že omenjenih mednarodnih indeksov blaginje otrok namreč, da so rezultati

indeksa v različnih državah »odvisni« od različnih dejavnikov oz. **širšega družbenega konteksta**. Povezanost med vrednostjo IBO in izbranimi kazalniki konteksta prikazujemo z razsevnim grafikonom, iz katerega je razvidno, ali med njima obstaja (pozitivna ali negativna) povezanost⁴. Na osi x razsevnega grafikona lahko izbiramo med 21 kontekstualnimi kazalniki, na osi y grafikona pa med 39 kazalniki IBO (poleg osnovnih 31, še skupni IBO in 7 področnih).

Slika 1: Primer prikaza IBO v kontekstu – povezanost med IBO in deležem BDP na prebivalca (v SKM) (2014)
(vir: Boljka in dr. 2018)

Povprečne vrednosti na osi x in osi y razmejujejo štiri kvadrante, s katerimi si lahko pri analizi razsevnega grafikona pomagamo. Države, ki se uvrščajo v zgornji desni kvadrant tako npr. dosegajo najboljše rezultate, države, ki se uvrščajo v spodnji levi kvadrant pa najslabše rezultate na obeh oseh. Največkrat se v t. i. nadpovprečni oz. zgornji desni kvadrant uvrsti Norveška (100 % uvrstitev v ta kvadrant, tj. pri vseh kazalnikih), sledijo ji Finska (92,9 % uvrstitev), Danska (z 92,9 %), Švedska (s 81,3 %), Nizozemska (s 75,0 %), Islandija (z 69,6 %). Slovenija se glede na pogostost uvrstitev v kvadrante nadpovprečnih vrednosti nahaja na 12. mestu med vsemi analiziranimi državami, v ta kvadrant se uvrsti v 31,3 % primerih. Pred njo so še Avstrija (64,3 %), Irska (57,1 %), Belgija (53,6 %), Nemčija (49,1 %) in Združeno kraljestvo (44,6 %). Ne glede na »le« 31,3 % pojavljanje v kvadrantih nadpovprečnih vrednosti med temi istimi državami v istem letu uvršča na visoko 6. mesto glede na vrednosti IBO. Iz tega bi lahko sklepali, da Slovenija iz relativno povprečnih, mestoma tudi podpovprečnih kontekstualnih vrednosti širših družbeno-ekonomskih kazalnikov, »iztrži« relativno nadpovprečno uvrstitev glede na vrednost IBO.

Merjenje kateregakoli kompleksnega družbenega fenomena je nevhvaležna naloga. V prvi vrsti gre za to, da so ideje o tem, katere kategorije naj bi to kompleksnost kar najboljše ponazarjale (v našem primeru so to področja in kazalniki), odvisne od oči opazovalca. Opazovalcev pa je v primeru blaginje otrok nemalo. V drugi vrsti gre za vprašanje, ali lahko takšno kompleksnost sploh ponazorimo z eno samo vrednostjo, kar je cilj izdelave vsakega indeksa. V kolikor pri izdelavi indeksa sledimo enotnemu teoretskemu okvirju (v našem primeru je to Senov koncept zmožnosti (Sen 2001)), smo naredili pomemben korak k večji kredibilnosti samih izračunov. To pa še ne pomeni,

4 glej: <https://ibo.irssv.si/#/kontekst>

da izdelava indeksov ni ujeta v vsakokratne kritike o (ne)kakovosti »poenostavitve« družbenega fenomena, ki ga merijo, (ne)zaupanju izračunom in napačni izbiri metod.

Literatura

- Baza podatkov o otrocih. Dostopno prek <https://www.irssv.si/index.php/baza-podatkov-o-otrocih> (23. 8. 2018).
- Biggeri, Mario (2004): *Capability Approach and Child Well-Being. Studi e Discussioni 141*. Florence: Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze Economiche.
- Boljka, Urban, in dr. (2018): IRSSV indeks blaginje otrok: vsebinski izzivi, metode in uporabnost. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Bradshaw, Jonathan in Richardson, Dominic (2009): An Index of Child Well-Being in Europe. *Child Indicators Research*, 2: 319–351.
- Clark, David A. (2006): *The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances*. Global Poverty Research Group. UK: University of Manchester.
- Comim, Flavio, in dr. (2011): Introduction – Theoretical Foundations and the Book's Roadmap. V M. Biggeri, in dr (ur): *Children and the Capability Approach*: 3-21. London: Palgrave MacMillan.
- Črnak-Meglič, Andreja (ur.) (2005): *Otroci in mladina v prehodni družbi: analiza položaja v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad Republike Slovenije za mladino; Maribor: Aristej.
- Črnak Meglič, Andreja in Kobal Tomc, Barbara (ur.) (2016): *Položaj otrok v Sloveniji danes: situacijska analiza*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Indeks blaginje otrok (IBO). Dostopno prek <https://ibo.irssv.si/#/> (23. 8. 2018).
- Moore, Kirstin Anderson, in dr. (2008): A Microdata Child Well-Being Index: Conceptualisation, Creation and Findings. *Child Indicators Research*, 1(1): 17–50.
- OECD (2015): *How's Life 2015: Measuring Well-Being*. Paris: OECD Publishing.
- Schweiger, Gottfried in Graf, Gunter (2015): *A Philosophical Examination of Social Justice and Child Poverty*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sen, Amartya (2001): *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Unicef (2013): *Child Well-Being in Rich Countries: A Comparative Overview*. Innocenti Report Card 11. Florence: Innocenti Research Centre.

* * *

TATJANA RAKAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
tatjana.rakar@fdv.uni-lj.si

MAŠA FILIPOVIČ HRAST

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
masa.filipovic@fdv.uni-lj.si

DRUŽINSKA POLITIKA V SLOVENIJI: POGLEDI LJUDI

Ključne besede: družinska politika, Slovenija, demokratični forum

Sodobne države blaginje se zaradi ekonomskih in demografskih izzivov, s katerimi se soočajo, spreminjajo in preoblikujejo. Pod pritiski predvsem nedavne gospodarske krize je Slovenija tako kot številne druge države izvedla reforme socialnih politik. Najpogostejše so te reforme povezane s krčenjem države blaginje in tako imenovanim neoliberalnim pristopom. Tega države na drugi strani pogosto dopolnjujejo s širjenjem politik socialnih naložb, predvsem na področju izobraževanja, vseživljenjskega učenja in delovnega usposabljanja. Tudi v okviru družinske politike je paradigma socialnih naložb čedalje izrazitejša, s poudarkom na koristi otrok ter na participaciji žensk na trgu dela in enakosti spolov. Ta je tudi v ospredju agende EU in nacionalnih politik, kot so politike usklajevanja delovnega in družinskega življenja.

V prispevku analiziramo trende v družinski politiki v Sloveniji, dotaknemo pa se tudi vprašanja, ali lahko le te politike mestoma obravnavamo kot otrokocentrične, tj. ali so usmerjene predvsem v korist otrok ali gre za bolj ekonomsko motivirane politike, ki so usmerjene predvsem na izboljšanje delovanja trga delovne sile, omogočanja participacije žensk in gospodarsko rast. Nadalje v prispevku predstavljamo stališča ljudi do prihodnjega razvoja družinske politike in ugotavljamo, ali so v ospredju pozornosti politike socialnih naložb ali politike zagotavljanja socialne varnosti in kakšne argumente pri tem uporabljajo. Podatke, ki so podlaga naši analizi smo pridobili v okviru kvalitativne metodologije demokratičnih forumov, ki smo jih izvedli novembra 2015 v okviru mednarodnega projekta Norface »Evropa naših otrok«.

Ugotavljamo, da je družinska politika pri nas dobro razvita, in sicer tako vidik socialnih naložb, kamor uvrščamo starševski dopust in otroško varstvo, kot tudi vidik socialne varnosti, kot so družinski transferji. Pri tem so bile v zadnjem času z reformami politike socialnih naložb manj prizadete v primerjavi s politikami socialne varnosti, ki so doživele v Sloveniji večje spremembe in reze. Poudarjanje politik socialnih naložb in velika podpora tem politikam sta bila očitna tudi iz razprav v okviru demokratičnih forumov, kjer je bil velik del usmerjen na področje otroškega varstva ter starševskega dopusta. Analiza je pokazala sprejemanje politik socialnih naložb, kjer anketiranci niso pokazali večjih zadržkov ali dvomov, kot so bili delno razvidni v povezavi s politikami socialne varnosti, predvsem s precej prisotno diskusijo o zlorabah. Pri tem so se pri argumentiranju politik socialnih naložb prepletali tako socialni kot ekonomski argumenti, kar kaže na dualnost razumevanja teh politik tudi med ljudmi. Kljub prepletanju argumentov pa je bila v razpravah udeležencev demokratičnih forumov očitna velika pozornost za ekonomske argumente in poudarek na omogočanju participacije na trgu dela in večji produktivnosti na delovnem mestu.

MAJDA ČERNIČ ISTENIČ

Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Ljubljana
majda.cernic.istenic@bf.uni-lj.si

RAZLIČNA POJMOVANJA IN RAZUMEVANJA URBANEGA VRTIČKARSTVA KOT DRUŽBENEGA GIBANJA

Povzetek: Urbano vrtičkarstvo se s svojim značajem delovanja v smeri prostorskega in družbenega prestrukturiranja pridelave, distribucije in potrošnje hrane uvršča med alternativne prehranske mreže, ki so vzniknile in se širijo v različnih delih sveta kot kritičen in radikalen odziv na industrijski model kmetijstva in neoliberalno prehransko politiko. Obenem pa je ta pojav viden tudi kot razvojna anomalija, preostanek preživetih ruralnih praks, ki vztrajajo v socialno in razvojno prikrajsanih ter siromašnih okoljih in regijah. Ob upoštevanju obeh nasprotujočih si pogledov je namen prispevka kritično osvetliti pojav urbanega vrtičkarstva v Evropi v kontekstu ta čas potekajočih družboslovnih razprav o pomenu lastne pridelave hrane. Ob tem bodo uporabljeni viri iz literature in primarni podatki, pridobljeni v okviru projekta FOODMETERS (2013 - 2015), 7. okvirni program Evropske komisije.

Ključne besede: alternativne prehranske mreže, urbano vrtičkarstvo, pojmovanje, motivacije, Evropska mesta

Uvod

Urbano vrtičkarstvo (UV) se s svojim značajem delovanja (neposredna vez med proizvajalci in potrošniki hrane, lokalna in ekološka pridelava, povezovanje v skupnosti) prišteva med t.i. alternativne prehranske mreže (APM), ob bok drugim družbenim praksam, kot so zadruge, partnersko kmetovanje, skupnostne prehranske kooperative, »zeleni zaboječki«, lokalne kmečke tržnice, prodaja na kmetiji in podobno (Venn in dr. 2006). To široko družbeno gibanje je vzniknilo in se širi kot kritičen in radikalen odziv na industrijski model kmetijstva in neoliberalno prehransko politiko v smeri prostorskega in družbenega prestrukturiranja pridelave, distribucije in potrošnje hrane. Pri konceptualizaciji in opredelitvi APM raziskovalci (Goodman in Goodman 2009; Jarosz 2008; Sonnino in Marsden 2006; Venn in dr., 2006) upoštevajo raznolike procese in lokacije delovanja, usmerjene v prestrukturiranje kmetijstva, podprte z raznolikimi družbenimi cilji, vizijami in diskurzi. V tem prepletu praks in pomenov se UV kot APM kaže kot družbeno gibanje z različnimi predznaki. Naprimer, UV se prikazuje kot mesto odpora proti revščini in lakoti, kljubovanja neoliberalni neenakosti, kot prostor alternativne proizvodnje hrane in dejavnost, ki podpira razvoj skupnosti v marginaliziranih soseskah (Ghose in Pettygrove 2014). Po drugi strani pa se na UV gleda kot na prakso podpore neoliberalni ekonomiji in politiki, s tem ko s svojimi programi prostovoljnih dejavnosti za ranljive družbene skupine, vključno ali celo preko proizvodnje hrane, zapolnjuje praznino, nastalo z umikanjem odgovornosti države pri zagotavljanju osnovnih storitev socialnega varstva prebivalstva (McClintock 2014).

Namen pričujočega prispevka je osvetliti pojav UV kot družbenega gibanja v kontekstu ta čas potekajočih družboslovnih razprav o pomenu lastne pridelave hrane ob podpori rezultatov projekta Načrtovanje pridelave hrane in inovacije za trajnostne metropolitanske regije (FOODMETRES

(Food Planning and Innovation for Sustainable Metropolitan Regions)) (2013 - 2015), izvedenega v 7. okvirnem programu Evropske komisije.

UV kot sredstvo družbenega razlikovanja geografskih območij

Eno od odmevnejših razprav o UV oz. doma pridelani hrani je spodbudila tezo Alberta in Kohlerja (2008) o različnem pomenu te dejavnosti v posameznih delih Evrope, ki sta jo oblikovala na podlagi analize podatkov, zbranih v okviru Evropske raziskave o kakovosti življenja (European Quality of Life Survey (EQLS) (2003). Na podlagi primerjave obsega lastne neformalno pridelane hrane v starih in novih članicah Evropske unije (EU), pri čemer si v zahodnih državah članicah EU v povprečju na ta način pridelajo hrano 10% prebivalstva, v članicah EU iz osrednje in vzhodne Evrope pa med 35 in 60% prebivalstva, sta postavila tezo, da ima ta dejavnost v državah članicah EU z daljšo tradicijo tržnega gospodarstva pomen hobi dejavnosti, medtem ko ima v državah članicah EU z zapuščino socializma ta dejavnost značilnost strategije spopadanja revnih skupin prebivalstva s pomanjkljivim dostopom do hrane. Nedavno je to tezo prevprašal Church s soavtorji (2015), s tem da je primerjal podatke dveh zaporednih valov EQLS (2003, 2007), zbranih v 15-ih t.i. starih članicah EU. Njihova analiza je pokazala, da je prevladujoči motiv za pridelavo lastne hrane v tem delu Evrope, razen v Združenem kraljestvu, predvsem ekonomski; zmanjševanje izdatkov gospodinjstev ob zagotavljanju oskrbe s svežo hrano. Ta študija tudi poroča, da se je priljubljenost 'doma pridelane hrane' v opazovanem obdobju povečala v vseh državah za 15%, čeprav neenakomerno, zaradi gospodarskih težav, medtem ko naj bi bil v Združenem kraljestvu trend prehoda od nujnosti k prostočasnemu hobi značajan te dejavnosti najbolj izrazit. V nasprotju s tem pa Jehlička in soavtorji (2013), Smith in Jehlička (2013) in Jehlička in Smith (2012) na podlagi preučevanja motivov in praks med vrtničkarji na Poljskem in v Češki republiki zavračajo domnevo o ostrem ločevanju evropskih držav glede pomena te dejavnosti za prebivalstvo. Menijo, da glavna motivacija te dejavnosti ni revščina in pomanjkljiva oskrba s hrano, pač pa zagotavljanje sveže in 'zdrave hrane' ter socialnih dobrot in hobi dejavnosti, ki jih prakticira večji del prebivalstva vseh družbenih skupin brez 'spodbud' s strani ekonomskih potreb, političnih programov in deklaracij. Pridobljeno empirično gradivo jih je navedlo k oblikovanju koncepta 'tihe vzdržnosti', pojma, ki označuje kulturo delitve, obnavljanja, podarjanja in menjave, vključene v prakse in odnose tistih, ki si pridelujejo hrano na svojih vrtičkih.

Omenjena diskusija o pomenu lastne pridelave hrane na svojih vrtičkih za prebivalstvo je spodbudila preučevanje pomena te dejavnosti v treh evropskih mestih: Londonu, Milanu in Ljubljani, v okviru zgoraj navedenega projekta FOODMETRES.

Vrtničarske prakse v treh evropskih mestih

Izbrana mesta v okviru projekta FOODMETRES zastopajo tri geografska območja: London kot Veliko Britanijo, kjer naj bi se prebivalstvo ukvarjalo z vrtničarstvom za svoj hobi, Milano kot mesto območja starih članic EU, kjer naj bi se prebivalstvo z vrtničarstvom ukvarjalo zaradi naraščajočih gospodarskih težav in Ljubljana kot mesto območja novih članic iz centralne in vzhodne EU, kjer naj bi se zaradi dediščine socializma s pridelavo lastne hrane ukvarjalo zlasti revno prebivalstvo zaradi nezadostne preskrbe s hrano. Primerjava vrtničarskih praks je temeljila na podatkih, pridobljenih z anketo, izvedeno na vzorcu 42 anketirancev v vsakem od treh mest leta 2014, vključujoč informacije o značilnostih vrtničarskih površin, pridelovalnih metodah, znanju in veščinah vrtničarjev, prispevku vrtnarjenja k gospodinjstevu proračunu, ocenah učinkov vrtničarstva in motivacijah za delo na vrtu. Zaradi relativno majhnih enot v vsakem od izbranih mest imajo rezultati lahko le vzorčni pomen, a kljub temu kažejo jasne trende.

Bivariatna analiza podatkov je pokazala, da se v vseh treh mestih z vrtnarstvom ukvarjajo različne skupine prebivalstva: osebe obeh spolov, različnih starosti in izobrazbe, z različnimi dohodki, delovnimi statusi in oblikami nastanitve (več/enodružinska hiša ali blok/stolpnica). Vrtnarjenje se v vseh treh mestih tudi umešča v različna območja – javne in zasebne površine znotraj ali na obrobju mest in okoli več/enodružinskih hiš, kakor tudi na okenskih policah, balkonih in terasah stanovanj. Glede naravnih danosti, v katerih vrtnarji pridelujejo različne vrste zelenjave, se med mesti poleg klimatskih pogojev in dolžine rastne sezone kažejo razlike zlasti v dostopu do vode, do česar imajo vrtnarji v Londonu in Milanu pomembno boljši dostop kot vrtnarji v Ljubljani. Skupno vsem trem mestom pa je, da vrtnarji svoje pridelke gojijo predvsem na ekološki način, brez uporabe umetnih gnojil in sredstev za zatiranje škodljivcev in bolezni. Med tremi mesti se prav tako kažejo razlike v pokrivanju potreb svojih gospodinjstev po hrani: v Ljubljani je ta delež 50%, medtem ko je v Milanu 20-30%, v Londonu pa 10%. Vrtnarji vseh treh mest se med seboj razlikujejo tudi po deležu podarjenih pridelkov drugim osebam in izmenjanih pridelkov in semen drugim vrtnarjem: medtem ko o tem poroča 70% vrtnarjev iz Ljubljane, je primerljiv delež za Milano in Londonu 50%. V vseh treh mestih pa je delež tistih, ki svoje pridelke prodajajo, nizek: v Londonu je ta 14% ter 3% - 2% v Ljubljani in Milanu, kar odraža neprofitni značaj vrtnarstva v vseh treh mestih. Tak značaj vrtnarstva odražajo tudi motivacije pridelovanja lastne zelenjave. Medtem ko v vseh treh mestih vrtnarji navajajo raznolike motive, je skupen vsem poudarek na kakovostno pridelani zelenjavi (brez umetnih gnojil in herbicidov) in številnih drugih socialnih in okoljskih koristih, povezanih z vrtnarstvom, manjši poudarek pa je povsod dan ekonomskemu motivu.

Diskusija in sklepi

Navedeni rezultati bolj podpirajo ugotovitve Jehlička s soavtorji kot pa tezo Alberta in Kohlerja (2008) ter Churcha s soavtorji (2015). Vrtnarji v vseh treh mestih kljub svojim različnim socialno-ekonomskim značilnostim, naravnim danostim in družbenemu kontekstu, v katerem delujejo, pripisujejo vrtnarski dejavnosti zelo podoben pomen: oskrba s kakovostno in varno hrano ter številne druge socialne in okoljske koristi, v manjši meri pa se ji pripisuje ekonomski pomen. Trditve o ostrih razlikah v praksah in pomenu UV med vrtnarji različnih evropskih držav tako niso prepričljive. Analiza družbenega konteksta vrtnarske dejavnosti v vseh treh mestih (na tem mestu je ni moč v celoti predstaviti) je tudi pokazala, da so mestne oblasti v vseh treh mestih v tej dejavnosti prepoznale pomembno priložnost za povečanje socialnih, kulturnih in okoljskih danosti mestnega prostora, kar je privedlo do njihove zaščite in regulacije - odprave nezakonitega statusa (t.i. 'divji' vrtnarji) in vzpostavitve standardov njegovega delovanja, povezanih z varstvom okolja in drugimi prevladujočimi interesi zaščite javnega prostora v mestu. Do uvida v različne dobrobiti UV je pri oblasteh v opazovanih mestih prišlo ob precej različnem času, v Londonu že pred več kot 100 leti, v drugih dveh mestih pa pred kratkim. Vendar pa so učinki regulacije in standardov v vseh treh mestih podobni: ob upoštevanju ekoloških načel vrtnarjenja različne družbene skupine pridelujejo svojo zelenjavo ne zaradi ekonomskih ampak neprofitnih razlogov.

Tako kot so za Pariz in Montreal ugotovili Pourias s soavtorji (2016), je lahko tudi za opazovana tri mesta predpostaviti, da so imeli/ imajo občinski predpisi in načrtovanje javnega prostora odločujoč vpliva na obseg in funkcije UV ter značilnosti družbenih skupin, ki se s to dejavnostjo ukvarjajo. Zdi se, da se je z veljavnimi predpisi in načrtovanjem uveljavil razvoj neprofitno in hobi naravnane UV v vseh treh izbranih mestih, ne glede na njihov geografski položaj ali družbeno-zgodovinski kontekst. Zdi se tudi, da so zaradi prevladujočega motiva vrtnarjev v vseh treh mestih, in verjetno tudi drugod po Evropi, z lastno pridelavo nadzorovati in si zagotoviti dostop do varne in zdrave

hrane, spričo negativnih okoljskih učinkov industrijskega modela kmetovanja in prehranskih škandalov, za razumevanje pomena tega družbenega gibanja bolj kot ločevanje na Vzhod-Zahod primerni tisti znanstveni diskurzi, ki UV povezujejo s koncepti prehranske varnosti in suverenosti, okoljske trajnosti, socialne pravičnosti in vključenosti.

Literatura

- Alber, Jens in Kohler, Ulrich (2008): Informal food production in the enlarged European Union. *Social Indicators Research*, 89(1): 113-127.
- Church, Andrew in dr. (2015): Growing your own': A multi-level modelling approach to understanding personal food growing trends and motivations in Europe. *Ecological Economics*, 110:71–80.
- Ghose, Rina, and Pettygrove, Margaret (2014): Urban community gardens as spaces of citizenship. *Antipode* 46, 1092–1112.
- Goodman, David and Goodman, Michael (2009): "Alternative food networks." *International Encyclopedia of Human Geography*, 3: 208-220.
- Jarosz, Lucy (2008): The city in the country: Growing alternative food networks in metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24(3): 231-244.
- Jehlička, Petr in Smith, Joe (2012): Sustainability and the "urban peasant": rethinking the cultural politics of food self-provisioning in the Czech Republic. in Zahrádka, Pavel and Sedláková, Renáta (ur.): *New Perspectives on Consumer Culture Theory and Research*: 78–96. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Jehlička, Petr in dr. (2013): Food Self-Provisioning in Czechia: Beyond Coping Strategy of the Poor: A Response to Alber and Kohler's 'Informal Food Production in the Enlarged European Union' (2008). *Social Indicators Research*, 111(1): 219–234.
- McClintock, Nathan (2014): Radical, reformist and garden-variety neoliberal: coming to terms with urban agriculture's contradictions. *Local Environment. The International Journal of Justice and Sustainability*, 19(2): 147-171.
- Pourias, Jeanne in dr. (2016): Is food a motivation for urban gardeners? Multifunctionality and the relative importance of the food function in urban collective gardens of Paris and Montreal. *Agriculture and Human Values*, 33(2): 257-273.
- Smith, Joe. in Jehlička, Petr (2013): Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies* 32:148–157.
- Sonnino, Roberta, in Marsden, Terry (2005): Beyond the divide: rethinking relationships between alternative and conventional food networks in Europe. *Journal of economic geography*, 6(2): 181-199.
- Venn, Laura in dr. (2006): Researching European 'alternative' food networks: some methodological considerations. *Area*, 38(3), 248-258.

* * *

BOŠTJAN KERBLER

Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana
 bostjan.kerbler@uirs.si

RICHARD SENDI

Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana
 richard.sendi@uirs.si

BIVANJE STAREJŠIH V LASTNIŠKIH STANOVANJIH V SLOVENIJI

Povzetek: V Sloveniji prevladuje lastniška struktura stanovanj in stanovanjskih hiš. To je posledica dveh procesov. Prvič, do osamosvojitve države je bilo t. i. samograditeljstvo ena od najbolj razširjenih oblik gradnje enodružinskih hiš, in drugič, po letu 1991 je bilo izvedeno radikalno lastninjenje obsežnega družbenega najemnega stanovanjskega fonda. Med starejšimi ljudmi v Sloveniji je delež lastništva stanovanj izjemno visok, zato so v članku predstavljene bivalne razmere starejšega prebivalstva, ki živi v lastniških stanovanjih. Bivanje v lastnem stanovanju ima številne pozitivne učinke na življenje starega človeka, zlasti na njegovo dobro počutje in psihofizično kondicijo, kar lahko časovno odloži prehod v institucionalno obliko bivanja. Vendar pa bivanje v lastnem domu nima le dobrih strani, saj prinaša tudi številne ovire zaradi neustreznega bivalnega okolja, dostopnosti do storitev itd.

Ključne besede: starejše prebivalstvo, stanovanja, bivanje, bivalne razmere, ovire

Uvod

Stanovanje¹ je dobrina, ki ima v družbi poseben pomen, zato omogoča zadovoljevanje fizičnih, psiholoških in socialnih potreb, zlasti potrebo po varnosti, zasebnosti in miru, obenem pa je tudi pomemben element človekovega dostojanstva. Ker so mir, varnost in dostojanstvo temelj vseh človekovih pravic, je pravica do stanovanja priznana v številnih mednarodnih dokumentih, ki se navezujejo na človekove pravice in h katerim je pristopila tudi Slovenija. Splošna deklaracija o človekovih pravicah in Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, na primer, priznavata pravico do stanovanja kot del pravice do ustreznega življenjskega standarda, v Evropski socialni listini pa je navedeno, da ima vsak pravico do nastanitve primerne standarda (Mandič 1999).

V Sloveniji prevladuje lastniška struktura stanovanj. Po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije (2018) je bilo leta 2015 v lasti fizičnih oseb 91 % stanovanj. To je posledica dveh procesov. Prvič, do osamosvojitve države je bilo t. i. samograditeljstvo ena od najbolj razširjenih oblik gradnje enodružinskih hiš, in drugič, po letu 1991 je bilo izvedeno radikalno lastninjenje obsežnega družbenega najemnega stanovanjskega fonda. Kot povzema Srna Mandič (2011) po Marku Stephensu, smo zaradi navedenega postali »superlastniki stanovanj«. Ob že izjemno visokemu deležu lastnikov stanovanj pa je med starejšimi ljudmi v Sloveniji delež lastništva stanovanj še višji. Po Srni Mandič

1. V članku uporabljamo za stanovanje in hišo splošen izraz stanovanje, razen če je razlikovanje med stanovanjem kot splošnim pojmom za stanovanjsko enoto in izrazom stanovanje oziroma hiša natančno navedeno.

(2011) so Slovenci, starejši od 65 let, lastniki stanovanj kar v 96 %, v starostni skupini nad 80 let pa se ta delež celo poveča.

Bivanje v lastniških stanovanjih ima lahko številne pozitivne učinke na dobro počutje in psihofizično kondicijo starejših ljudi. Kot navajajo Jordana L. Maisel in dr. (2008), so študije pokazale, da samostojno življenje blagodejno vpliva na samozavest starejših ter na njihovo zdravje in dobro počutje, povečuje pa tudi življenjsko zadovoljstvo. Bivanje v lastnem domu pa nima le pozitivnih strani, prinaša tudi številne ovire. Kot navajajo Sendi in dr. (2003), starejše ovirajo predvsem starosti neprilagojena stanovanja in stanovanjske soseske, pri čemer gre predvsem za arhitekturne ovire. Do težav prihaja tudi zaradi neustreznih lokacij stanovanj, saj so te lahko oddaljene od različnih storitvenih dejavnosti, v urbanih naseljih pogosto preveč prometno obremenjene, neustrezne za bivanje starejših pa lahko postanejo tudi zaradi spremenjene namembnosti ali prebivalstvene sestave. Velika težava, povezana z bivanjem starejših v lastnem stanovanju, so še stroški vzdrževanja, še posebej če gre za hiše.

Namen članka je prikazati, kakšne so bivalne razmere starejšega prebivalstva v lastniških stanovanjih v Sloveniji. Predvidevamo, da obstajajo ovire, ki onemogočajo kakovostno bivanje starejših ali pa pomenijo resno tveganje, da bo bivanje starejših v prihodnosti ogroženo.

Metode

Analiza za članek je bila narejena s pomočjo deskriptivnih statistik. Podatki zanj so bili pridobljeni z računalniško podprtim telefonskim anketiranjem, ki je potekalo novembra 2015. Vključeni so bili odgovori 930 prebivalcev Republike Slovenije v starosti 50 let in več, ki so imeli v gospodinjstvu telefonski priključek in niso bili oskrbovanci v zavodih institucionalnega varstva. Anketa je poleg vprašanj o bivalnih razmerah obsegala še vprašanja, povezana z zadovoljstvom z bivanjem, navezanostjo na bivalno okolje, stališči starejših do inovativnih oblik bivanja, morebitne preselitve in različnih stanovanjskih rešitev, ki omogočajo pridobitev dodatnih prihodkov iz lastništva nepremičnine. Na koncu so bila anketiranim zastavljena še vprašanja v zvezi z njihovim ekonomskim stanjem in zdravjem ter demografijo (starost, spol, izobrazba, status in kraj bivanja). Podatki so bili tudi pred analizo ustrezno očiščeni in uteženi glede na regijo, tako da realizirani vzorec izraža stanje populacije in je mogoče posploševanje na populacijo (Kerbler in dr. 2017). Za analizo so bili pri posameznih vprašanjih izključeni odgovori, ki so bili označeni z »ne vem« ali pa sploh niso bili navedeni, prav tako nismo upoštevali odgovorov anketirancev, ki so navedli, da niso lastniki stanovanj. Povprečna starost anketiranih lastnikov stanovanj v proučevanem vzorcu ($n = 901$) je tako 69,3 leta, v 79,5odstotnem deležu so upokojeni. Osnovno ali poklicno izobrazbo jih ima 38,4 %, srednjo 39 %, preostali so višje ali visoko izobraženi. Na podeželju jih živi 47,2 %, drugi pa v mestnih naseljih. Med anketiranci, ki živijo na podeželju, jih 69,6 % živi v strnjem podeželskem naselju oziroma v njegovi bližini, 30,4 % pa v razpršenem podeželskem naselju oziroma na samem. Med tistimi, ki živijo v mestnih naseljih, jih 54,7 % živi v manjšem mestu, 45,3 % pa v večjem.

Rezultati in razprava

Analiza podatkov anketiranja je potrdila spoznanja Evropske raziskave o kakovosti življenja (EQLS) (glej Mandič 2011) o visokem deležu lastništva stanovanj med starejšimi v Sloveniji. Kar 97,5 % vprašanih je namreč lastnikov stanovanj, od teh jih tri četrtine (74,8 %) živijo v hišah, preostala četrtina (25,2 %) pa v stanovanjih. Zaskrbljujoči glede tega sta predvsem dve ugotovitvi, in sicer, prvič, da 37,3-odstotni delež tistih, ki bivajo v hišah na podeželju, živi v razpršenem podeželskem naselju ali na samem, in drugič, da je delež tistih, ki bivajo v neprilagodljivih stanovanjih, 85,3-odstoten, kar 71,2 % pa jih navaja tudi, da do njihovega stanovanja ni mogoče dostopati z

dvigalom, pri čemer je njihova starost celo višja od skupnega povprečja in znaša 71,1 leta. Bivanje v podeželskih naseljih, ki so časovno in prostorsko oddaljena od oskrbnih središč, in bivanje v neprilicnih stanovanjih, do katerih ni dostopa z dvigalom, povečujeta tveganje za izolacijo ter socialno in prostorsko izključenost. Starejši ljudje pogosteje ostajajo v svojih stanovanjih in so glede opravljanja storitev odvisni od pomoči drugih (prevoz, nakupovanje in podobno). Ivan Štuhec in Maksimiljan Fras (2010), na primer, navajata, da starejši zunaj stanovanja na dan povprečno preživijo le 2,5 ure, Maša Filipovič Hrast in Andrej Srakar (2015) pa sta na ravni evropske primerjalne raziskave o tem, kako različne oblike izključenosti vodijo v pomanjkljivo oskrbo starejših, ugotovila, da se prav države Srednje in Vzhodne Evrope, med njimi tudi Slovenija, slabše soočajo s socialno izključenost starejših, kar potrjuje spoznanja naše raziskave. Raziskovalci (glej, na primer, Hlebec in dr. 2010; Filipovič Hrast 2011; Hlebec 2012, 2014; Hlebec in Filipovič Hrast 2015) poudarjajo tudi, da je v Sloveniji za starejše ljudi poleg oddaljenosti in dostopnosti različnih storitev oskrbe posebej problematičen pomanjkljivo razvit sistem oskrbe v skupnosti. To je še posebej zaskrbljujoče, saj se v družbi vse bolj povečuje delež tistih starejših ljudi, ki živijo sami ali skupaj z drugim starim človekom. Ta trend potrjuje tudi naša raziskava – več kot dve tretjini (67,3 %) vprašanih, ki bivajo v lastniških stanovanjih, živi v eno- ali dvočlanskem gospodinjstvu, od tega je 34,1 % tistih, ki živijo sami, starih 65 let in več. Obenem se je tudi pokazalo, da se delež tistih starejših, ki živijo sami, hitro povečuje tudi s starostjo – v starosti do 64 let živi samih 11,4 % starejših lastnikov stanovanj, delež tistih, ki so stari 80 let in več, pa se povzpne kar na 40,3 %. Vpogled v stanje o tem, ali bivajo starejši sami oziroma s kom bivajo, je po navedbah nacionalne raziskave o staranju (glej Ramovš 2013) in raziskave o stanovanjih v srednjeevropskih državah (glej Pfeiferova in dr. 2013) pomemben predvsem z vidika načrtovanja oskrbe na domu. Ta je namreč ena ključnih storitev za zagotavljanje kakovostnega staranja starejših, ki bivajo v lastniških stanovanjih. V Sloveniji se je začela razvijati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Število njenih uporabnikov se je povečevalo do leta 2009, ko se je ustalilo na relativno nizki ravni, in sicer pri okoli 1,7 % populacije starejših od 65 let (Nagode in dr. 2016). Poleg nizke ravni se kažejo v razvoju socialne oskrbe na domu tudi precejšnje geografske razlike. Valentina Hlebec (2012) tako govori o velikih in sistematičnih razlikah v ponudbi oskrbe na domu med slovenskimi občinami. Razlike so v ceni storitev in časovni dostopnosti storitev ter tudi v številu uporabnikov in potencialnih uporabnikov. Vse to vodi v povečevanje števila starejših ljudi v različnih območjih Slovenije, ki imajo neizpolnjene potrebe po negi in s tem nižjo kakovost življenja, hkrati pa se s tem večajo obremenitve neformalnih oskrbovalcev, predvsem družinskih članov. Zaskrbljujoče pri tem je, da po podatkih naše raziskave 29,1 % lastnikov stanovanj navaja, da njihovi najbližji sorodniki, na katere se lahko obrnejo v primeru potrebe po pomoči, ne živijo v isti soseski oziroma v istem kraju, ampak drugje, 1,4 % anketiranih pa sploh nima najbližjih sorodnikov. Še večjo skrb vzbuja ta podatek, če se osredotočimo le na tiste lastnike, ki živijo sami. Najbližjih sorodnikov nima v bližini skoraj tretjina (32,6 %) vprašanih, od kar tri četrtine (75,1 %) vprašanih pa so najbližji sorodniki oddaljeni 10 kilometrov in več. Skoraj polovica (49,2 %) tistih lastnikov, ki živijo sami, njihovi sorodniki pa drugje, je stara 70 let in več, med temi kar 40,5 % vsaj 80 let. Poleg tega, da večina lastnikov, zlasti starejših, živi sama, pa pomeni resno tveganje za kakovostno bivanje starejših v njihovih lastniških stanovanjih tudi velikost teh stanovanj. Po Mariji Vovk (1998) za stanovanja za starejše ni pomembno le, da so funkcionalna in varna, ampak tudi, da niso prevelika. Po njenem mnenju so priporočljive te velikosti: 40 m² za enega človeka, 60 m² za dve osebi in 80 m² za tri ljudi. Naša raziskava pa je pokazala, da tisti lastniki stanovanj, ki živijo sami, bivajo v povprečju na 82,3 m², lastniki, ki živijo v dvočlanskih gospodinjstvih, bivajo na 97,7 m², tisti s tremi člani v gospodinjstvu pa na 117,3 m². Povprečna velikost lastniških stanovanj anketiranih znaša 102,5 m². S starostjo se sicer povprečna velikost stanovanj zmanjšuje, še vedno pa

starejši od 80 let v povprečju bivajo na 88,5 m². Velikost stanovanja pa je tesno povezana s stroški. Dobra polovica (58,6 %) vprašanih lastnikov navaja, da znašajo mesečni stanovanjski stroški med četrtino in polovico skupnega prihodka gospodinjstva, več kot dve četrtini (67,2 %) pa, da znašajo letni stroški vzdrževanja stanovanja med desetino in polovico skupnega prihodka gospodinjstva. Ne glede na starost ostaja delež navedenih stroškov približno enak – v povprečju znašajo mesečni stroški 33,1 %, letni stroški vzdrževanja pa 17,3 %. Hkrati se povprečen skupni mesečni dohodek gospodinjstva s starostjo znižuje – pri starih med 50 in 59 let znaša v povprečju 1.520 evrov, pri tistih, ki so stari 80 let in več, pa 930 evrov.

Preglednica 1: Nekatere bivalne značilnosti starejših, ki živijo v lastniških stanovanjih

bivanje v lastniških stanovanjih – v deležih	
bivanje v hiši	74,8
bivanje v stanovanju	25,2
območje bivanja – v deležih	
podeželje	47,2
mestno naselje	52,8
povprečna doba bivanja v stanovanju – v letih	36,56
povprečna velikost stanovanja – v kvadratnih metrih	102,56
število članov v gospodinjstvu – v deležih	
en član	24,8
dva člana	42,5
trije člani	13,8
štirje člani	9,1
pet članov ali več	9,8

Kljub oviram, ki onemogočajo kakovostno bivanje starejših ali pomenijo resno tveganje, da bo njihovo bivanje v prihodnje ogroženo, pa je raziskava presenetljivo pokazala tudi zelo visoko stopnjo zadovoljstva starejših z bivanjem v lastniških stanovanjih in zelo visoko stopnjo navezanosti na bivališča. Kar 86,5 % starejših še ni razmišljalo o preselitvi, navajajo pa tudi zelo nizko stopnjo stanovanjske prikrašdanosti, povezano z morebitno dotrajanostjo stanovanj ali neustreznostjo bivalnih pogojev. Presenetljivo nizek (12,4 %) je tudi delež tistih, ki navajajo, da se s sedanjimi prihodki težko ali zelo težko preživljajo.

Zaključek

V članku smo na kratko predstavili nekatere značilnosti lastniških stanovanj starejših v Sloveniji. Rezultati so pokazali, da živijo starejši večinoma sami ali s partnerjem v (pre)velikih stanovanjih, da imajo omejen oziroma otežen dostop do oskrbe in storitev (na primer bivajo v zgradbah brez dvigal, ne živijo v oskrbnih središčih, so oddaljeni od najbližjih sorodnikov, ki bi jim lahko pomagali v primeru potrebne pomoči). Precej visok delež skupnih prihodkov gospodinjstva morajo prispevati tudi za mesečne stroške in stroške, povezane z vzdrževanjem stanovanj. S tem se je potrdila naša hipoteza, da obstajajo ovire, ki onemogočajo kakovostno bivanje starejših ali pomenijo resno tveganje, da bo njihovo bivanje v prihodnje ogroženo. Zelo zaskrbljujoče je, da se tveganja s starostjo povečujejo, še posebej ogroženi so tisti, ki so najstarejši.

Vendar pa se je hkrati pokazalo, da so starejši z bivanjem v lastniških stanovanjih zelo zadovoljni in da o preselitvi večinoma ne razmišljajo. Sklenemo lahko, da se starejši ovir in tveganj v zvezi z bivanjem v lastniških stanovanjih ne zavedajo. Očitno jih prepoznajo šele, ko so z njimi soočeni, še posebej ko jim začne pešati zdravje, kar potrjujejo tudi rezultati. Vsi, ki so svoje zdravje ocenili kot zelo slabo ali slabo, namreč v višjem deležu kot zdravi navajajo, da so o selitvi že razmišljali in da njihova stanovanja niso ustrezno prilagojena za bivanje v starosti. V prihodnje bi bilo zato treba v okviru raziskave še proučiti, kako zdravje vpliva na bivanje starejših v lastniških stanovanjih. Načrtno bi bilo treba ozaveščati ljudi, da se morajo začeti na starost pripravljati pravočasno in da v ta okvir spada tudi priprava na bivanje v starosti. Seznaniti bi jih bilo treba, s katerimi ovirami in tveganji se starejši človek sooča pri bivanju v lastniškem stanovanju ter kakšne so mogoče rešitve. O možnostih in rešitvah glede bivanja starejših in sprejemanju teh med njimi pa so člani skupine, ki so sodelovali pri raziskavi, na podlagi katere je nastal ta članek, že pisali v svojih drugi znanstvenih in strokovnih prispevkih.

Zahvala

Zahvaljujemo se Agenciji Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost, ki je iz državnega proračuna financirala temeljna raziskovalna projekta *Inovativne oblike bivanja za starejše ljudi v Sloveniji* (številka J5–6824) in *Model za staranje starejših v domačem bivalnem okolju v Sloveniji* (številka J5–8243). V projektu sta sodelovala Urbanistični inštitut Republike Slovenije in Fakulteta za družbene vede.

Viri in literatura

- Filipovič Hrast, Maša (2011): Socialna izključenost starejših. V S. Mandič in M. Filipovič Hrast (ur.): Blaginja pod pritiski demografskih sprememb: 79–82. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Filipovič Hrast, Maša, in Srakar, Andrej (2015): Socialna izključenost: primerjava Slovenije z evropskimi državami. V B. Majcen (ur.): Značilnosti starejšega prebivalstva v Sloveniji – prvi rezultati raziskave SHARE: 206–214. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Hlebec, Valentina (2012): Kontekstualni dejavniki oskrbe na domu v Sloveniji. *Zdravstveno varstvo*, 51 (2): 120–127.
- Hlebec, Valentina (2014): Individual and contextual determinants of social homecare usage in Slovenia. *Zdravstveno varstvo*, 53 (4): 311–317.
- Hlebec, Valentina, in Filipovič Hrast, Maša (2015): Ovrednotenje dostopa do socialne oskrbe na domu z vidika uporabnikov. *Teorija in praksa*, 52 (1–2): 48–66.
- Kerbler, Boštjan, Filipovič Hrast, Maša, Mandič, Srna, Sendi, Richard, Črnič Mali, Barbara, in Mrzel, Maja (2017): *Inovativne oblike bivalnih okolij za starejše ljudi v Sloveniji 2015* (datoteka podatkov). Ljubljana: Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za proučevanje družbene blaginje, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov.
- Maisel, Jordana L., Smith, Eleanor, in Steinfeld, Edward (2008): *Increasing home access: Designing for visitability*. Washington: Center for Inclusive Design and Environmental Access.
- Mandič, Srna (1999): *Pravica do stanovanja: brezdomstvo in druga stanovanjska tveganja ranljivih skupin*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Mandič, Srna (2011): *Stanovanje in blaginja starejših: primerjava Slovenije z izbranimi evropskimi državami*. V S. Mandič in M. Filipovič Hrast (ur.): *Blaginja pod pritiski demografskih sprememb*: 85–105. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Nagode, Mateja, in dr. (2016): *Izvajanje pomoči na domu: analiza stanja v letu 2015: končno poročilo*. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.

- Pfeiferova, Štěpánka, in dr. (ur.) (2013): Housing and social care for the elderly in Central Europe – HELPS: Housing and home care for the elderly and vulnerable people and local partnership strategies in Central European Cities. Praga: Institute of Sociology.
- Sendi, Richard, in dr. (2003): Stanovanjske potrebe upokojencev in drugih starejših ljudi. Ljubljana: Urbani izziv – publikacije.
- Statistični urad Republike Slovenije (2018): Podatkovni portal SI-STAT. Naseljena in nenaseljena stanovanja. Dostopno prek: <http://pxweb.stat.si> (26. 7. 2018).
- Štuhec, J. Ivan, in Fras, Maksimiljan (2010): Različne oblike bivanja za tretjo generacijo. *Kakovostna starost*, 13 (3): 3–15.
- Vovk, Marija (1998): Smernice za gradnjo stanovanj za stare ljudi s poudarkom na varovanih stanovanjih. Ljubljana: Urbanistični inštitut Republike Slovenije.

SEKCIJA EKONOMIJA IN DRUŽBA

MARIKE GRUBAR

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana
marike.grubar@ff.uni-lj.si

MICHAEL MANN IN ŠTIRJE VIRI DRUŽBENE MOČI

Povzetek: V prispevku predstavljam in komentiram pomembni, a v slovenski sociologiji premalo poznani pojmovni model družbene moči, ki ga je razvil neowebrovski historični sociolog Michael Mann. Mann za razliko od večine sociologov, najslavneje Maxa Weberja, ločuje med štirimi (ne tremi) viri moči, političnim, vojaškim, ekonomskim in ideološkim, pri čemer za razliko od klasičnih marksističnih sociologov nobenemu od štirih ne pripisuje razlagalnega ali vzročnega primata. V prispevku se poleg tega osredotočam predvsem na dodatne tri pojmovne pare, s katerimi Mann zajema različne pojavne oblike vseh štirih virov moči: distribucijska-kolektivna, intenzivna-ekstenzivna, osebna-neosebna.

Ključne besede: Michael Mann, neowebrovska sociologija, historična sociologija, viri moči, vrste moči

Raziskovanje obstoja in delovanja moči v družboslovju ni nekaj novega. Praktično vsi sociologi poznamo Webrovo delitev na tripartitno moč: stranko (politična moč), razred (ekonomska moč) in status (kulturna moč¹). Tudi Michael Mann, neowebrovski sociolog, je gotovo ime, ki ga poznajo vsi, ki so se že srečali s historično sociologijo. Toda njegovega znanstvenega opusa ne moremo omejiti zgolj na eno področje, saj gre za vsestranskega raziskovalca. Med mednarodno prepoznavne sociologe se je zapisal zaradi razvijanja lastne teorije o obstoju in delovanju moči, ki jo je dodatno okrepil z izsledki svojega največjega raziskovalnega projekta. Rezultati slednjega so danes dostopni javnosti v obliki štirih knjig, v katerih najdemo ogromno empiričnih podatkov in avtorjevo analizo razvoja in delovanja družb od leta 10.000 pred našim štetjem do sodobnosti, natančneje do leta 2011 (Mann 1986, 1993, 2012, 2013a).

V svojih delih se je soočil z nekaterimi ključnimi težavami in izzivi sociologije in postal mednarodno prepoznan vsaj zaradi oblikovanja naslednjih stališč:

1. Moč ni omejena z mejami nacionalnih držav.
2. Moč ni nikoli prosta ali lebdeča, omejujejo jo različne organizacije.
3. Moč ima različne oblike.
4. Obstajajo različni viri moči (Mann 2013b: 499–502).

Prvič, Mann je kritičen do omejevanja dosega moči na meje nacionalnih držav, saj meni, da družbe ne obstajajo v izolaciji, niti niso nikoli dejansko omejene z uradno določenimi mejami (Schroeder 2017: 319). Iz istih razlogov se strinja s teoretiki globalizacije, kot je David Held, in trdi, da so omrežja moči prisotna po celotnem svetu, da niso zamejena z eno geografsko enoto kot

1. Weber izraz »kulturna moč« uporablja kot sinonim za ideologijo.

je npr. država. Hkrati pa poudarja, da to ni nekaj novega, da so takšna omrežja moči obstajala že dolgo pred pojavom globalizacije, se pravi, v precejšnjem delu človeške zgodovine (Mann 2013b: 500; Haralambos in Holborn 2005: 552).

Drugič, Mann trdi, da družba, npr. Velika Britanija², ni politična enota, ki bi jo lahko analizirali neodvisno od drugih političnih enot. Med drugim je VB članica organizacij kot je NATO, do nedavnega je bila tudi članica EU, z drugimi državami je v odnosu tudi zaradi obstoja mednarodne trgovine, nekatera podjetja, ki delujejo v VB so v tuji lasti itd. Vse naštetu gotovo vpliva (vsaj) na njeno gospodarstvo, pa tudi na tam prisotne navade, kulturne preference itd. Skratka, da bi razumeli, kako delujejo kultura, politika, vojaška aktivnost in ekonomija znotraj ene celote, ki jo imenujemo »družba«, moramo poznati razmere po svetu (Mann 2013b: 500).

Tretjič, če želimo razumeti, kaj vse se dogaja znotraj družb, pravi Mann, moramo sociologi preučevati, kakšna je mreža družbenih odnosov in kako ljudje vstopajo vanjo. Skratka, Manna zanimajo odnosi, predvsem odnosi moči. Mann definira moč kot zmožnost zasledovanja in doseganja ciljev z obvladovanjem okolja (Haralambos in Holborn 2005: 552).

Mann ločuje pojavne oblike moči na naslednje tri načine:

- a) Piše o dveh različnih oblikah moči, o *distribucijski* in *kolektivni*. Distribucijska moč ali moč nad drugimi je izražena v situacijah, ko so posamezniki v odnosu, kjer (vsaj) en akter pridobi korist na račun drugega. Zelo jasen primer je odnos med tlačani (kmeti) in zemljiškimi gospodi. Gre za igro z ničelno vsoto, kjer ima samo en akter moč in viri se prerazporedijo tako, da kmetje vedno izgubijo napram svojim zemljiškim gospodom.³ Kolektivna moč je drugo poimenovanje za odnos, kjer sodelujeta (vsaj) dva akterja, pri čemer ima vsak izmed njiju določene koristi. Primer izvajanja kolektivne moči je npr. kapitalizem, kjer delavec dobi plačo in kapitalist dobi profit. Pogosto se kot klasičen, učbeniški primer navaja še proces imperializma oziroma kolonizacije. Toda tega lahko uvrstimo pod kolektivno moč, če analiziramo samo odnose med kolonizatorji, npr. med Britanci, ki kolonizirajo Indijo. V kolikor analiziramo odnose med Britanci in Indijci, analiziramo delovanje distribucijske moči.
- b) Poleg vrst moči Mann ločuje tudi med dvema načina, na katere se lahko zgoraj opisani moči uporabljata. Moč lahko vršimo na *ekstenziven* način. Gre za zmožnost, ki se izrazi, ko poskušajo posamezniki ali organizacije organizirati veliko število ljudi, tudi širom sveta, zato, da bi med njimi vzpostavili odnose minimalnega in kar se da trajnega sodelovanja. Z drugimi besedami, gre za moč na velikem teritoriju, ki pa ni zelo intenzivna in poglobljena. Moč lahko uporabljamo tudi na malem teritoriju, zaradi česar je njeno delovanje poglobljeno. Mann tej rabi moči pravi tudi *intenzivna* moč.
- c) Tretja delitev, je delitev na *oblastno* in *razpršeno* moč oziroma na *osebno/avtoritativno* in *neosebno/strukturno*.⁴ Osebno moč ljudje uporabljamo, ko drugim dajemo zavestna in namerna navodila ter od njih zahtevamo, da jim morajo slediti. Razpršena moč je značilna za odnose moči, ki delujejo brez tega, da bi jih kdo zaukazal. Mann tu za primer uporabi delovanje trga v kapitalizmu. Kapitalist lahko propade, če ne bo tekmoval z drugimi kapitalisti, če ne bo zvišal svoje produktivnosti in znižal svoje produkcijske stroške. Mann pravi, da se ravno

2. V nadaljevanju VB.

3. Haralambos in Holborn distribucijsko moč definirata preveč splošno, zgolj kot »moč nad drugimi«, kjer posamezniki zasledujejo svoje cilje s pomočjo pomoči drugih posameznikov. Toda ta definicija ni dovolj natančna, ne vsebuje specifičnih značilnosti distribucijske moči (Haralambos in Holborn 2005: 553).

4. Sama bom raje uporabljala drugi, lasten prevod, ker je bolj natančen. Prvega so uporabili v slovenskem prevodu knjige Sociologija: *Teme in pogledi* (prav tam).

zaradi takšne oblike in delovanja moči zdi samoumevno, da je kapitalizem »naraven« sistem, da kapitalisti delujejo »naravno«, »moralno«, v skladu s »skupnimi interesi«.

Različne vrste družbene moči nastanejo s kombinacijami intenzivne, ekstenzivne, oblastne in razpršene moči. Primeri (možnih) kombinacij, ki jih poda Mann (1986: 9) so npr.:

	Oblastna	Razpršena
Intenzivna	Vojaška struktura poveljevanja	splošna stavka
Ekstenzivna	vojaški imperij	tržna menjava

Četrtrič, Mann ločuje med različnimi viri družbene moči. Uporablja jih predvsem kot pojmovne kategorije, opisuje, kaj zajemajo in ne, zakaj delujejo. Od svojih webrovskih korenin se nekoliko oddalji, ko predstavi model IEMP⁵, ki ga sestavljajo štirje viri moči:

1. *ideološka* (moč nad idejami, nad verovanji)
2. *ekonomska* (moč nad surovinami)
3. *vojaška* (uporaba fizične sile)
4. *politična* (moč prek zakonov in birokracije)

Mann svojo teorijo predstavi kot odziv na dve prevladujoči razlagi delovanja moči. Odzove se na dogmatizem ter ekonomski redukcionizem marksističnih teorij⁶, hkrati pa se ne želi zavezati razlagalni prevladi ideologije, h kateri se zatečejo glavni predstavniki »kulturnega obrata«, med njimi najbolj znani postmodernisti. Mann trdi, da so viri moči pravokotni drug na drugega, niso vzporedni in ne sledijo isti poti. S to metaforo označuje dejstvo, da je vsak izmed štirih virov neodvisen.

Mann sicer izpostavlja vse štiri vire, a mu kritiki pogosto očitajo, da zanemari vlogo ideologije, ko trdi, da ideološka moč ni samo odvisna od drugih treh virov moči, ampak je celo pogojena z njimi. Veliko razprav je sprožila tudi njegova trditev, da na severu (tu ima v mislih globalni sever) ni več dominantnih ideologij, ki bi povezale družbo. Mann izpostavlja, da ljudje počnejo različne stvari zaradi svojih interesov in izkušenj, nanje vplivajo tudi materialni dejavniki (surovine in politična moč), ne pa zgolj ideologija. Ideologija je lahko uspešna le, če se »prilepi« na že obstoječe pogoje. Ravno zato kapitalizem razume predvsem kot ekonomski (in ne kot vrednotni, ideološki) sistem, ki zaradi tržne odvisnosti deluje izrazito samoobnavljajoče. Nihče v kapitalizmu delavca ne priklene na delovno mesto s fizično, zunajekonomsko prisilo, niti ga ne prepričuje, da bi poiskal delo. Delavec ima vedno izbiro, da delo zavrne, da ne vstopi na trg delovne sile, da postane brezposeln in v skrajnem primeru brezdomec. Čeprav je ta izbira pogosto slabša kot prva, ne moremo reči, da ga v prvo prisili drug človek, avtoriteta ipd.

Slavnim webrovcem v 80. letih prejšnjega stoletja se je zaradi svoje materialistične usmerjenosti zdel preveč neortodoksen, očitali so mu celo, da se spogleduje z marksizmom. Mann zanika, da

5. Zaporedje je, kot pravi Mann, naključno. Če bi model razvijal danes in bi želel, da si moči hierarhično sledijo, bi ga poimenoval MEPI, saj meni, da sta se vojaška in ekonomska moč razvili pred politično in ideološko in da drugi dve, čeprav sta od prvih dveh ločeni, brez njiju ne moreta zares obstajati (Mann 2013b: 502).
6. To velja bolj za klasični, ortodokсни marksizem. Sodobnejše različice, kot je npr. politični marksizem, med njim Brennerjeva teorija lastninskih odnosov, se zavedajo napak svojih predhodnikov in že dolgo ne govorijo o tem, da ima skupina, ki ima v lasti produkcijska sredstva (in s tem ekonomsko moč) vedno tudi ideološko moč ter nadzor nad državo in s tem neposreden dostop do politične in vojaške moči. Politični marksisti ne trdijo, da je ideologija lažna zavest, ali, da je vladajoči razred »ugrabil« državo (Brenner 2007: 49–111; Ellen Meiksins Wood 1991; ista, 2016: 11–29).

je naklonjenost materialističnim razlagam nekaj slabega. Še več, misli, da so idealistični tipi razlag slabi, v svojih delih večkrat izpostavlja, da so njegova dela in pristop, ki ga poimenuje »organizacijski materializem«, tudi odziv na zagate kulturnega obrata. Zanj so ideje (in ideologije) lahko uspešne le, če je izpolnjena njihova organizacijska podlaga. Ideje lahko postanejo razširjene in splošno sprejete šele takrat, ko obstajata ekonomska in politična moč, ki jih promovirata. Če takšnih organizacij ni, ideje ne bodo delovale.

Mannova shema družbene moči je, kot sam priznava, idealnotipska. Vendar je za razliko od razlag, ki stavijo izključno na delovanje struktur (holizem) ali na delovanje posameznika (atomizem), precej bolj niansirana. Zaradi nezadovoljstva s pretiranim sklicevanjem na ekonomijo ali ideologijo išče alternativne razlage, ki, čeprav tega sam nikoli izrecno ne zapiše, ne ostajajo samo na makro nivoju, ampak iščejo tudi mikrotemelje.⁷

Literatura

- Brenner, Robert (2007): *Property and Progress: Where Adam Smith Went Wrong*. V C. Wickham (ur.): *Marxist History-Writing for the Twenty-First Century*: 49–111. Oxford: Oxford University Press.
- Elster, Jon (2007): *Explaining Social Behavior. More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldthorpe, John (2006): *On Sociology. Second Edition. Volume One. Critique and Program*. Stanford: Stanford University Press.
- Haralambos, Michael, in Holborn, Martin (2005): *Sociologija: Teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Hedström, Peter, in Swedberg, Richard (ur.) (1998): *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (1986): *The Sources of Social Power, volume I. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (1993): *The Sources of Social Power, volume II. The rise of classes and nation-states, 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (2012): *The Sources of Social Power, volume 3. Global empires and revolution, 1890–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (2013a): *The Sources of Social Power, volume 4. Globalizations, 1945–2011*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (2013b): *The Sources of My Sources*. *Contemporary Sociology*, 42 (2): 499–502.
- Schroeder, Ralph (2017): Michael Mann. V R. Stones (ur.): *Key Sociological Thinkers: Third Edition*: 318–335. London: Palgrave.
- Wood, Ellen Meiksins (1991): *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*. London: Verso.
- Wood, Ellen Meiksins (2016). *Britain versus France: How Many Sonderwegs? Historical Materialism*, 24 (1): 11–29.

7. Danes se večina *mainstream* sociologov nagiba v smer »strukturnega individualizma«, ki je postal splošno razširjen ravno zaradi poudarjanja mikrotemeljev. Najbolj prepoznavno je nastajajoče gibanje »analitične sociologije«, v katerega v grobem spadajo avtorji kot so Jon Elster (2007), Peter Hedström in Richard Swedberg (1998) ter John Goldthorpe (2006). Njihovo pojmovanje ideologije je v grobem podobno Mannovemu, pri čemer analitični sociologi še dodatno izpostavljajo, da je ideologija običajno uporabljena kot črna skrinjica, kategorija, ki sama ne razlaga, marveč jo je šele potrebno razložiti.

MARKO HOČEVAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
marko.hocevar@fdv.uni-lj.si

HAYEKOVA TEORIJA DEMOKRACIJE: TRG PROTI LJUDSTVU

Povzetek: Odnos med demokracijo in kapitalizmom je eno izmed ključnih politoloških vprašanj. Različne teorije demokracije obravnavajo ta odnos na zelo različne načine. V zelo specifični teoriji demokracije Friedricha Hayeka najdemo enega izmed najbolj eksplicitnih poskusov, kako demokracijo popolnoma subsumirati pod kapitalizem oziroma reprodukcijo kapitalizma. V članku tako razložimo, kako se celotna Hayekova teorija demokracije na presečišču politika-družba-ekonomija osredotoča na reprodukcijo kapitalizma in kapitalističnih lastninskih odnosov. V tem kontekstu nakažemo na politično dekonstrukcijo ljudstva, ki je eksplicitna v Hayekovi teoriji demokracije, in tudi na določene tendence, ki jih Hayekova teorija demokracije vsebuje in ki se nam kažejo v obstoječi politični, družbeni in ekonomski realnosti.

Ključne besede: Hayek, demarhija, ljudstvo, trg, kapitalizem.

Uvod

Koncept demokracije je eden izmed ključnih konceptov v politični teoriji. Številnih različnih konceptualizacij demokracije se ne da razumeti brez upoštevanja političnega, družbenega in ekonomskega konteksta, torej kapitalizma, kapitalistične (re)produkcije in kapitalističnih lastninskih odnosov, ki uokvirjajo in določajo tako različne modele demokracije kot tudi različne teorije demokracije. Ena izmed izjemno pomembnih, a hkrati tudi prevečkrat spregledanih teorij demokracije, v kateri se jasno zarišejo meje, ki jih (neoliberalni) kapitalizem postavlja demokraciji, najdemo v politični, družbeni in ekonomski teoriji Friedricha Hayeka. V pričujočem članku se bomo zaradi tega osredinili na povezanost politične, družbene in ekonomske sfere v Hayekovi teoriji, in to specifično prek njegovega razumevanja demokracije oziroma demarhije, ter razložili, kakšne teoretske in praktične implikacije izvirajo iz njegove teorije demokracije.

Od Franza Neumanna naprej vemo, da bistveno vprašanje nikoli ni, kaj je demokracija, temveč kaj je cilj demokracije. Za Neumanna (1992: 295) je cilj demokracije »zagotavljanje svobode človeka z množičnim sodelovanjem v tem zagotavljanju«. Izhajajoč iz tega nas bo v pričujočem prispevku predvsem zanimalo, kaj je cilj demokracije oziroma demarhije pri Hayeku, kot tudi, kako se kristalizira povezanost ekonomije, družbe in politike v odnosu do reprodukcije in perpetuiranja kapitalizma v Hayekovi teoriji demokracije. Izhajajoč iz tako zastavljenega raziskovanja bo po uvodu sledila jedrnata analiza Hayekovega razumevanja spontane družbene ureditve, v središču katere se nahaja trg. V tretjem delu bomo analizirali vlogo države v ohranjanju in reprodukciji spontane tržno-družbene ureditve. Četrti del bo namenjen analizi Hayekovega razumevanja demokracije oziroma demarhije in umeščanju tega koncepta v Hayekovo širšo družbeno, politično in ekonomsko teorijo. V sklepnem delu kritično reflektiramo in problematiziramo Hayekovo razumevanje demarhije na presečišču politika-družba-ekonomija v odnosu do reprodukcije kapitalističnih odnosov izkoriščanja in kapitalističnega načina produkcije.

Od spontanega trga h spontani tržno-družbeni ureditvi

Hayekova teorija izhaja iz ontološke predpostavke, da zaradi razpršenosti vednosti in omejitve intelektualnih sposobnosti ljudje ne moremo spoznati pravil in zakonitosti, ki nam vladajo. Zaradi tega naj bi bilo tudi nemogoče kakršnokoli načrtovanje (Gamble 2006; Gray 1986: 22; Kotterman van de Vose 1994: 265). Izhajajoč iz te predpostavke, Hayek predstavi dve zvrsti ureditev: ureditev, ki je namerno ustvarjena, in ureditev, ki nastane spontano. Prvo, izhajajoč iz stare grščine, Hayek poimenuje *taxis*; drugo pa *cosmos* (Hayek 2013: 34–52; Hayek 1990: 72–73). Red, ki je namerno ustvarjen, torej z določenim ciljem in namenom, je za Hayeka umetni, kajti ne izhaja iz družbe same, v kateri obstaja razpršenost vednosti (Hayek 1990: 74). Po drugi strani je *cosmos* »red, ki je obstajal ali se je ustvaril sam, neodvisno od vsake človeške volje« (Hayek 1990: 73). *Cosmos* je ureditev, ki ni namerno ustvarjena, temveč je samoregulirajoča se spontana ureditev, ki nastaja prek vzpostavljanja ravnotežja od znotraj, kar tudi logično sledi iz temeljne ontološke predpostavke o razpršenosti vednosti (Hayek 2013: 35–36).

Hayek konkretizira dualizem *taxis* – *cosmos* na pomenljivem primeru, ko vpelje razlikovanje med ekonomijo in katalaksijo, pri čemer ekonomija pri Hayeku označuje ureditev, ki je vezana na načrtno urejanje, na organizacijo (plansko gospodarstvo), katalaksija pa označuje spontano (kapitalistično) tržno ureditev – to je gospodarska ureditev, ki je značilna za *cosmos* (Hayek 1990, 90–92; Hayek 2013: 267–290). Katalaksija je za Hayeka »proces, prek katerega agenti izboljšujejo lastno dobrobit, in s tem nenamerno producirajo vsesplošno koordinacijo aktivnosti« (Barry 1994: 156).

Ne sme nas čuditi, da Hayek izbere ravno primer gospodarstva, da razloži, kaj pomeni spontanost, kajti »[n]ajpomembnejši spontani red za neoliberalce je tržna ureditev« (Turner 2008: 122). Vendar Hayekova teorija o spontanosti in spontani kreaciji nikakor ni le ekonomska teorija, temveč gre za teorijo, ki temelji na združitvi politike, družbe in ekonomije (Fleetwood 1995: 136). Katalaksija, ki temelji na trgu, je temelj spontane tržno-družbene ureditve, saj pri Hayeku nastane »družbeni red kot ‚spontani‘ stranski produkt interakcije med množico posameznikov, ki delujejo znotraj tržnega sistema z informacijami, ki so jim dane v cenovnem mehanizmu« (Griffiths 2014: 77). Zaradi tega lahko na Hayekovo spontano družbeno-ekonomsko ureditev gledamo kot na »idealni tip družbene organizacije, ki je zgrajena okrog svobodnega konkurenčnega trga« (Galeotti 1987: 177; lastni poudarki).

Vloga prava in države v spontanem redu

Vprašanje vloge prava in države v celotni zgodbi je zelo pomembno. Pri razlagi svoje koncepcije prava Hayek znova uporabi dualizem ter razlikuje med *thesis*, pravili in uredbami, ki tvorijo pravo organizacije, in *nomos*, pravom spontane ureditve (Hayek 1990: 76–80; Hayek 2013: 69–135). *Thesis* tvorijo uredbe in zapovedi, ki so vezani na namerno ustvarjeno ureditev, usmerjeno v doseganje konkretnih ciljev (Hayek 2013: 48). To so pravila in zapovedi, »zakoni« v širšem pomenu besede, ki so osnova za načrtno ustvarjene organizacije (Hayek 1990: 77). Po drugi strani je *nomos* vezan na *cosmos* in katalaksijo, na spontano tržno-družbeno ureditev, ter označuje abstraktna in »univerzalna pravila pravičnega vedenja« (Hayek 1990: 77). *Nomos* je torej pravo spontane tržno-družbene ureditve in ne služi nikomur posebej (Hayek 2013: 126).

Kar se tiče države, le-ta združuje tako elemente spontanosti kot tudi načrtovanja (Hayek 2013: 44). Da bi država namreč uveljavljala vladavino prava (*nomos*), se mora sklicevati tudi na *thesis* (Tebble 2013: 98–99). Oziroma, kot je Hayek sam zapisal: »Vlada je nepogrešljiva za oblikovanje takšnega [spontanega op. M. H.] reda zaradi zaščite vseh pred prisilo in nasiljem drugih« (Hayek 2013: 462). Vsekakor pa je ključno, da mora biti država strogo omejena z vladavino prava (*nomos*).

Zaradi tega ni vprašanje, ali naj država deluje ali ne, temveč je bistvena predvidljivost države, ki pa je zagotovljena prek vladavine prava (Hayek 1991: 90). Torej, država mora uveljavljati vladavino prava (*nomos*), ki je predvsem vezana na mehanizme odkrivanja tistega, kar že obstaja v družbi spontano prek interakcije na trgu, ter ohranjati in utrjevati harmonijo, ki temelji na trgu.

Demarhija – institucionalna ureditev tržne družbe

Ko razpravlja o demokraciji, je za Hayeka največji problem v tem, da sta se pomešali liberalna in demokratska verzija »demokracije« ter da je vlada, izvršna veja oblasti, postala tesno povezana s sprejemanjem zakonov (Hayek 1990; Hayek 2013); to se kaže v tem, da institucionalna ureditev nalaga zakonodajnim telesom, da se ukvarjajo s *thesis* in ne z *nomos*. Takšna institucionalna ureditev prinaša nevarnost, da bi volja večine postala izvor *nomos* in se prenesla v samo vsebino zakonov in pravne regulacije spontane tržno-družbene ureditve (Hayek 2012, 148-149).

Hayek zatorej predlaga drugačni institucionalni model – bikameralni sistem: zakonodajno in vladno skupščino ter tudi posebno ustavno sodišče – ki naj bi bolje ščitil spontano tržno-družbeno ureditev (Hayek 1990; 2013). Zakonodajna skupščina bi bila zadolžena za ohranjanje vladavine prava ter tudi za inkrementalno spreminjanje in izboljševanje oziroma ubesedovanje »pravil pravičnega vedenja« – *nomos*¹ (Hayek 2013: 445). Predstavnike bi se volilo po starostnih skupinah. Vsaka generacija bi lahko volila enkrat v življenju, na primer v 45. letu starosti. Hkrati pa bi bili tudi predstavniki v zakonodajnem telesu stari vsaj 45 let, mandat pa bi jim trajal 15 let, ter vnovična izvolitev ne bi bila možna. Z izvolitvijo bi se morali odpovedati dotedanjim zasebnim aktivnostim. Potem bi jih čakala služba sodnika porotnika (*lay judge*) (Hayek 1990: 95-96; tudi Hayek 2013: 445-452). Vladna skupščina, drugo predstavniško telo, je drugi predstavniški organ, ki je tudi sam podrejen in zavezan *nomos*. Vladna skupščina bi bila v svojem delovanju »omejena s pravili pravičnega vedenja, ki ga sprejema zakonodajna skupščina« (Hayek 2013: 454). To predstavniško telo se ne ukvarja z mnenji in vrednotami, temveč z voljo in zadovoljitvijo (partikularnih) potreb (Hayek 1990: 94-95). Zadolženo je za *thesis* v Hayekovem pomenu te besede. Tretje telo, kateremu Hayek daje veliko težo, je ustavno sodišče, ki bi imelo nalogo, da razrešuje spore med dvema predstavniškima telesoma, vsekakor upoštevajoč *nomos* in vladavino prava. Člani ustavnega sodišča bi bili lahko profesionalni sodniki, bivši člani zakonodajnega telesa, v končni instanci tudi bivši pripadniki vladne skupščine (Hayek 2013: 455-456).

Izhajajoč iz takšne institucionalne zasnove, Hayek predlaga tudi novi označevalec za takšno omejeno demokracijo, ki je v svojem bistvu le procedura (Hayek 2013: 467). Ker naj bi *kratein/kratos* v besedi demokracija (*demos + kratos/kratein*) označeval predvsem moč, Hayek predlaga, da se v besedni zvezi nadomesti z besedo *archos* (*demos + archos*)² ter vpelje koncept *demarhije*. Tako dobimo novo besedno zvezo, ki označuje ureditev, utemeljeno v vladavini prava (*nomos*), katalaksiji in ohranjanju spontane tržno-družbene ureditve – *demarhijo* (Hayek 1990: 92-97; Hayek 2013: 380-381).

1. Navkljub spontanosti pravilom in spontanosti tržno-družbene ureditve Hayek vendarle pride do tega, da je le-te treba občasno korigirati in dodelati, večinoma pa gre v bistvu za proces odkrivanja spontanih pravil in pa za njuno kodificiranje (cf. Hayek 1990; 2012; 2013).
2. Beseda *arhein* ima več pomenov: biti prvi, vladati (Sruk 1995: 13). V slovarju najdemo za prevod besede *arhe*: začetek, početek, izvir, vzrok, rojstvo, vlada (Dokler in dr. 1999: 114). Po drugi strani tudi beseda *kratein* pomeni vladati (Sruk 1995: 58), *kratos* pa moč, silo, nadvlado, trdost (Dokler in dr. 1999: 448). Hayek (2013: 381) uporablja besedo *demarhija* v odnosu do drugih dveh oblik vladavine: monarhije in oligarhije, v katerih najdemo *arhel/arhein* in ne *kratos/kratein*. Zdi se torej, da Hayek poskuša najti izvor vladavine v ljudstvu, dejansko pa gre za zakrivanje vladavine kapitala in trga.

Sklep

Kaj je torej cilj demokracije oziroma demarhije v Hayekovi teoriji? Cilj demarhije, ki je le procedura in oblika institucionalne ureditve, je spodbujanje in ustvarjanje spontane tržno-družbene ureditve, ki temelji na prostem trgu in kapitalističnih lastninskih odnosih. Demarhija kot specifična oblika demokracije je legitimna le, v kolikor služi reprodukciji trga, tržne družbe in kapitalizma nasploh, nikakor pa ljudstvu ne ponudi možnosti za kreacijo lastnih življenjskih razmer. Demarhija je le *instrument* trga, instrument v službi ohranjanja naravnosti/spontanosti trga in tržnih odnosov: »Demokracija je v bistvu sredstvo, uporabno orodje za varovanje notranjega miru in individualne svobode« (Hayek 1991, 80; cf. Hayek 2012, 151). To v bistvu pomeni, da je demarhija orodje za reprodukcijo kapitalizma.

Kako pa se v Hayekovi teoriji demarhije kaže povezanost ekonomije, družbe in politike v odnosu do reprodukcije kapitalizma in kapitalističnih odnosov? Prvič, Hayek zagotovo misli demarhijo kot točko kristalizacije specifične povezave med politiko, družbo in ekonomijo, ki na prvo mesto postavljajo interese kapitala. Še več, namesto ljudstva kot subjekta demokracije trg prevzame mesto suverena. Suverenost ljudstva je izginila; legitimnost določene oblasti izvira iz zavezanosti perpetuiranju spontane tržne družbe in kapitalizma. Drugič, prek Hayekove teorije demarhije zelo jasno razberemo, da je za neoliberalno teorijo in tudi prakso značilna repolitizacija in nikakor ne depolitizacija, saj vendar ne gre za izginjanje in odpravljanje političnih procedur in procesov, temveč za njihovo redefiniranje in rekonstituiranje. Država, pravo (*nomos*) in demarhija so le sredstva za reprodukcijo kapitalističnih lastninskih odnosov ter naturaliziranja »spontane« tržno-družbene ureditve. To je bistveno, saj je v središču neoliberalnega projekta država. Tako tudi Hayek predpostavlja močno državo, ki je ključni branik vladavine prava (*nomos*) in je zadolžena za reprodukcijo tržne družbe (Dardot in Laval 2013). Neoliberalna država v teoriji in praksi postaja orodje za reprodukcijo kapitalizma (Harvey 2012). Hayek sicer upa, da bo najboljša možna institucionalna organizacija spontane tržne družbe – demarhija pripeljala do »omejitve oblasti in zrušenja politike s prestola« (Hayek 2013: 462). Vendar je, kot je razvidno iz njegove teorije, ravno politika tista, ki izvaja in utrjuje neoliberalno hegemonijo – zrušenje politike s prestola dejansko pomeni repolitizacijo življenja ter »potrženje« družbe, predvsem s pomočjo političnih orodij. Odpravljanje klasične liberalne demokracije, ki je že omejena s kapitalističnimi lastninskimi odnosi (Vodovnik 2015; Meiksins-Wood 2016), v Hayekovi reformulaciji, kot smo videli, služi neposredno kot orodje za utrjevanje trga in kapitalizma.

Izhajajoč iz zgornje analize, lahko rečemo, da gre pri Hayekovi teoriji demokracije v bistvu za »*katalaktično demarhijo*«, ki nima nič opraviti s krepitvijo moči ljudstva kot subjekta-objekta demokracije, pa tudi z demokracijo kot prakso ne. Hayekova koncepcija *katalaktične demarhije* ne omogoča demokratičnega odločanja o tem, ali ljudstvo želi delovati po principih trga ali ne, saj je kapitalizem ontološka predpostavka Hayekove neoliberalne koncepcije demokracije. Zaradi tega ne gre le za omejitev ljudstva, temveč za politično dekonstrukcijo ljudstva in demokracije. Samoodločanje in samovladanje ljudstva oziroma demokracija na ravni prakse, onkraj trga in kapitalizma, je politično in institucionalno onemogočeno. Demokracija oziroma demarhija lahko obstaja le kot tržna demokracija oziroma totalna in totalizirajoča kapitalistična svoboda. Zaradi tega pri Hayeku lahko govorimo o *neoliberalni katalaktični proceduralni demarhiji*, brez ljudstva in v interesu kapitala.³

3. V podobnem duhu je za Ludwiga von Misesa, Hayekovega teoretskega »sopotnika«, ugotavljal tudi Mastnak (2015).

Literatura

- Barry, P. Norman. (1994): *The Road To Freedom: Hayek's Social And Economic Philosophy*. V Jack Birner in Rudy Van Zijp (ur.): *Co-Ordination And Evolution. His Legacy In Philosophy, Politics, Economics And The History Of Ideas*, 141–163. London, New York: Routledge.
- Bellamy, Richard (1994): 'Dethroning Politics': Liberalism, Constitutionalism and Democracy in The Thought of F. A. Hayek. *British Journal Of Political Science* 24 (4): 419–441.
- Dardot, Pierre in Christian Laval (2013): *The new way of the world: on neo-liberal society*. London, New York: Verso.
- Dokler, Anton, Breznik, Anton in Frančišek Jere (1999): *Grško-slovenski slovar*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Fleetwood, Steve (1995): *Hayek's Political Economy. The Socio-Economics Of Order*. London, New York: Routledge.
- Galeotti, Anna Elisabetta (1987): Individualism, Social Rules, Tradition: The Case Of Friedrich A. Hayek. *Political Theory*, 15 (2): 163–181.
- Gamble, Andrew (2006): Hayek on knowledge, economics, and society. V Edward Feser (ur.), *The Cambridge Companion to Hayek*, 111–131. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- Gray, John (1986): *Hayek on liberty*. London, New York: Routledge.
- Griffiths, Simon (2014): *Engaging Enemies. Hayek And The Left*. London, New York. Rowman & Littlefield International.
- Harvey, David (2012): *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hayek, Friedrich August von (1990): *New studies in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. London, New York: Routledge.
- Hayek, Friedrich August von (1991): *Pot v hlapčevstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Hayek, Friedrich August von (2012): *Ustava za svobodo*. Ljubljana: Inštitut Nove revije.
- Hayek, Friedrich August von (2013): *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy, Volume I-III*. London, New York: Routledge.
- Kotterman van de Vose, Inez (1994): Hayek on the Rule of Law. V Jack Birner in Rudy Van Zijp (ur.): *Co-Ordination And Evolution. His Legacy In Philosophy, Politics, Economics And The History Of Ideas*, 255–268. London, New York: Routledge.
- Mastnak, Tomaž (2015): *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba /cf*.
- Meiksins Wood, Ellen (2016): *Democracy against Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neumann, Franz (1992): *Demokratska i autoritarna država: studije o političkoj i pravnoj teoriji*. Zagreb: Naprijed.
- Sruk, Vlado (1995): *Leksikon politike*. Maribor: Obzorja.
- Tebble, A. James (2013): *Hayek*. London, New York: Bloomsbury.
- Turner, S. Rachel (2008): *Neo-Liberal Ideology. History, Concepts and Policies*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Vodovnik, Žiga (2015): *Demokracija kot glagol*. Ljubljana: Krtina.

* * *

KARMEN MEDICA

SODOBNA DRUŽBENA GIBANJA – NA PRIMERU TRANSNACIONALNOSTI IN OBMEJNOSTI

V vseh ciklih kapitalističnega sistema so se menjavala obdobja razcveta in recesije. V času krize se vzpostavijo različne strategije izhoda in kot zadnja taka politična strategija se je pojavil neoliberalizem. Vendarle tudi ta že kaže znamenja močne krize, na kar opozarjajo tudi najmanjše akcije družbenih gibanj. Če so t.i. stara družbena gibanja dajala prednost svobodi večine, sodobna družbena gibanja se osredotočajo na posameznika in na manjšinske skupnosti. Poudarjajo pravico vseh, da uresničujejo svoja hotenja na vseh področjih, na katerih ne večina, ne nosilci moči ne morejo vsiljevati svoje dominacije. Za sodobna družbena gibanja je značilno da, delujejo predvsem na lokalni ravni, učinki so tudi globalni.

Slednje bom predstavila na primeru raziskave, ki se ukvarja z organiziranjem čezmejne (slovensko-italijanske) mreže za priseljene ženske, z namenom izboljšanja njihovega predvsem spolnega in reproduktivnega zdravja, ker so se ravno na tem področju pokazale največje pomanjkljivosti.

Raziskava poteka v okvirju italijansko-slovenskega projekta INTEGRA, in jo izvaja Tržaška univerza v sodelovanju z Univerzo na Primorskem oz. Fakulteto za vede o zdravju in Fakulteto za humanistiko.

Temeljni cilj in namen raziskave je izboljšanje zdravja in dostopnosti do zdravstvenih uslug migrantk na območju slovensko-italijanskega obmejnega območja in ravno tako spodbujanje dvosmerne in interaktivne socialne integracije.

Procesualnost slednjega vključuje širša družbena gibanja, ki so pluralna, regionalna in transnacionalna. Novi regionalizmi, spoduajo inicijative civilne družbe, presegajo kontejnerski značaj nacionalnih meja, sporočila so jim v osnovi jasna, da tako individualno kot kolektivno vsi lahko vplivamo na razvoj prihodnosti, morda celo bolj, kot si upamo misliti.

* * *

ALEKSANDRA KANJUO MRČELA

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
 aleksandra.kanjuo-mrcela@fdv.uni-lj.si

MIROLJUB IGNJATOVIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
 miroljub.ignjatovic@fdv.uni-lj.si

SODELOVANJE DELAVCEV PRI UPRAVLJANJU VARNOSTI IN ZDRAVJA PRI DELU V SLOVENIJI

Povzetek: Pričujoči tekst temelji na poročilu *Analiza sodelovanja delavcev pri upravljanju varnosti in zdravja pri delu v Sloveniji*, ki sta ga avtorja pripravila za Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti konec leta 2017. Analizo podatkov 2. evropske raziskave podjetij o novih in nastajajočih tveganjih (ESENTER-2) sva začela s predpostavko, da je povezanost kakovosti upravljanja z obstojem delavskih zaupnikov za varnost in zdravje pri delu prisotna tudi v slovenskem okolju, za katerega je značilna dolga tradicija učinkovitega upravljanja varnosti in zdravja pri delu (VZD), ki ga podpira tudi sedanjí zakonodajni okvir. Analiza je pokazala, da so delavski zaupniki za VZD v slovenskih organizacijah prisotni v manjšem deležu kot v evropskem povprečju, da pa njihova prisotnost statistično značilno vpliva na kakovost in učinkovitost upravljanja VZD v slovenskih podjetjih.

Ključne besede in pojmi: varnost in zdravje pri delu, prekarnost, delavski zaupniki, ESENTER-2

Uvod

Številne spremembe v razvitih družbah v zadnjih 50 letih so vplivale na delovanje trgov delovne sile teh družb. Pomembni akterji na teh trgih so se prilagajali novo nastalim in hitro spreminjajočim se razmeram, ki jih je povzročila kombinacija ponavljajočih se recesij v razvitih gospodarstvih, globalizacijskih procesov in povečane konkurence, tehnoloških inovacij in demografskih sprememb (Van Aerden 2016). Na ravni držav je to pomenilo deregulacijo zakonodajnih okvirjev delovanja trga delovne sile, na ravni organizacij prestrukturiranje, nove organizacijske prakse ter spremenjene konfiguracije delovnega mesta (Kompier v Koukoulaki 2010), oboje je pospešilo spremembe zaposlitvenih praks – odmikanje od standardne oblike zaposlovanja (redna zaposlitev s polnim delovnim časom za nedoločen čas) v bolj prožne in vse bolj prekarne oblike zaposlovanja.

Kontekst najine analize so ravno te spremembe, ki, med drugim, predstavljajo velik izziv za zagotavljanje varnosti in zdravja pri delu. Analiza EU-OSHA (2016) v zvezi s tem omenja, med ostalimi, tudi naslednje spremembe: fragmentacijo organizacije in upravljanja dela, naraščanje števila malih in mikro podjetij, naraščajočo negotovost zaposlovanja, upad sindikalne organiziranosti, menedžersko nadvlado ter odsotnost ureditve delavskega predstavnštva na področju varnosti in zdravja pri delu. Na negativne posledice spremenjenih pogojev in prekarizacije dela na varnost in zdravje pri delu opozarjajo tudi številne druge analize (Champoux in Brun, 2003, Benach et al., 2016; Bosmans et al., 2016; Quinlan, 2015; Quinlan et al., 2001; 2015). Benach, et al. (2014, 2016) analizirajo prekarnost dela kot pomembno determinanto javnega zdravja, ne samo zdravja delavcev ampak tudi njihovih družin in skupnosti. Analiza identificira zgodovinske, ekonomske in politične dejavnike prekarnosti, opozarja na vsebinske in metodološke izzive dosedanjih analiz

in poziva k oblikovanju raziskovalnih programov in javnih politik, s pomočjo katerih bi celovito razumeli in naslovili prekarlost in njen vpliv na javno zdravje in neenakosti v zdravju.

Na osnovi dosedanjih analiz in ugotovitev ter najnovejše analize, ki jo je opravila EU-OSHA (2016) sva analizo¹ začela s predpostavko, da je povezanost kakovosti upravljanja z obstojem delavskih zaupnikov za varnost in zdravje pri delu prisotna tudi v slovenskem okolju, za katerega je značilna dolga tradicija učinkovitega upravljanja varnosti in zdravja pri delu² (VZD), ki ga podpira tudi sedanjí zakonodajni okvir. Zakon o varnosti in zdravju pri delu, ZVZD-1 (Uradni list RS, št. 43/2011) namreč opredeljuje osnove za sodelovanje delavcev pri upravljanju VZD prek predstavnikov v svetu delavcev ali z delavskim zaupnikom za VZD ter določa pravico do obveščeniosti in skupnega posvetovanja o vseh zadevah, pomembnih za VZD in sodelovanje delavcev pri sprejetju ocene tveganja za varnost in zdravje delavcev in določitvi programa promocije zdravja.

Stanje na področju varnosti in zdravja pri delu v Sloveniji

Rezultati ESENER-2 potrjujejo ugotovitve dosedanjih analiz stanja VZD v slovenskih organizacijah. Po eni strani primerjava obstoja različnih tveganj, ki so jim delavci izpostavljeni v delovnem okolju, v slovenskem vzorcu ne kaže bistvenega odstopanja od povprečja EU28. Po drugi strani pa podatki kažejo, da večji delež slovenskih organizacij (93,9 %) redno izvaja oceno tveganja na delovnem mestu, kot v EU28 (81,2 %). Slednje je predvsem odraz zakonodaje, saj ZVZD-1 nalaga delodajalcem, da pisno ocenijo tveganja, katerim so delavci izpostavljeni ali bi lahko bili izpostavljeni pri delu. V slovenskih organizacijah ocenjevanje tveganja izvajajo večinoma (87,1 %) zunanji izvajalci, kar je v nasprotju s preteklostjo, ko so tradicionalno pomembno vlogo imeli za to področje usposobljeni in v podjetjih zaposleni strokovnjaki. V EU28, v skoraj polovici organizacij (47,3 %) ocenjujejo tveganja z lastnimi zaposlenimi in le manjši del organizacij za ta namen najema zunanje izvajalce (38,3 %). O ugotovitvah pa so seznanjeni vsi deležniki v veliki večini slovenskih organizacij.

Zaskrbljujoč pa je podatek, da VZD ni med najpomembnejšimi temami, katere vodstva obravnavajo v slovenskih organizacijah, saj o VZD redno razpravljajo na najvišji vodstveni ravni samo v 34,5 % slovenskih organizacij, medtem ko ta delež znaša v povprečju EU28 kar 63 %. Prav tako je majhen delež slovenskih organizacij, v katerih o VZD redno razpravljajo predstavniki delavcev in vodstva (37,5 %), kar je bistveno manj kot znaša povprečje EU28 (61 %). V več kot polovici (57,7 %) slovenskih organizacij razpravljajo o tem področju samo tedaj, ko se pojavijo težave.

Po podatkih ESENER- 2 so v slovenskih organizacijah delavski zaupniki za VZD prisotni samo v tretjini organizacij (33,4 %), kar je bistveno manj kot v EU28 (61,8 %). Podobno je pokazala tudi raziskava EWCS-6 (iz leta 2015), v kateri je 39,3 % vprašanih v Sloveniji, odgovorilo, da v

1. V pričujočem besedilu analiziramo podatke 2. evropske raziskave podjetij o novih in nastajajočih tveganjih (ESENER-2), za potrebe katere je bilo leta 2014 anketirano skoraj 50.000 podjetij iz 36 evropskih držav. Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti (MDDSZ) je naročilo povečanje vzorca, na katerem je Evropska agencija za varnost in zdravje pri delu (EU-OSHA) opravljala anketiranje v Sloveniji. Končni vzorec je obsegal 1.051 podjetij, od približno 20.000 slovenskih podjetij, ki imajo 5 ali več zaposlenih.
2. Kot določa 5. člen zakona (ZVZD-1), gre za izvajanje ukrepov, potrebnih za zagotovitev varnosti in zdravja delavcev ter drugih oseb, ki so navzoče v delovnem procesu, vključno s preprečevanjem, odpravljanjem in obvladovanjem nevarnosti pri delu, obveščanjem in usposabljanjem delavcev, z ustrezno organiziranostjo in potrebnimi materialnimi sredstvi.

njihovi organizaciji obstaja delavski zaupnik za VZD (58,3 % v EU28). Po podatkih ESENER-2 je tudi drugih oblik delavskega zastopanja v Sloveniji manj kot v EU28. Sindikat je prisoten v petini organizacij (20,2 %), medtem ko ima svet delavcev le 14 % organizacij.

Delavskih zaupnikov za VZD je, pričakovano, več v večjih organizacijah (ki zaposlujejo več kot 50 zaposlenih), medtem ko so manj prisotni v manjših organizacijah. Prav tako so delavski zaupniki bistveno bolj prisotni v organizacijah, kjer obstajajo tudi druga delavska predstavništva – svet delavcev in sindikat.

Rezultati najine analize kažejo na obstoj določenih razlik glede obstoja posameznih dimenzij upravljanja z VZD med podjetji, ki imajo delavskega zaupnika za VZD, in podjetji, ki ga nimajo. Povezave predstavljamo v spodnji tabeli.

Tabela 1: Povezanost dimenzij upravljanja VZD in obstoja delavskega zaupnika za VZD v Sloveniji, 2015 (v odstotkih), statistično značilne razlike

	Podjetja z delavskim zaupnikom za varnost in zdravje pri delu	Podjetja brez delavskega zaupnika za varnost in zdravje pri delu
Redna ocena tveganja na delovnem mestu	99,0	94,5
Oceno tveganja izvede zunanji izvajalec	75,3	85,6
Rezultate ocene prejme svet delavcev	89,7	79,6
Rezultate ocene prejme sindikat	88,8	82,8
Rezultate ocene prejmejo zaposleni	90,0	84,3
V organizaciji obstajajo posebna sredstva, rezervirana za izvajanje ukrepov na področju varnosti in zdravja pri delu	50,4	33,6
Zaposleni so vključeni v implementacijo ukrepov za zagotavljanje varnosti in zdravja pri delu	83,5	80,3
Obstaja akcijski načrt za preprečevanje stresa v zvezi z delom	46,7	27,1
Obstaja procedura za primere nadlegovanja in trpinčenja na delovnem mestu	77,6	59,9
V organizaciji izvajajo:		
- Promocijo zdrave prehrane	61,0	40,9
- Prevenčijo odvisnosti	58,8	38,6
- Promocijo športa zunaj delovnega časa	67,7	52,3
- Telesno vadbo na delovnem mestu	48,6	30,2
Redno se analizirajo odsotnosti z dela zaradi bolezni	53,1	34,4

Vir: Baza podatkov ESENER-2 za Slovenijo, 2015

Ocenjevanje tveganja se redno izvaja v skoraj vseh organizacijah, ki imajo delavskega zaupnika za VZD, pri čemer jih v manjšem delu izvajajo zunanji izvajalci, a z njihovimi rezultati so bolj seznanjeni vsi relevantni deležniki. V organizacijah, kjer so prisotni delavski zaupniki za VZD, se pogosteje namenjajo finančna sredstva posebej za zagotavljanje VZD. Poleg tega je v zadnjih treh letih redkeje prišlo do njihovega zmanjšanja – kot v organizacijah, v katerih delavskega zaupnika

nimajo. V organizacijah z delavskim zaupnikom za VZD se je pogosteje razpravljalo o VZD, sprejetih je bilo več ukrepov za zagotavljanje VZD in zaposleni so bili bolj vključeni v njihovo oblikovanje in izvedbo.

Odnos med obstojem delavskega zaupnika za VZD in kakovostjo zagotavljanja VZD sva preverila tudi z **indeksom upravljanja z VZD**. Analiza je pokazala, da obstaja statistično signifikantna in pozitivna **povezanost med zelo dobrim upravljanjem VZD in obstojem delavskega zaupnika za VZD**. Med organizacijami, ki imajo delavskega zaupnika za VZD, je bistveno več takih, v katerih je za zagotavljanje VZD zelo dobro poskrbljeno.

Zaključek

Verjetno je dolgoročno edino učinkovito sredstvo za doseganje in ohranjanje spodobnih standardov varnosti in zdravja pri delu izobraževanje in ozaveščanje širše javnosti glede pomena varnosti in zdravja pri delu, kar prispeva k opolnomočenju (bodočih) zaposlenih. Številne domače in tuje raziskave pa so pokazale, da je visoko raven VZD mogoče doseči le z močno podporo vodstva in menedžerskih struktur ter sodelovanjem delavcev in njihovih predstavnikov. Lippin, T.M. et al. (2000) so na osnovi anketiranja delavcev in menedžerjev po izvedbi programov za zagotavljanje VZD ugotovili, da je opolnomočenje delavcev ključni dejavnik za izboljšave varnosti delovnega okolja. Tudi najina analiza rezultatov ESENER-2 je potrdila povezanost med obstojem delavskih zaupnikov in kakovostjo upravljanja VZD v slovenskem okolju.

V luči dosedanjih analiz in dostopnih podatkov pa lahko ugotovimo, da smo kljub dokazano pozitivnem vplivu, ki ga ima sodelovanje delavcev pri upravljanju VZD, v zadnjem času priče poslabšanju pogojev za to sodelovanje. Gunninham (2008) ugotavlja, da je v obstoječi »hladni« klimi industrijskih odnosov sodelovanje delavcev pri upravljanju VZD zelo oteženo, a da je spričo ranljivosti delavcev in slabitve sindikatov prihodnost tega sodelovanja zelo temačna. To velja tudi za slovensko delovno okolje. Za slovenski trg delovne sile namreč prav tako veljajo smernice prekarizacije, ki so prisotne globalno (Kanjoo in Ignjatović, 2015). Rezultati prejšnjih in te analize so pokazali obstoj dveh različnih realnosti glede VZD v Sloveniji – na eni strani imamo relativno visoko raven VZD v velikih organizacijah, medtem ko so razmere v majhnih organizacijah zaskrbljujoče.

Literatura

- Benach, et al. 2014. Precarious employment: understanding an emerging social determinant of health. *Annu Rev Public Health*. 2014;35:229-53. dostopno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/24641559>
- Benach, J. et al. 2016. What should we know about precarious employment and health in 2025? framing the agenda for the next decade of research | *International Journal of Epidemiology* | Oxford Academic, dostopno na: <https://academic.oup.com/ije/article/45/1/232/2363833/What-should-we-know-about-precarious-employment>
- Bosch, G. 2004. Towards a New Standard Employment Relationship in Western Europe. *An International Journal of Employment Relations*. Dostopno na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-8543.2004.00333.x>
- Bosmans, Kim et al. 2016. Explaining the relation between precarious employment and mental well-being. A qualitative study among temporary agency workers - IOS Press, dostopno na: <http://content.iospress.com/articles/work/wor2136>
- Champoux, D. and Brun, J. 2003. Occupational health and safety management in small size enterprises: an overview of the situation and avenues for intervention and research – dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0925753502000437>

- Delp, L. in Rillz, Kevin. 2015. Worker Engagement in the Health and Safety Regulatory arena under Changing Models of Workers Representation. *Labour Studies Journal*, Vol40.1: pp.54-83. dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0160449X15569387>
- EU-OSHA 2014, ESENER-2, EU-OSHA's European Survey of Enterprises on New and Emerging Risks
- EU-OSHA, European Risk Observatory. Worker participation in the management of occupational safety and health: qualitative evidence from ESENER 2.(authors David Walters and Emma Wadsworth)
- Gunninham, N. 2008. Occupational Health and Safety, Worker Participation and the Mining Industry in a Changing World of Work. *Economic and Industrial Democracy*. Vol. 29, 3. pp.336-361. dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0143831X08092460>
- Hovden, J., Albrechtsen, E., Herrera, I.A. 2010. Is there a need for new theories, models and approaches to occupational accident prevention? *Safety Science* 48 (2010) Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0925753509001118>
- Kanjuo Mrčela, A. 2015. Evaluation of the EU Occupational Safety and Health Directives: Country report for Slovenia. Brussels: COWI and Milieu. June 2015
- Kanjuo Mrčela, A. 2016. Analiza izvajanja Nacionalnega programa varnosti in zdravja pri delu ter ocena stanja
- Kanjuo Mrčela, A., Ignjatović, M., 2015. Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa* let 52, 3/2015. FDV, Ljubljana
- Kim, Y. et al. 2016. Creating a Culture of Prevention in Occupational Safety and Health Practice – Science-Direct, dostopno na: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2093791116000093>
- Koukoulaki, T. 2010. New trends in work environment – New effects on safety. *Safety Science* 48 (2010). Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0925753509000836>
- Laszlo, K.D., Pikhart, H., Kopp, M.S., Bobak, M., Pajak, A., Malyutina, S., Salavec, G., Marmot, M. 2010. Job insecurity and health: A study of 16 European countries. *Social Science and Medicine* 70 (2010). Dostopno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2845821/>
- Lippin, T.M. et al. 2000. Empowerment-based health and safety training: Evidence of workplace change from four industrial sectors. *American Journal of Industrial Health*. Volume 38, Issue 6. December 2000. pp 697–706.
- Lund, F. et al. 2016. Towards an Inclusive Occupational Health and Safety For Informal WorkersNEW SOLUTIONS: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy . dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1048291116652177>
- Papadopoulos, G.et al. 2009. Occupational and public health and safety in a changing work environment: An integrated approach for risk assessment and prevention – dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0925753509002008>
- Quinlan, M. et al. 2001. The Global Expansion of Precarious Employment, Work Disorganization, and Consequences for Occupational Health: A Review of Recent ResearchInternational Journal of Health Services. Dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.2190/607H-TTV0-QCN6-YLT4>
- Quinlan, M. et al. 2015. Health and safety of homecare workers engaged by temporary employment agencies. *Journal of Industrial Relations*. Dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0022185614541179>
- Quinlan, Michael. 2015. The effects of non-standard forms of employment on worker health and safety / Michael Quinlan; International Labour Office, Inclusive Labour Markets, Labour Relations and Working Conditions Branch. - Geneva: ILO, 2015 (Conditions of work and employment series ; No. 67) International Labour Office Inclusive Labour Markets, Labour Relations and Working Conditions Branch.
- Slatin, C. 2002. Health and Safety Organizing: Ocaw's Worker-to-Worker Health and Safety Training Program. NEW SOLUTIONS: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy. Dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.2190/JVMP-T8PJ-8MEV-GM5L>

- Van Aerden, K. Puig-Barrachina, V., Bosmans, K., Vanroelen, C. 2016. How does employment quality relate to health and job satisfaction in Europe? A typological approach. *Social Science and Medicine* 158 (2016). Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277953616301861>
- Wilkinson, A. et al. 2013. Reassessing Employee Involvement and participation: Anthropology, reinvigoration and patchwork in Australian workplaces. *Journal of Industrial relations*. Vol.55. Issue 4.

* * *

TIBOR RUTAR

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Maribor
tibor.rutar@um.si

MIKROTEMELJI POPULISTIČNEGA KOLEKTIVNEGA DELOVANJA: PRIMER NACIZMA

Povzetek: Pred drugo svetovno vojno je v Nemčiji več milijonov navadnih ljudi podprlo nacizem kot družbeno gibanje in politično stranko. Slavne sociološke teorije, ki so priljubljene tudi med laiki, ključne razloge za ta pojav najdejo v zunajekonomskih dejavnikih, kot so ideologija in antisemitski predsodki. V prispevku nakažem, da sklicevanje na ideologijo in antisemitizem ne more biti zadovoljivo, vsaj če imamo v mislih celovito razlago nemškega nacizma, saj ta dva dejavnika običajno sama ostaneta nerazložena. Zakaj je mnogo kognitivno povprečno razvitih ljudi, ki pred leti 1930–33 niso imeli globokih antisemitskih predsodkov, sprejelo nacistično ideologijo? Kaj so mikrotemelji nacistične ideologije? Odgovor je vsaj deloma v ekonomskih interesih in subjektivno racionalnem delovanju mnogo Nemcev v času po največjem gospodarskem opustošenju v moderni zgodovini.

Ključne besede: mikrotemelji, nacizem, populizem, ekonomski interesi, racionalnost

Uvod

Zakaj navadni, dozdevno vsaj zmerno razumni ljudje podpirajo nenavadne, dozdevno globoko nerazumne in nevarne politične pojave ali gibanja, denimo radikalni desničarski populizem? Nemški nacizem pred in med drugo svetovno vojno je ekstremni, a klasični zgodovinski primer, na katerem se lomijo sociološki odgovori na to vprašanje. Nepresenetljivo, slavni odgovori velikokrat preprosto zanikajo premiso vprašanja. Daniel Goldhagen (1996) denimo trdi, da drastična večina navadnih Nemcev v resnici *ni bila* tako zelo navadna: bili so v primežu globoko neracionalnega »izločitvenega antisemitizma«, ki je bil specifičen nemški kulturi in izrazito drugačen od običajnega evropskega antisemitizma. Goldhagenova teza je drastična in večina zgodovinarjev jo zavrača (Finkelstein 1997), a kljub temu so bolj omiljene teze o zmanipuliranosti in neracionalnosti Nemcev med leti 1928 ali 1930 in 1945 privlačne in razširjene, sploh med laiki.

Dva pomembna in precej široko sprejeta metodološka temelja, na katerih stoji sodobna sociologija, motivirata moj prispevek – poleg očitne vsebinske zanimivosti in politične relevantnosti

pojava, ki je v njegovem središču. Prvi metodološki temelj je, da razlaganje množičnih političnih pojavov s sklicevanjem na socializacijo ali kulturo in ideologijo kot sistemom neumnih, neracionalnih, zmotnih ali celo zblaznelih idej, ni analitično zadovoljujoče (Boudon 1998). Seveda je možno, da množice ljudi iz kognitivno slabih, neutemeljenih razlogov in celo v nasprotju s svojimi lastnimi interesi podprejo politično gibanje; toda dvojje je pomembno. Prvič, preden sklenemo, da mnogo običajnih, povsem normalno kognitivno razvitih ljudi iz danes na jutri preklopi z razumnega na nerazumno razmišljanje, moramo raziskati, ali smo nemara spregledali razlago, ki se izogne tej nekoliko neverjetni predpostavki. Mogoče pa obstajajo – glede na kontekst, v katerem se gibljejo ljudje – vsaj delno smiselni, privlačni razlogi za podpiranje sicer nevarnih in nemoralnih političnih gibanj. Drugič, če ni tako in če prava razlaga tiči v neracionalnosti, neumnosti in zmotnosti, nas še vedno od kod se je vzela ta neracionalnost, neumnost in zmotnost pri ljudeh, ki teh lastnosti pred kratkim še niso posedovali.

Druga metodološka točka je, da družbeni makrodogodki ne morejo lastnoročno povzročiti drugih družbenih makrodogodkov. Nizka stopnja trdnosti *ancien régime* ne more sama povzročiti postopnega vzpona in prevlade fašizma v družbi, ne da bi se posamezni človeški akterji odločali in delovali. V družbi se nič ne zgodi brez posega (vsaj nekaterih) ljudi. To pomeni, da pri socioloških razlagah družbenih makropojavov, kot je denimo širitev desničarskega populizma ali njegove radikalne različice – nacizma –, ne moremo mimo posameznikov, njihovih odločitev, prepričanj, ciljev in dejanskega delovanja. »Makro-makro« razlage zato sploh niso mogoče, če pa bi bile, ne bi bile dovolj natančne, da bi potešile našo potrebo po razumevanju. Vselej moramo iskati *mikrotemelje* družbenih makropojavov (Little 1990). Drugače rečeno, če odkrijemo močno povezavo med dvema makropojavoma, recimo vojaško in politično krizo na eni strani ter nastankom ideologije, ki daje podobo alternativne modernosti in odrešitve, temelječih na naciji, državi in vojni, na drugi strani, se spontano sprašujemo: *zakaj* je tako? Kaj je odgovorno za to povezavo? Zakaj ljudje v kontekstu resne povojne krize ustvarijo novo nevarno ideologijo? Kaj je mehanizem na mikroravni, ki povezuje prvi družbeni pojav z drugim?

Ekonomski razlogi za nacistično podporo v weimarski Nemčiji in pred vojno

V zdravorazumskem razmišljanju o razlogih za široko ljudsko podporo nacizmu v Nemčiji med začetkom tridesetih let 20. stoletja in drugo svetovno vojno, so navadni ekonomski motivi pogosto spregledani ali močno potlačeni. Toda po vsaj bežnem pregledu zgodovinske situacije bi moralo biti jasno, da je imel veliki ekonomski dogodek med letoma 1928 in 1930 drastičen, čeprav ne izključen, vpliv na nacistično pot do oblasti. Izrazito pomembna sta bila še vsaj (a) politična kriza v Nemčiji, ki je deloma nastala zaradi novosti, neustaljenosti in hibridnosti parlamentarnega sistema in deloma zaradi prepričljive komunistične grožnje s prevzemom oblasti, ter (b) vojaška kriza, ki sta jo sestavljala nemški sramotni poraz v prvi svetovni vojni in hude sankcije versajskega mirovnega sporazuma (po njem bi se Nemčiji odvzelo ozemlja, jo razorožilo in prisililo plačati velike reparacije nekaterim državam). V prispevku se zaradi prostorske omejenosti osredotočam zgolj na ekonomski vidik nacizma, s čimer pa ne mislim, da ostala dva nista pomembna.

Pred finančno krizo (leta 1929 pade Wall Street in svet se potopi v globoko depresijo) je Nacionalsocialistično stranko na volitvah podprlo izrazito malo Nemcev, malenkost več kot dva odstotka in pol, čeprav je stranka obstajal že skoraj 10 let. Pičli dve leti kasneje, leta 1930, je podpora poskočila na več kot 18 %. Stranka je dobila približno pet in pol milijona novih glasov. Dve leti kasneje, leta 1932, ko se je brezposelnost vrtoglavo zvišala, so na volitvah nacisti dobili skoraj 40

% podporo. Brezposelnost je tega leta še vedno naraščala; več kot 40 % sindikaliziranih nemških delavcev je bilo ali brezposelnih ali samo delno zaposlenih. Napovedani so bili dodatni plačni rezi in zmanjševanje socialnih transferov (Brustein in Falter 1994: 375). Med sredino leta 1929 in januarjem 1933 se je delež polno zaposlenih Nemcev znižal z 20 milijonov na 11,4 milijona – v par letih je skoraj devet milijonov Nemcev ostalo brez dela ali z delno zaposlitvijo (Overy 1987: 253).

Tabela 1: Spreminjanje deleža vseh nemških glasov za NSDAP na zveznih volitvah v Nemčiji; spreminjanje števila registriranih brezposelnih v Nemčiji.¹

Leto	Delež glasov (NSDAP)	Število brezposelnih
1928	2,63 %	
1929		1.898.600
1930	18,33 %	3.075.500
1931		4.519.700
1932	37,36 %	5.575.400
1933	43,91 %	4.804.400
1934		2.718.300
1935		2.151.000
1936		1.592.600
1937		912.300
1938		429.400

Z ozirom na to se kot eden pomembnejših strukturnih vzrokov za izboljšanje nacistične podpore bolj kot Goldhagenov »izločevalni antisemitizem«, globoka, agresivna rasistična ideologija, ki se je usidrala v nemško kulturo skozi stoletja,² kaže ekonomska negotovost in z njo povezani interesi za materialno varnost. Smiselno je sklepati, da ljudje v kontekstu poslabšanja svojih ekonomskih razmer želijo podpreti politično stranko, ki trdi, da jih bo izboljšala, in ki to trdi na prepričljiv, jasen in podroben način – vsaj bolj prepričljiv način kot ostale stranke. Nepresenetljivo so nacisti leta 1930 precej ustrezali tej podobi (Brustein in Falter 1994: 380; Brustein 1996). Njihov program in vodje so natanko tega leta poudarjali, da bo kriza rešena samo z ustvarjanjem služb in načrtovanjem ogromnih javnih del. To so počeli na način, ki so ga napadle levičarske, desničarske in sredinske stranke, a ki je bil – kot s statističnimi analizami vzorcev članstva različnih družbenih skupin v Nacistični stranki prikazujeta William Brustein in Jürgen Falter – za navadnega človeka zelo smiselno: »Pozivi nacistične stranke k protekcionizmu, ekonomski samozadostnosti, ustvarjanju služb, družbenemu napredovanju in odpravi plačil reparacije so bili privlačni mnogo nemškim modroovratniškim delavcem, predvsem tistim, ki so delali v uvoznem industrijskem sektorju, izurjenim delavcem in nesindikaliziranim delavcem.« (Brustein in Falter 1994: 394)

1. Podatki za brezposelnost so vzeti iz Overy, »Unemployment in the Third Reich«. Podatki za delež glasov na volitvah so vzeti iz www.gonschior.de/weimar/Deutschland/Uebersicht_RWT.html/.
2. Empirija ni v skladu z Goldhagenovo tezo. Pred prvo svetovno vojno Nemčija ni bila nič bolj antisemitska ali rasistična kot druge države. Francija je bila mogoče bolj, Poljska in Rusija pa sta bili zagotovo. Glej Götz (2007) in Mann (2012: 340).

Toda med obljubami političnih strank in njihovimi dejanskimi rezultati seveda obstaja pomembna razlika. Morebiti so se po finančni krizi Nemci res vse bolj odločali za Nacistično stranko in to (med drugim) zaradi svojih razumnih ekonomskih interesov, toda ko so nacisti prevzeli oblast, niso izpolnili svojih obljub in pričakovati bi bilo upor, nezadovoljstvo in množično nasprotovanje režimu. Morebiti so ekonomski interesi spravili naciste na oblast, nato pa jih je prej skriti fanatični antisemitizem tam zadržal, ko so začeli delovati v nasprotju z interesi navadni Nemcev. Kaj se je dogajalo po letu 1933, ko je začel vladati Hitler?

Pravzaprav so nacisti izpolnili svoje ekonomske in socialne obljube. Realne mezde so se po Hitlerjevem prispetju na oblast in pred začetkom vojne zvišale za približno 10 odstotkov. Socialna pomoč za delavce in javne dobrine so se opazno povečale. Nacisti so podvojili počitnice, zmanjšali zmožnost najemodajalcev, da zvišajo najemnino ali izvržejo najemnike. Do začetka vojne je kar 17 milijonov Nemcev prejelo državno pomoč v obliki hrane, zdravstva, denarne pomoči za plačevanje najemnine, posojil brez obresti, invalidnine in domov za ostarele (Götz 2007: 1. poglavje). Ravno zato, »ker je toliko Nemcem Tretji rajh dejansko koristil, so se upirali redki.« (Prav tam) Še več: skrb »za ljudsko dobrobit – po vsaki ceni – je bila značilnost nacističnega sistema od samega začetka.« (Prav tam) Natančneje: »ne glede na to, kako kruto je nacistično vodstvo svojo rasistično ideologijo udejanjalo nad Judi, hendikepiranimi in drugimi ‚nezaželenimi‘, je bila njihova notranja politika izrazito naklonjena nemškimi nižjim razredom.« (Prav tam)

V tej točki je zelo pomembno navedeno delo Alyja Götzja, ki razkriva ne le, kaj se je dogajalo, marveč predvsem, kako je bilo vse to možno. Od kod sredstva, s katerimi so nacisti vzdrževali svojo totalitarno državo blaginje? Obstajale so tri metode: zadolževanje, razlašanje in (kasneje) izkoriščanje zasedenih ozemelj. Nacisti so naropali ogromne vsote judovskega bogastva v obliki denarja, nepremičnin, pohištva, oblek, nakita ipd., ki so ga prek programov države blaginje razdeljevali med dele nemškega prebivalstva.

Zaključek

Povprečni ljudje, ki so podprli nemški nacizem, niso bili neumni in zmanipulirani akterji, katerih interese se je teptalo, pa tega zaradi ideološkosti niso opazili. Niti ni šlo prvenstveno za virulentno rasisti in nore antisemite, ki jih v Nacistični stranki sploh v vrhnjih slojih sicer seveda ni manjkalo. Namesto tega so krivci, ko govorimo o večinski ljudski podpori, preprosto »ljudje, ki stremijo za blaginjo in materialno varnostjo zase in za svoje otroke. To so ljudje, ki sanjajo o hiši z vrtom, o nakupu lastnega avtomobila in o počitnicah. In to so ljudje, ki se ne zanimajo preveč za morebitne stroške, ki ji ima njihova kratkoročna blaginja za sosede ali prihodnje generacije.« (Prav tam) Nacizem je prepričljivo obljubljal – in kasneje tudi dejansko prinesel, četudi z grozovitim zločinom proti človeštvu –, kar si je želel navadni človek leto ali dve po največji ekonomski katastrofi v moderni zgodovini. To je smiselno upoštevati, ko danes, na začetku 21. stoletja, razlagamo vzpore radikalnih desnih populističnih gibanj in se skušamo obvarovati pred njihovim nalezljivim projektom.

Literatura

- Boudon, Raymond (1998): *Social Mechanisms Without Black Boxes*. V P. Hedström in R. Swedberg (ur.): *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brustein, William (1996): *The Logic of Evil. The Social Origins of the Nazi Party, 1925–1933*. New Haven: Yale University Press.
- Brustein, William, in Falter, Jürgen W. (1994): *The Sociology of Nazism. An Interest-Based Account*. *Rationality and Society*, 6 (3): 369–399.

- Finkelstein, Norman (1997): Daniel Jonah Goldhagen's 'Crazy' Thesis: A Critique of Hitler's Willing Executioners. *New Left Review*, I (224): 39–88.
- Götz, Aly (2007): *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*. New York: Metropolitan Books.
- Little, Daniel (1990): *Varieties of Social Explanation. An Introduction*. Boulder: Westview.
- Mann, Michael (2012): *The Sources of Social Power. Volume 3: Global Empires and Revolution, 1890–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Overy, Richard (1987): Unemployment in the Third Reich. *Business History*, 29 (3): 253–281.

TERMINOLOŠKA SEKCIJA

ALEKSANDRA KANJUO MRČELA

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
aleksandra.kanjuo-mrcela@fdv.uni-lj.si

JASNA MIKIĆ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
jasna.mikic@fdv.uni-lj.si

VLOGA JEZIKA V REPRODUKCIJI DRUŽBENIH NEENAKOSTI

Povzetek: Jezik na različne načine odseva in soustvarja odnose moči v družbi. Nekatere oblike (rabe) jezika so višje družbeno vrednotene kot ostale, kar je podlaga za višji status in več priložnosti za socialno mobilnost nekaterih posameznikov/-ic ali pripadnikov/-ic družbenih skupin kot drugih/-e. V jeziku so vidne obstoječe strukturno določene neenakosti, jezik pa je tudi soustvarjalec razmerij v družbi. Namen prispevka je predstaviti nekatere obstoječe, razvijajoče se in potrebne poti analize povezav med jezikom, kot orodjem reprodukcije družbenih razmerij moči in področji družbenih neenakosti, na katerih se pojavljajo/odsevajo različne oblike jezikovne diskriminacije.

Ključne besede: jezik, diskurz, družbene neenakosti, razmerja moči, diskriminacija.

Jezik je sredstvo sporazumevanja in komuniciranja med posamezniki/-icami. Razumemo ga kot družbeni fenomen, ki se v družbi spreminja in vpliva na spremembe v družbi. Jezik nam omogoča, da izrazimo misli in občutke, vpliva na našo predstavo o svetu, saj z učenjem jezika nezavedno oblikujemo tudi konceptualne sisteme zaznavanja in vrednotenja sveta. Znana radikalna Sapir-Whorfova hipoteza pravi, da jezik določa strukturo realnega sveta, kot jo ljudje zaznavamo. Danes je v lingvistični in družboslovni razpravi prevladalo mnenje, da jezik ne deluje samostojno ali v izolaciji od ostalih družbenih fenomenov, temveč je kulturni produkt, ki – vpet v družbo – aktivno soustvarja in odraža družbene pomene (Stankovič 2002). Uporabniki/-ice se jezika aktivno poslužujemo, vendar ne samo v vlogi govorcev/-rk, pisateljev/-ic, poslušalcev/-lk ali bralcev/-lk, temveč (in predvsem) kot člani/-ice določenih družbenih kategorij, skupin, organizacij, skupnosti, družb ali kultur. S sodelovanjem v neki družbeni situaciji in njenem diskurzu, uporabniki jezika sočasno tudi aktivno oblikujemo in izražamo te družbene vloge in identitete (van Dijk 1997: 3) ter na ta način ustvarjamo lastno družbeno realnost.

Jezik in odnosi moči v družbi

Jezik na različne načine vpliva na obstoj in reprodukcijo družbenih neenakosti. Področje, ki obravnava okoliščine jezika in družbe – sociolingvistika – proučuje načine, na katere družbeni dejavniki kot so spol, starost, rasa, itd. vplivajo na rabo jezika. Prve sociolingvistične raziskave (Hymes 1973) so ugotavljale, da se nekatere vrste jezika in govora, navadno vezane na dimenzijo moči, obdržijo in uspevajo v družbi bolje kot druge, ki ostajajo na obrobju. Raba določene (prestižne)

oblike jezika omogoča nekaterim skupinam ljudi v družbi, da so bolj cenjeni kot drugi, hkrati pa jasno sporoča, da imajo njihove ideje večjo vrednost kot tiste, izražene z drugimi oblikami jezika (Philips 2004: 474). Kot primer nevidne družbene dobrine je tako jezik tudi neposredno vezan na bolj vidne oblike družbenih dobrin, kot so prestiž, status, premoženje, dobre službe, itd. Obe vrsti dobrin sta neenakomerno razporejeni med člane/-ice družbe, pri čemer imajo nekateri/-e veliko več teh dobrin na razpolago, kot drugi/-e (Fairclough 1989: 63).

Odnosi moči med družbenimi razredi, med ženskami in moškimi, med različnimi etničnimi skupinami, med starejšimi in mlajšimi, itd. neposredno vplivajo na jezikovno (ne)enakost med in znotraj članov/-ic teh skupin. Fairclough (1989) je opazoval, na kakšen način se moč izvaja 1 - *v diskurzu* in 2 - *za diskurzom*. Moč *v diskurzu* imajo posamezniki/-ice, ki na kakršen koli način nadzorujejo ali omejujejo jezikovno sodelovanje drugih. Takšne prakse se lahko nanašajo na: 1) *vsebino*: omejevanje tega, kar bo povedano in storjeno (vpliv na družbena znanja in prepričanja); 2) *odnose*: omejevanje vstopa v določene odnose v diskurzu (vpliv na družbene odnose); 3) *subjekte*: določanje položajev, ki jih ljudje lahko zasedajo znotraj diskurza (vpliv na družbene identitete). Primer izvajanja moči v diskurzu je delovanje množičnih medijev. Enostransko posredovani medijski diskurz oblikuje odnose med proizvajalci/-lkami novic in njihovimi prejemniki/-icami na način, da določi kaj (od vsebine) bo vključeno in kaj ne, kako bodo določene informacije predstavljene in kakšna bo vloga subjekta, o katerem se poroča (Fairclough 1989: 46–50).

Moč *za diskurzom* je mnogokrat nezavestno ponotranjena celota vseh družbenih norm, znanj in prepričanj, vseobsegajoči družbeni red oz. prevladujoča ideologija, ki določene diskurze postavlja nad druge. Primer izvajanja moči za diskurzom je postopek **standardizacije**, ki določi eno obliko jezika za standardno in jo v hierarhičnem smislu postavi nad druge. Fairclough (1989: 55–58) govori o primeru standardne angleščine, ki velja za edino pravilno obliko angleščine, medtem ko so preostali družbeni dialekti stigmatizirani – ne samo zaradi svoje »ne-pravilnosti«, ampak ker posredno odsevajo tudi življenjske stile njihovih uporabnikov/-ic. Na primer »delavski dialekt« je, poleg tega, da je »nepravilen«, tudi »vulgaren« in »barbarski«. Gre za odraz prevlade kapitalističnega razreda nad delavskim razredom in primer razredne diskriminacije, kjer se boji za dostop do diskurza dopolnjujejo z boji za standardizacijo (Fairclough 1989: 73). Standardni angleški jezik je tudi rasno izključujoč. »Črnski dialekt« je ideološko razvrednoten in označen kot »pokvarjena« in »zlomljena« oblika angleščine. Podobno kot v primeru »razrednega dialekta« se tudi pri »rasnem dialektu« jasno kaže prevladujoči odnos ene skupine ljudi (belci) nad drugo (črnci).

Drugi primer moči za diskurzom se nanaša na splošno vprašanje o tem, **kdo ima dostop do določenih oblik diskurza in diskurzivnih položajev moči v družbi**, ki se mnogokrat prezrcalijo v omejevanje dostopa do bolj ekskluzivnih družbenih institucij in praks ter položajev znotraj teh institucij (Fairclough 1989: 62). O ustvarjanju neenakosti v organizacijah govori Philips (2004: 479–480). Zagovarja tezo, da naj bi se s pomočjo dveh diskurzivnih strategij – z nadzorom nad vprašanji in vrstnim redom govora – ustvarjala sistematična neenakost in ohranjala diferenciacija v organizacijskem okolju. Diferenciacija med posamezniki/-icami naj bi nastala tudi kot posledica specializacije določenih znanj in dela, tj. avtoritete in statusa nekaterih poklicev (zdravnikov, odvetnikov, itd.). Strokovno znanje in nanj vezan položaj v organizaciji in družbi opravičuje nadzor nad diskurzom. Ta vidik Fairclough obravnava kot primer izvajanja moči za diskurzom – **strokovnim diskurzom**, obliko družbenega izključevanja, ki se kaže v rabi profesionalnega besednjaka ali žargona, razumljivega le članom/-icam določene stroke ali strokovnih položajev. Npr. dominantna ideologija omogoča postavljanje diskurzivnih pravil pripadnikov/-ic medicinskih profesij in rabo jezika, ki ga pacienti/-tke ne razumejo (Fairclough 1989: 61–64). Vse od navedenih oblik diskurza so uporabljane v boju za prestiž v družbi. Lingvistična antropologija analizira strateško aktivnost

pri rabi prestižnih oblik govora, kot načina prepričevanja ljudi. Npr. z uporabo t. i. »avtoritativnega govora« - z govorjenjem v posebnem slogu, ki je zelo cenjen in/ali povezan z avtoriteto oz. znotraj določenega diskurza, ki je bolj avtoritativen ali povezan z avtoritativnimi ljudmi, deluje govorec/-rka bolj prepričljivo in zanesljivo. Analiza avtoritativnega govora nakazuje na bolj pogosto rabo in višje vrednotenje nekaterih oblik govora in jezika ter tudi na večji vpliv nekaterih oblik govora in jezika v primerjavi z drugimi na oblikovanje realnosti (Philips 2004: 475–476).

Reprodukcija družbenih neenakosti z jezikom – primer seksističnega in starističnega jezika

Jezik prispeva k **spolni neenakosti** na več načinov. Seksistični jezik je posledica neenakosti spolov v družbi, pri čemer so ženske pogostejše v vlogi podrejene družbene skupine. Primeri izvajanja moči z jezikom se nanašajo na slovnično nevidnost žensk v jeziku (raba semantičnega spola v angleščini; pa tudi v drugih jezikih /s slovničnim spolom/ z rabo moške generične oblike namesto obojespolnih oz. spolno nevtralnih izrazov), kot tudi na njihovo splošno nevidnost, vezano na rabo jezika. Z vidika *modela dominacije* govor moških prevladuje nad govorom žensk, moški pa naj bi uporabljali jezik predvsem za izražanje svojega statusa nadvlade (Spender 1980). *Model razlik* je iskal razloge za žensko nevidnost v razlikah med moškim in ženskim načinom izražanja (Tannen 1990), medtem, ko je vodilna avtorica *modela primanjkljaja*, Robin Lakoff (1975) videla »ženski jezik« kot »šibek«, »podrejen« in »nemočen« v primerjavi z dominantnim jezikom moških. Ugotovitve dosedanjih analiz kažejo na neenakopravnost spolov v pogovoru, saj naj bi moški bolj pogosto prekinjali ženske med govorom (Zimmerman in West 1975), v primerjavi z moškimi naj bi ženske manj pogosto določale vsebino pogovora (Fishman 1983), bolj pogosto rabile zelo vljudne jezikovne oblike, opravičevanja, prazne pridevnike (Lakoff 1975), ter v primerjavi z moškim komuniciranjem, katero poudarja status, rešitve, ukaze, itd., uporabljale komuniciranje, ki temelji na podpori, čustvih, kompromisih (Tannen 1990). Primeri seksističnosti jezika vključujejo tudi uporabo izrazov, ki predstavljajo ženske kot spolni objekt (»bejba«), diskreditirajo ženske ali njihove (družbene) vloge z uporabo patronizirajočih »komplimentov« (npr. kolegica je »luškana«; »pridkana«), z rabo izrazov (npr. oznake za isto vlogo/poklic), ki imajo različne konotacije, če se uporabijo v ženski ali moški (slovnični) obliki in imajo za moške pogostejše pozitiven, za ženske pa negativen pomen (»čarovnik«/»čarovnica«, »tajnik«/»tajnica«). Seksizem se kaže tudi v pretežni rabi poimenovanj določenih družbenih/poklicnih vlog v moški obliki (npr. »menedžer«) ali ženski obliki (»čistilka«). Pogosto so tiste, za katere se rabi moška oblika višjega družbenega statusa.

Čeprav je seksizem v jeziku mnogokrat zelo jasno prepoznaven, se v ozadju vsakega od navedenih primerov nahaja ideologija, ki temelji na androcentričnem družbenem redu in ustvarja prakso, po kateri se moško spolno skupino dojema kot normativno (Hegarty in Pratto 2001). Glede standardizacije vidimo, da so moški pogostejše subjekti prestižne oblike jezika; moška slovnična oblika je v večini jezikov postavljena za generično, tj. nezaznamovano obliko. Težko bi rekli, da so ženske danes omejene v rabi jezika oz. da so kot celovita bitja popolnoma nevidne, kot je bilo to v preteklosti; kljub temu pa vseeno ne moremo govoriti o njihovi popolni svobodi pri izražanju, saj ideološka prevlada moškega govora vpliva na (bolj subtilno) izključitev žensk iz nekaterih govornih položajev (dogodkov) in govornih vrst v javnosti (npr. politike). Izključitev žensk iz (politične) javne sfere ne pomeni samo, da ženske ne dobijo (toliko) priložnosti za govor, ampak tudi, da so njihove perspektive (ali perspektive, ki so dojele /videne/ kot ženske) ocenjene kot manj pomembne za družbo kot celoto. Analize javnih nastopov političark kažejo na to, da so te mnogokrat tarča

kritik in zavračanj, njihove trditve so dojemane kot manj resne, medtem ko veljajo moške izjave za bolj verodostojne (Šribar 2005). V medijih se počasi odpravlja ženska nevidnost, ki vpliva na (in je hkrati rezultat) družbene izključenosti in omejevanje dostopa do družbene moči in statusa (Verša 1996; Bates 2014).

Mnogo manj pozornosti kot seksističen jezik je do sedaj v sociološki in sociolingvistični literaturi bil deležen **staristični jezik**, ki kot sestavina starizma vključuje diskriminacijo starih (angl. ageism). Glede na demografske smernice lahko pričakujemo pospešen razvoj analize na tem področju, ki bo lahko delno gradila na dognanjih analize seksističnega jezika, a bo nujno morala poiskati specifične metodološke in teoretične pristope. Za razliko od seksističnega jezika je staristični jezik veliko težje prepoznati ali ga razumeti zaradi njegove subtilne narave, navidezne nevtralnosti in vsestransko razširjene kulturne sprejemljivosti. Ker je diskriminacija starosti na jezikovni ravni v veliki meri normalizirana in ponotranjena (Gendron in dr. 2015) se ljudje mnogokrat nenamerno in nevede vključijo v negativno obliko komunikacije, z uporabo (na videz pozitivnih) besed in besednih zvez, ki temeljijo na stereotipih o starosti in starostnikih. Po drugi strani so lahko namerni staristični komentariji preoblikovani v nevtralne ali celo pozitivne oblike govora, kot so npr. pohvale.¹ Obe vrsti rabe jezika povzročata diskriminacijske učinke, ki prizadenejo določeno starostno skupino (mlajše ali /pogostejše/ starejše ljudi).

Starost se kaže v jeziku na drugačen način kot spol. Analiza slovničnega vidika jezika kaže, da se podrejeni družbeni položaj žensk odraža in krepi z jezikom, saj so moške slovnične oblike, ki so upoštevane kot jezikovne norme, ovira za vidnost žensk v jeziku in diskurzu - vendar pa taka perspektiva ni na voljo jezikoslovnim analizam starosti. V jeziku ni ničesar posebno »starostnega«, saj fonologija, skladnja in morfologija ne odražajo starosti na enak način kot spol. Ni jezikovnih oblik, ki bi se nanašale na posamezna starostna obdobja ali življenjske stopnje, poleg tega pa slovnične lastnosti starističnega jezika ne predpisujejo »nadrejenega« ali »slabšega« položaja starejšim ali mlajšim ljudem, kot v primeru spola in jezika. Starost vpliva na jezikovno neenakost torej predvsem na nivoju rabe (v stilu, načinu izražanja, rabi jezika, simbolih, pomenih, itd.), ki jo navadno sprožijo vizualni vidiki staranja (Nussbaum in dr. 2005: 289). Takšni načini govora so zasnovani v stereotipih in prikazujejo (navadno) starejše ljudi kot manj sposobne, počasi delujoče in infantilne (Nelson 2011: 41–42). Primer tega je prilagoditev jezika in govora glede na sogovornika/-ico in se najpogostejše pojavlja med mladimi v obliki pretirano vljudnih poskusov komunikacije s starejšimi osebami (govorijo bolj počasi in glasneje, uporabljajo preproste stavke, itd.) (Giles in dr. 1994). Ekstremen primer takega govora je »otroški govor« (angl. baby talk) za katerega je značilna obravnava starejšega/-e govorca/-rke z višjim tonom in pretirano intonacijo. »Sleng« je eden od primerov starostne jezikovne diskriminacije, ki je prejel veliko pozornosti zaradi svoje izključujoče narave. Odraža odnose moči med različnimi generacijami in omogoča dostop do njegove rabe na podlagi posebnih kriterijev, med katerimi najbolj izstopata starost (namenjen je mlajšim članom/-icam družbe) in računalniška oz. mobilna pismenost, saj večji del komunikacije poteka na spletu (kar zopet izključi večji del starejše populacije) (Reed 2014).

Zaključek

Družbene neenakosti ustvarjajo in utrjujejo družbene strukture, katerih pomemben del je jezik. Raba določene vrste ali oblike jezika lahko, na eni strani sporoča o posameznikovem/-ičinem statusu, položaju v družbi, premoženju, hkrati pa je raba takšnega jezika tudi pogoj za dostopanje do

1. Npr. izraz »mladosten« je mišljen kot kompliment, vendar vsebuje sporočilo v ozadju, ki sugerira, da je mladost pozitivna in starost negativna stvar.

teh družbenih dobrin (deluje kot vir). Boji za jezik so lahko torej vidni tudi kot boji med različnimi družbenimi skupinami ali posamezniki/-icami za prestižne družbene dobrine. Vsi stremijo k točki, v kateri določen jezik/diskurz postane dominanten in naturaliziran, tj. edini (pravi) način izražanja. Z naturalizacijo tudi ideologija, ki jo vsebuje takšna vrsta diskurza, postane naturalizirana. Vzpostavitev »zdravorazumskosti« determinira tudi odnose moči v družbi. Zato je potrebno raziskovati, kako raba jezika krepi ali šibi družbene neenakosti. Mogoče je pričakovati, da bodo naraščajoče razredne neenakosti, ki jih sooblikuje tudi neoliberalni ekonomski in družbeni diskurz, vidne v spremembah »razrednih dialektov« in »rasnih/etničnih dialektov«. Poglobljati je treba razumevanje, kako seksistični jezik (tudi uporaba moške slovnične oblike kot nevtralne, nezaznamovane in normativne) krepi androcentrizem v družbi. Predvsem mladi z rabo jezika poglobljajo obstoječe starostne stereotipe ter na ta način hote ali nehoti izključujejo starejše ljudi. Sociološka analiza moči mora nujno vključiti analizo hkratne marginaliziranosti članov/-ic jezikovnih skupnosti tako v jeziku kot v družbi, kar kaže na odnos med jezikom in družbenimi neenakostmi.

Viri

- Bates, Laura (2014): *Everyday Sexism*. London: Simon & Schuster UK Ltd.
- Gendron, Tracey, L., Welleford, E. Ayn, Inker, Jennifer in White, John, T. (2015): *The Language of Ageism: Why We Need to Use Words Carefully*. *The Gerontologist*, 56(6): 997–1006.
- Fairclough, Norman (1989): *Language and Power*. UK: Longman Group.
- Fishman, Pamela (1983). *Interaction: The Work Women Do*. V B. Thorne, C. Kramarae in N. Henley (ur.): *Language, Gender and Society*: 89–101. Rowley, Mass.: Newbury House.
- Giles, Howard, Fox, Susan, Harwood, Jake, Williams, Angie (1994): *Talking Age and Aging Talk: Communicating Through The Life Span*. V M. Hummert, J. Weimann in J. Nussbaum (ur.): *Interpersonal Communication In Older Adulthood: Interdisciplinary Theory And Research*: 130–161. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hegarty, Peter in Pratto, Felicia (2001): *The Effects of Social Category Norms and Stereotypes on Explanations for Intergroup Differences*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80: 723–735.
- Hymes, Dell (1973): *Speech and Language: On the Origins and Foundations of Inequality among Speakers*. *Daedalus*, 102: 59–80.
- Lakoff, Robin (1975): *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
- Nelson, Todd, D. (2011): *Ageism: The Strange Case of Prejudice Against the Older You*. V R. L. Wiener in S. L. Willborn (ur.): *Disability and Aging Discrimination: Perspectives in Law and Psychology*: 37–47. New York: Springer.
- Nussbaum, F. Jon, Pitts, Margaret, J., Huber, Frances, N., Raup Krieger, Janice, L., Ohs, Jennifer, E. (2005): *Ageism and Ageist Language Across the Life Span: Intimate Relationships and Non-intimate Interactions*. *Journal of Social Issues*, 61(2): 287–305.
- Philips, U. Susan (2004): *Language and Social Inequality*. V D. Alessandro (ur.): *A Companion to Linguistic Anthropology*: 474–495. UK: Blackwell Publishing Ltd.
- Reed, Jon (2014): *How Social Media is Changing Language*. Dostopno prek <http://blog.oxforddictionaries.com/2014/06/social-media-changing-language/> (20. 6. 2018).
- Spender, Dale (1980): *Man Made Language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Stankovič, Peter (2002): *Kulturne študije: pregled zgodovine, teorij in metod*. V A. Debeljak, P. Stankovič, G. Tomc in M. Velikonja (ur.): *Cooltura. Uvod v kulturne študije*: 11–71). Ljubljana: Študentska založba.
- Šribar, Renata (2005): *Političarke in medijski stereotipi*. Dostopno prek <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/22/spol/#1> (20. 6. 2018).

- Tannen, Deborah (1990): *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow.
- Van Dijk, A. Teun (1997): *Discourse as Interaction in Society*. V T. A. van Dijk (ur.): *Discourse as Social Interaction*: 1–38. London: Sage Publications Ltd.
- Verša, Dorotea (1996): *Medijska podoba spolov*. Ljubljana: Urad za žensko politiko.
- Zimmerman, Don. H. in West, Candice (1975): *Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation Language and Sex: Difference and Dominance*. Stanford, CA: Stanford University Press.

* * *

SONJA BEZJAK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
sonja.bezjak@fdv.uni-lj.si

JANEZ ŠTEBE

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
janez.stebe@fdv.uni-lj.si

PREVOD EVROPSKEGA JEZIKOVNEGA TEZAVRA ZA DRUŽBOSLOVJE V SLOVENSKI JEZIK

Povzetek: *Evropski jezikovni tezaver za družboslovje se razvija od leta 2000 pod okriljem Univerze v Essexu, Velika Britanija. Trenutna verzija tezavra (september 2017) obsega več kot 3330 družboslovnih pojmov, med njimi so splošno uveljavljeni pojmi, za katere že imamo prevode, pa tudi področno specifični. Tezaver je na voljo v trinajstih evropskih jezikih, od leta 2017 tudi v slovenskem. Prevod smo pripravili v Arhivu družboslovnih podatkov kot eno od obveznosti, ki smo jo zavezani izpolniti v okviru članstva v Konzorciju evropskih arhivov družboslovnih podatkov (CESSDA). V prispevku predstavimo, kako je potekalo prevajanje družboslovnih pojmov iz angleščine v slovenski jezik, katere vire in metode smo uporabili pri prevodu ter opišemo jezikovne in strokovne zagate, s katerimi smo se soočili pri prevodu. Npr. težave pri iskanju ustreznega prevoda za pojme, ki so v slovenskem jeziku manj uveljavljeni in pogostost anglicizmov. V zadnjem delu prispevku pokažemo možnosti rabe tezavra v različne namene.*

Ključne besede: *tezaver, kontrolirano besedišče, Arhiv družboslovnih podatkov, slovarji, družboslovni pojmi*

O tezavru

Evropski jezikovni tezaver za družboslovje (ELSST) so zasnovali v okviru evropskega projekta LIMBER (2000-2001), v katerem so sodelovali nacionalni arhivi družboslovnih podatkov iz Velike Britanije, Nemčije, Grčije, Francije in Norveške (UK Data Archive). V nadaljevanju so izgradnjo in razvoj financirali v ESRC, britanski agenciji za financiranje raziskovalne dejavnosti,

projektno delo pa so izvajali v UK DA, britanskem arhivu družboslovnih podatkov, ki deluje pod okriljem Univerze v Essexu. Delo so utemeljili na britanskem tezavru Humanities and Social Science Electronic Thesaurus (HASSET), ki ima sam predhodnika v UNESCO Tezavru za družboslovje (UNESCO thesaurus). Trenutna verzija tezavra (september 2017) obsega več kot 3330 družboslovnih pojmov in 11.000 sinonimov in je na voljo v angleškem, francoskem, nemškem, španskem, finskem, danskem, grškem, švedskem, norveškem, češkem, romunskem, litvanskem in slovenskem jeziku. Vanj so vključeni pojmi s širokega področja družboslovja, tako politologije, sociologije, ekonomije, izobraževanja, prava, kriminala, demografije, zdravja, zaposlitve, informacijskih in komunikacijskih tehnologij in okolijskih znanosti, pa tudi nekaterih presečnih disciplin, kot so geografija, psihologija, medicina ipd. Pri prevajanju tezavra velja vodilo, da naj bodo uporabljeni pojmi »kulturno nevtralni«, na način, da ne sledijo posebnostim poimenovanj znotraj držav, jezikov ali ustanov (Balkan 2017).

V arhivih družboslovnih podatkov smo prevode pripravili v okviru zahtev, ki jih članicam nalaga konzorcij CESSDA. Uporaba t. i. kontroliranega besedišča, medsebojno dogovorjenih in usklajenih pojmov, poenoti indeksiranje opisov raziskav v vsakem posamičnem arhivu ter v skupnem katalogu metapodatkov raziskovalnih podatkov konzorcija CESSDA. Po drugi strani tezaver raziskovalce, ki zbirajo podatke, spodbudi k rabi istih označevalcev za iste pojme (npr. pri izboru ključnih besed, ki označujejo raziskavo). Ustrezno poenoteno označevanje metapodatkov s pomočjo tezavra izboljšuje možnosti določanja podobnih vsebin v različnih raziskavah. Posledično izboljšuje možnosti iskanja podatkov tistim, ki iščejo podatke za potrebe sekundarne analize in se soočajo z dostikrat težavno nalogo iskanja ustreznih podatkov za analizo danega problema (Jones 2010). Poenotenje prav tako olajša kombiniranje različnih tako kvalitativnih kot kvantitativnih podatkov in povezovanje z znanstveno literaturo. Posebna prednost uporabe večjezičnega tezavra je v izboljšanju iskanja podatkov v mednarodnem okviru, zaradi očitne zmožnosti premoščanja meja različnih jezikov.

Prevod v slovenski jezik

V slovenskem Arhivu družboslovnih podatkov (ADP) smo kot manjši arhiv z omejenimi človeškimi viri in finančnimi sredstvi iskali alternativne, toda napredne možnosti prevoda. Prevod smo pripravili v sodelovanju s Centrom za jezikovne vire in tehnologije Univerze v Ljubljani, ki je del slovenske raziskovalne infrastrukture za jezikovne vire in tehnologije CLARIN.SI. Polavtomatizirani prevod tezavra ELSST v slovenščino je prvi primer takega pristopa k prevodu in predstavlja novost v projektni skupini ELSST, ki deluje v okviru konzorcija CESSDA.

V prvi fazi nam je delo olajšal strojni algoritem, ki je 3300 angleških pojmov povezal s slovenskimi prevodi iz naslednjih angleško-slovenskih virov: angleško-slovenski Oxfordov slovar, Inter-Active Terminology for Europe (IATE) - večjezična terminološka baza Evropske unije, Euroterm - večjezična terminološka zbirka, seznam predmetnih oznak Osrednje družboslovne knjižnice, ki je prav tako na voljo v slovenskem in angleškem jeziku, EuroVoc - večjezični in večdisciplinarni tezaver o dejavnostih EU in standardne klasifikacije Statističnega urada RS (Ekonomске klasifikacije - Standardna klasifikacija institucionalnih sektorjev; Klasifikacija proizvodov po dejavnosti; Standardna mednarodna trgovinska klasifikacija; Socialne klasifikacije - Klasifikacijski sistem izobraževanja in usposabljanja, Standardna klasifikacija poklicev; Druge klasifikacije: Klasifikacija vrst objektov). Poseben izziv avtomatskega prevajalskega postopka so predstavljali večbesedni termini, zanje je orodje poiskalo najdaljši (več)besedni del termina, za katerega je dobilo polni prevod. Pri tem je upoštevalo še morebitne razlike v edninskih in množinskih oblikah ter pri prevodu poskrbelo za ustrezno slovnično obliko (ujemanje pridevnikov in samostalnikov).

Sledila je faza ročnega pregledovanja avtomatsko pridobljenih predlogov ter izbora najustrežnejšega prevoda. Delo smo opravili trije sodelavci ADP po naslednjem postopku. Prvemu pregledu in izboru najustrežnejšega prevoda je sledil pregled druge sodelavke z nalogo razrešiti čim več odprtih pojmov. Pri pojmi, za katere so tudi pri drugem pregledu ostala odprta vprašanja, sta sodelavki skupaj skušali poiskati rešitev. Sledila je kontrola s strani tretjega sodelavca, ki je imel poleg avtomatsko pridobljenih prevodov še prevoda dveh sodelavk in zabeležke njunih morebitnih dilem. Njegova naloga je bila razrešiti preostale dileme. Končno so ostala še vprašanja, vezana na slovensko slovnico in slog, ki smo jih razrešili s strokovnjakinjo za terminologijo in korpusno jezikoslovje.

Prevajalski izzivi

Sodelavci ADP imamo izkušnje z družboslovnimi pojmi, saj v postopku arhiviranja tudi sami gradimo bazo t. i. ključnih besed (trenutno 2990 pojmov), s katerimi označujemo raziskave, prav tako poskrbimo, da so ključne besede, ki jih zagotovijo avtorji raziskav, prevedene v angleški jezik. Pri tako obsežnem, enkratnem prevodu iz tujega v domači jezik pa se vendarle pokaže, da je poleg družboslovnega disciplinarnega znanja potrebno posvetovanje s strokovnjaki s področja jezikoslovja. Eden od prvih nasvetov jezikoslovca je bil, da naj slovenski prevod za razliko od ostalih jezikov pripravimo v edninski obliki. Odločitev smo v konzorciju argumentirali z dejstvom, da se s tem ohrani koren besede in poveča potencial prevoda te zavra za bodoče druge rabe s pomočjo programskih orodij. Angleščina s tem nima težav, saj samostalniki v množini večinoma dobijo le končnico »s«, v slovenščini je pretvorba veliko bolj raznotera zaradi morfologije jezika, in v tem smislu povratek iz množine v ednino s pomočjo tehnologije zahtevnejši.

Nekaj najpogostejših prevajalskih dilem

V primerih, ko je šlo za zelo splošne pojme, so jezikovni viri lahko ponudili tudi več kot 30 prevodov. Npr. Za pojem »credit« so bile med drugim na voljo naslednje možnosti: »knjižiti v dobro«, »kredit«, »posojilo«, »pridobljene kreditne točke«, »zasluga«, »bančni limit«, »omejitev zaupanja« itd. V takih primerih smo morali pridobiti dodatne informacije, ki so pojasnile okoliščine in pomen v izvirniku. V navedenem primeru smo za prevod izbrali pojem »posojilo«. Zanimiv primer je tudi pojem »facilities«, tudi v tem primeru so jezikovni viri ponudili veliko prevodov, poleg tega v slovenščini nimamo enega termina, s katerim bi zajeli vse pomene angleškega pojma. Zato smo se po posvetu s strokovnjakinjo za terminologijo in korpusno jezikoslovje odločili za sestavljen prevod »naprave, objekti in prostori«.

Ozko opredeljeni pojmi s posameznih področij, ki še niso polno uveljavljeni v slovenskem jeziku, so zahtevali dodatno posvetovanje s področnimi strokovnjaki. Pri zahtevnejših pojmi smo si dodatno pomagali s primerjavo prevodov v druge evropske jezike. Pred končno odločitvijo smo pregledali dodatne vire ter se po potrebi posvetovali s skupino ELSST. Npr. »counter-urbanization« smo prevedli kot »protiurbanizacija«. Gre za novejša gibanja preseljevanja iz urbanih okolij na podeželje. V slovenski literaturi so nekateri avtorji pojav označevali kar kot suburbanizacija (npr. Uršič in Hočevar 2013), ki pomeni sklenjeno širitev in s tem povečevanje urbanega območja na obrobje mesta, medtem ko protiurbanizacija predstavlja trend zmanjševanja urbanih koncentracij in na račun povečevanja prebivalstva na podeželju. V drugem primeru je želja po natančnejšem poimenovanju in sledenju anglosaksonski literaturi vodila k uporabi anglicizma, »counterurbanizacija« (Rebernik 2004). Ker sam pojem še ni postal prevladujoč v slovenski literaturi, smo ga za potrebe prevoda poslovenili, saj bi sicer sledili načelu uveljavljene rabe, četudi jezikovno ne najlepše.

Za pol-avtomatiziran del prevoda smo v ADP potrebovali mesec in pol dela, za ročni del pa še tri mesece. Za primerjavo povejmo, da so v romunskem arhivu RODA, kjer sta tezaver po običajni prevajalski poti prevedli dve prevajalki, porabili 17 mesecev.

Implementacija tezavra v delo ADP

Trenutno so raziskave v katalogu ADP razvrščene po ključnih besedah s seznama ADP, ki smo ga zgradili v dvajsetih letih delovanja in ki vključuje tudi nekatere besede, ki so specifične za slovenski prostor. Leta 2018 bomo v delovni proces arhiviranja raziskav postopoma uvedli tezaver ELSST. Tezaver ELSST bomo uporabljali skupaj z obstoječim seznamom ključnih besed ADP, s čimer bomo obdržali specifičnost raziskav našega prostora. Za vsako novo raziskavo bomo določili ključne besede s seznama ELSST, s čimer bo raziskava bolj vidna in jo bo lažje najti v mednarodnem prostoru. Po potrebi (odvisno od njene vsebine) pa bomo dodali tudi ključne besede s seznama ključnih besed ADP. Raziskave, ki so bile v katalog ADP vključene v preteklosti, bomo postopoma opremili z dodatnimi ključnimi besedami iz tezavra ELSST.

ELSST uporabljajo poleg arhivov družboslovnih podatkov, članic CESSDA in raziskovalcev tudi nekatere družboslovne knjižnice. Zlasti v majhnih državah, z omejenimi viri velja razmisliti o povezovanju med področji znanosti in med različnimi ponudniki informacijskih storitev (knjižnice, kulturne ustanove, agencije, podatkovni arhivi). Sodelovanje pri projektu ELSST se je s prevodom šele začelo. Uvajanje tezavra v opise raziskav v ADP bomo spremljali z analizo ustreznosti zajema pojmov. Pričakujemo, da se bo glede na zasnovo tezavra ELSST pokazala delna Zahodno Evropska osredotočenost in da za določen nabor pojavov ne bomo našli ustreznih pojmov. V okviru mednarodnega sodelovanja bomo lahko predlagali nove pojme in tako uravnotežili zajem.

Viri in spletne strani

- Balkan, Lorna (2017): Guidelines for the management of ELSST. WP3 Report WP3: Maximising equivalence through translation. Synergies for Europe's Research Infrastructures in the Social Sciences (SERISS). Dostopno prek: https://seriss.eu/wp-content/uploads/2017/08/SERISS-Deliverable-3.10-ELSST-content-management-guidelines_FINAL.pdf (28. 8. 2018).
- Jones, Constance. (2010): Archival Data: Advantages and Disadvantages for Research in Psychology Social and Personality. *Psychology Compass* 4(11): 1008–1017. Dostopno prek: 10.1111/j.1751-9004.2010.00317.x (28. 8. 2018).
- Our HASSET Thesaurus. Dostopno prek: <http://www.data-archive.ac.uk/find/hasset-thesaurus> (28. 8. 2018).
- Rebernik, Dejan (2004): Sodobni urbanizacijski procesi: od suburbanizacije do reurbanizacije. *Geografski vestnik*, 76(2), 53–63. Dostopno prek: http://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Geografski_vestnik/gv76-2-rebernik.pdf (28. 8. 2018).
- UK Data Archive. Language Independent Metadata Browsing of European Resources. Dostopno prek: <https://data-archive.ac.uk/about/projects/limber> (28. 8. 2018).
- UNESCO thesaurus. Dostopno prek: http://unesdoc.unesco.org/Ulis/cgi-bin/ulis.pl?catno=24743&set=005A9C8F91_2_168&gp=0&lin=1&ll=s (28. 8. 2018).
- Uršič, Matjaž, in Hočevar, Marjan (2013): Protiurbanost kot način življenja. Ljubljana: Založba FDV. Dostopno prek: URN:NBN:SI:DOC-K0SFPWPB (28. 8. 2018).

* * *

MACA JOGAN

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

Zaslužna profesorica na FDV

maca.jogan@fdv.uni-lj.si

TERMINOLOGIJA IN DRUŽBENA ODGOVORNOST USTVARJALCEV_K SOCIOLOŠKEGA ZNANJA

Povzetek: Vprašanje razumevanja družbenih pojavov mora upoštevati tudi potencialne uporabnike na različnih področjih delovanja. Za uporabnost sociološkega znanja je pomembna njegova umestitev v konkretno jezikovno okolje. Glede na prevladujočo globalno jezikovno »monokulturo« gotovo ni odveč premislek o zmanjševanju uporabne vrednosti sociologije v pojasnjevanju in upravljanju medčloveških odnosov. Čeprav vpliva na celovit položaj sociologije v slovenski družbi vrsta dejavnikov, je terminološki tisti (znotraj-znanstveni) vidik, ki v temelju ovira ali spodbuja dovzetnost za sociološke vednosti; terminološko vprašanje je torej neločljivo povezano z (družbeno) odgovornostjo sociologov_inj. Ob ugotovitvi, da je med slovenskimi sociologi_njami ozaveščenost o terminološkem vidiku (in sploh o sociološki jezikovni kulturi) dokaj šibka, avtorica na primeru enega pojma (»gendering«) predstavi način skupinskega iskanja ustreznice v slovenskem jeziku. K povečanemu zanimanju za terminološka vprašanja naj bi v prihodnje prispevale tudi že vzpostavljene najnovejše možnosti sodelovanja, ki jih omogoča sodobna IKT.

Ključne besede: odgovornost, slovenščina, sociologija, terminologija, uporabnost sociološkega znanja

Uvod

»Stalnica pa je tudi vsakoletno resno, zahtevno in odgovorno delo komisije kljub ,emergentni multidirekcionalnosti modernizacijskih procesov in kljub kontekstualni intervenciji kompleksne interdependenčne dejavnikov instruktivne interakcije'.« S tem stavkom, ki sem ga oblikovala na podlagi besedila v eni od disertacij, sem ponazorila jezikovno kulturo v sociologiji in sorodnih vedah (2003, v poročilu o delu komisije za izbiro najboljše doktorske disertacije na FDV, ki je bila obranjena v preteklem študijskem letu).¹ Ker sem kot predsednica komisije v štirinajstih letih morala temeljito prebrati vse disertacije, sem dobila zanesljiv vpogled v jezikovno kulturo (»domačih«) disciplin in posebej v terminološko področje sociologije. Na podlagi teh empirično pridobljenih spoznanj (ter ob upoštevanju še pomembnih drugih virov) sem lahko brez oklevanja (1. 3. 2005) odgovorila tudi na vprašanje v vprašalniku študentk slovenistike o položaju slovenskega jezika v znanosti (Jogan 2007: 104-106): »Morda opazate porast oz. upad rabe slovenskega jezika v vaši stroki?«.

1. Izvirno poročilo je v mojem osebnem e-arhivu. Naj dodam še oznako svojega prispevka: ne gre za znanstveni izvirni članek, temveč za strokovni opis stanja, ki ga spremljam kot (jezikovno občutljiva) sociologinja in ki sem ga poskušala spreminjati kot predsednica komisije za terminološka vprašanja pri SSD. S terminološkimi vprašanji slovenske sociologije (sociologije v slovenskem jeziku) se ne ukvarjajo nikjer drugje po svetu, zato se tudi ne naslanjam na tuje vire.

Po dobrem desetletju je takratni odgovor še vedno veljaven, saj v njem opozarjam na širše družbene organizacijske okoliščine, ki sedaj niso bistveno bolj prijazne do prizadevanj za celovitejšo uporabo slovenščine v sociologiji, zato ga navajam: »Ne samo v svoji stroki, temveč tudi v nekaterih drugih (zlasti družboslovnih in humanističnih) strokah postaja slovenščina že skoraj obrobni jezik. To pa gotovo ni naključje, temveč logična posledica vrste dejavnikov, zlasti meril, po katerih se meri znanstvena uspešnost osebja v znanosti in raziskovanju. Kot ključna ustanova ima pri tem pomembno mesto vsekakor univerza, ki npr. a) med merili za pridobitev najnižje stopnje univerzitetnega učitelja/ice nima merila „poznavanje in natančna uporaba slovenskega jezika“; b) med merili za publicistično dejavnost pa je izrazita asimetrija (nesorazmernost) v točkovanju objav v tujih jezikih – te so „težje“, zato se že dogaja, da mnogi mladi sploh več ne računajo na potrebo po pisanju v slovenščini. Tudi predavanja so velikokrat v „angloslovenščini“, kar je pogosto povezano celo s pomenskimi nejasnostmi.«

Zapostavljanje slovenščine in uporabnost sociološkega znanja

V omenjenem vprašalniku je bilo tudi vprašanje: »Morda zaznavate umik slovenščine v prid kakšnega jezika? Se vam zdi to dobro ali slabo? Zakaj?«. Tudi odgovoru na to vprašanje veljavnost ni potekla, kvečjemu se je s povečevanjem obrobnosti znanosti nasploh in posebej družboslovja v kapitalistično vedno bolj izraženem delovanju družbene skupnosti Republike Slovenije še okrepila. Odgovor se je glasil: »Zapostavljanje slovenščine se mi zdi večkratno neprimerno in dolgoročno slabo. Naj omenim le nekaj pomislekov. a) Slovensko strokovno izrazje (in ubeseditve) prispeva k natančnemu razumevanju, ustreznemu sprejemanju in lažjemu delovanju vpletenih oseb, tako tistih znotraj stroke kot drugih zunaj nje („laikov“); če je besedna zmeda, potem je gotovo uporabna vrednost takšnega sporočanja manjša. b) Nizka jezikovna raven spodbuja občutek manjvrednosti in nemoči slovenskega jezika in prispeva k povečevanju tujega jezika – tako nastane začarani krog odtujevanja od lastne nacionalne samobitnosti in krnitve (možnega) jezikovnega bogastva. c) Dokler še obstaja neka nacionalna skupnost in dokler se velik del raziskovalnega in znanstvenega dela napaja iz državnega proračuna, se mi zdi tudi (edino) pošteno, da se – večini ljudi, davkoplačevalcem – pomembne informacije (izsledki raziskovanja) tudi vračajo v njim razumljivem jeziku. To velja še toliko bolj, če so ti ljudje (ali pa njihovo naravno in kulturno okolje) tudi predmet raziskovanja. Zato zapostavljanje slovenščine nikakor ni le ozko jezikovno vprašanje, temveč zadeva vse razsežnosti našega bivanja in delovanja.«

Ob tem je umestna pripomba, da poudarjanje pomena slovenščine v sociologiji (kot tudi v drugih disciplinah) nikakor ne pomeni oženje miselnih obzorij in spoznavno zapiranje v neke ozke krajevne okvire, ne gre za zagovarjanje provincializma. Nasprotno, to pomeni, da v domačem jeziku, ki je ustvarjen in se ohranja v edinstvenih zgodovinsko-kulturnih okoliščinah, natančneje premislimo pojme, ki jih bomo tako tudi lažje prenesli v tuj jezik in nasprotno: če premišljujemo o tujih pojmovanjih (konceptih) v tujem jeziku, moramo kot sociologi_nje zanje poiskati tudi ustrezne v domačem jeziku. S tem se pravzaprav lahko obogatita oba jezika in potencialno obe skupnosti. Odprtost v globalno (sociološko) znanost – tako z vidika sprejemanja kot dajanja – kar je nujni pogoj znanstvenosti sploh, pa naj ne bi bila vezana le na uporabo enega jezika (angleščine), sploh pa naj ne bi pomenila iztiskanja slovenščine kot sporazumevalnega orodja iz vseh ravni ustvarjanja, razširjanja in uporabe znanj.²

2. V zadnjem desetletju poteka iztiskanje slovenščine iz družboslovnih znanstvenih časopisov (*TiP, Družboslovne razprave*), ki izhajajo v Sloveniji (z državno proračunsko podporo). Presoja te vrste » globalne normalizacije« prepuščam bralcem_kam.

Če iz obravnave izključimo samo ustvarjanje socioloških znanj, je vprašanje njihove uporabnosti neločljivo povezano z razumevanjem v širšem družbenem okolju. To pomeni, da so (spo)znanja o delovanju družbe predstavljena in pojasnjena tako, da so razumljiva tudi zunaj krogov poklicnih nosilcev sociološkega znanstvenega delovanja, da torej ne nastajajo po scientističnem vzorcu. Glede na prevladujočo »anglizacijo« v slovenskem sociološkem govoru se lahko vprašamo, ali pomensko poenotenje pojmovnega aparata, ki se uporablja za pojasnjevanje odkritih značilnosti družbenega delovanja, samo po sebi pomeni tudi jezikovno poenotenje v svetovnem merilu; ali ni morebiti tudi zanemarjanje jezikovne raznolikosti (v svetovnem okviru) in potrebe po upoštevanju posebnosti jezikovne (kulturne) dediščine v nekem konkretnem okolju ovira za razumevanje in sprejemanje ter uporabo spoznanj. In na sploh, ali to ne prinaša poenostavitve, s katerimi torej izgubimo družbene posebnosti, ki so posledica zgodovine dane skupnosti. To je seveda smiselni interes mednarodnih organizacij. Tako je npr. pri prevodu ELSST-a navodilo, da se ne iščejo pojmi, ki izražajo kulturne in jezikovne posebnosti, temveč tisto, kar da odseva »evropskost«; to pa ne more biti v interesu nacionalne skupnosti, ki javna sredstva namenja za skupnost, ki se sporazumeva v svojem lastnem jeziku.³

Na različne ovire, ki so posledica zapostavljanja slovenščine v sociologiji in ki otežujejo razumevanje in sprejemanje novih znanj, je bilo opozorjeno tudi na okrogli mizi z naslovom: »Prekarna« vloga sociologije kot razumevajoče discipline (26. 5. 2011).⁴ Če zanemarimo skladenjski vidik (sintakso), na zmanjševanje razumevanja in sprejemanja vplivajo zlasti naslednji dejavniki:

- a) izgubljanje slovenskih pojmov (z nedoumnimi pomeni) in preobilje tujk (npr. - deliberacija, diskurzivna analiza, diskurzivna pozicija, emergentne socialne implikacije, emulirati, environmentalizem, evalvacija, fragmentacija, implementacija, instruktivna interakcija, intersekcija, komodifikacija, kompetenca, koncepcija, konceptualizirati, kontekstualna intervencija, locirati, naracija, narativni performans, paralelna diskurzivna arena, procesirati, rekonfiguracija, repozicioniranje, reprezentacija, retencija, suport, itd.);
- b) vnašanje (pripenjanje) angleških pojmov brez slovenskih ustreznic (npr. – facilitator, gatekeeper, gendercid, social becoming pristop, path dependent fenomen, policy resurs, itd.);
- c) uporaba anglo-slovenskih pojmov (npr. downloadanje, imidž, planibilnost).

V takšnih okoliščinah se pri prejemnikih socioloških znanj pojavljajo raznolike negotovosti. Če upoštevamo položaj in neposredne izkušnje študirajočih (po ugotovitvah Petre Očkerl), se negotovost pri sprejemanju in dojemaju novega znanja (v govornem sporočanju) kaže najprej na individualni ravni, če je znanje posredovano na pojmovno/pomensko premalo jasn način, kar prispeva k manjši učinkovitosti prenosa znanja zaradi uporabe težko razumljivega jezika. Zaradi pomanjkanja možnosti govornega izražanja (natančnega opredeljevanja, nasprotovanja, iskanja najboljše ubeseditve za razumevanje in pojasnjevanje nekega pojava, itd.) se končno individualna negotovost prelije in ohranja v celotni skupini študentk in študentov. Zaradi pretežno tuje literature se negotovost ohranja tudi pri uporabi pisnih virov, kar pa končno ne vpliva ugodno na pisno izražanje študentk in študentov.

3. Več v prispevku Štebe in Bezjak (2018) v tem zborniku.

4. Okroglo mizo sem pripravila v sodelovanju s študentko sociologije Petro Očkerl, ki je v obravnavo vnesla predstavitev študentskih izkušenj. Power-point predstavitev je shranjena v mojem e-arhivu. OM je potekala v organizaciji Liber.ac na Filozofski fakulteti v Ljubljani, udeležil pa se je le en profesor s FDV in nekaj študentov_k s FF.

Skupno iskanje rešitev

Kljub večkratnim prošnjam za sodelovanje pri iskanju obstoječih težav večina pripadnikov sociološke skupnosti ne kaže ustreznega zanimanja in odgovornosti za povečanje razumljivosti ter pretočnosti in tudi uporabnosti nakopičenega sociološkega znanja na različnih področjih. Le redke osebe z območij raziskovanja in ustvarjanja, prenašanja v izobraževanju ali uporabe v okviru različnih organizacij občasno izrazijo potrebo po skupinskem iskanju ustreznih rešitev terminoloških zagat. Kako poteka sodelovanje med sociološko in jezikoslovno usmerjenimi pristojnimi osebami, kadar postane želja po rešitvi vidna, lahko ponazorim s primerom pojma »gendering« (»engendering«). Pojem je v rabi nekaj desetletij, kako ga prevesti v slovenščino, mu najti primerno slovensko ustreznico, pa muči marsikoga. Izmed tistih, ki želijo presoje za lastne poskuse slovenitve, se je (v jeseni 2013) na predsednico sekcije za terminologijo SSD obrnila raziskovalka Veronika Bajt (Mirovni inštitut),⁵ z naslednjim pismom:

Spoštovana prof. Jogan,

Na vas se obračam, saj nas že nekaj časa ,muči‘ eno vprašanje: kako bi se po slovensko najbolj pravilno in lepo prevedlo »gendering«? Sama se, na primer, ukvarjam z vprašanji nacionalizma in ena od pomembnih novejših tem je povezovanje nacionalizmov z vprašanji konstrukcije razlik med spoloma. Če torej govorimo o »gendering nationalism«, ko želimo poudariti nujnost obravnave dimenzije spola, kako bi to slovenili? Do sedaj sem po navadi uporabljala »uspoljevanje« ali »uspoljenje« (npr. nacionalizma). Morda pa imate vi kak boljši predlog?

Mislim, da vse prepogosto brez pravega premisleka in na hitro prevajamo tuje izraze oziroma jih sploh ne prevajamo, ampak samo kvazi slovenimo. Čeprav sama veliko pišem v angleščini, saj delam v glavnem na mednarodnih projektih, se mi zdi skrb za slovensko terminologijo zelo pomembna. Vem, da je to pomembno tudi vam in zato vam pišem.

Zelo bom vesela vašega mnenja in se vam že vnaprej zahvaljujem za odgovor!

S prijaznimi pozdravi, Veronika Bajt.

Temu dopisu, ki me je zelo razveselil, je sledilo pisno sporazumevanje med kolegicami, ki sem jih zaprosila za sodelovanje:

1) Najprej en sociološki odgovor (Aleksandra Kanjuo-Mrčela):

Sama ne uporabljam »uspoljenja« in »uspoljevanja«, ampak vedno daljša pojasnila – iz vidika spola, spolno občutljiva analiza, ... Enkrat lahko razmisliha ob kavi, pa še z Moniko! Lp, A⁶

2) Odgovor z jezikoslovnega vidika (Monika Kalin-Golob):

Uspoliti se, bi pomenilo »dobiti/dati spol« komu ali čemu. Je treba preveriti sobesedilo in predebatiri na kavici. Uspoljenje nacionalizma, hmmm ...

3) Še en sociološki odgovor (Milica Antič Gaber):

Tudi sama sem se večkrat srečala in bila v zadregi s temi problemi slovenjenja določenih izrazov. Dejansko bi bilo dobro se malo povezati in na tem kaj narediti. Če se povežemo, sem z vami. Sicer sem jaz pri tem terminu bliže razmisleku Aleksandre KM. Vedno pogledam kontekst in se potem odločim za najbolj ustrezno varianto: tudi spolno zaznamovan, česar

5. To in vsa druga pisma, ki jih navajam v nadaljevanju, so shranjena v mojem e-arhivu.

6. V navedku nisem brisala prijaznega vabila k sodelovanju in tudi ne običajnih koncev pisma (pozdravi), da lahko beroča oseba dobi vtis o celovitem načinu sporazumevanja.

spodaj nisem videla ... lep pozdrav, Milica

4) Končni sociološki premislek (Maca Jogan):

Drage kolegice,

Tudi meni „uspoliti“ ne ustreza. Vrste pojmov se preprosto ne more prevesti iz angleščine v slovenščino z eno samo besedo, kot tudi narobe. Tipičen primer je lep slovenski izraz „ozaveščanje“, v angl. pa „consciousness raising“. Dejansko je od sobesedila odvisno, kako prevajati „gendering“ in tudi druge pojme (npr. engendering): lahko gre za upoštevanje spola, vključevanje spola, družbene neenakosti spolov, povezovanje s spolom, spolno občutljivo spoznavanje, raziskovanje, teoretiziranje; umeščanje spolne dimenzije v definicijo predmeta raziskovanja in upoštevanje te dimenzije v vseh stopnjah spoznavnega postopka ter v pojasnjevanju rezultatov. Brez dvoma je uporaba več besed bolj primerna in sporočilo tako bolj razumljivo.

5) Na podlagi vseh dvo-disciplinarnih pojasnil je sledil odgovor (M. Jogan):

Spoštovana dr. Veronika Bajt!

Najbolj preprosto je, da Vam kar pošljem naše dopisovanje, iz katerega že lahko razberete prakso, ki prevladuje pri dr. Aleksandri Kanjuo Mrčela (ki se tudi zelo trudi pri slovenjenju angleških pojmov) in pri meni. Tudi odgovor na Vaše natančno vprašanje glede „gendering nationalism“ bi verjetno bil lažji, če bi imele pred sabo različne sobesedilne povezave in bi se potem odločale med (že doslej v drugih povezavah uporabljenimi) različnimi možnostmi. Če želite, bi vsaj v e-obliki nadaljevale sodelovanje.

Lep pozdrav in uspešno spoprijemanje z jezikovnimi in drugimi vprašanji, Maca Jogan

Podoben način skupinskega iskanja slovenskih ustreznic se je v zadnjih letih uveljavil še na pobudo nekaterih drugih sociologov (npr. akad. Zdravka Mlinarja⁷ s pojmom *prosumption*, *prosumers*) in sociologinj (npr. Valerije Korošec s pojmi *prosperity*, *well-being*, *welfare*).

Kako naprej?

Brez dvoma bodo tudi v prihodnje potrebni medosebni in več disciplinarni stiki v oblikovanju sociološke terminologije v slovenščini. Vendar pa bo takšno (so)delovanje lažje ob že izoblikovani institucionalni digitalni podpori. Na ZRC SAZU namreč že od leta 2014 deluje posebno *Terminologične* (vstop prek slovarskega portala Fran) in tudi *Jezikovna svetovalnica* (na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša), na FDV pa je ADP s prevodom *Evropskega jezikovnega tezavra za družboslovje* (Štebe in Bezjak 2018). Vendar pa bosta tudi v prihodnje potrebni individualna spodbuda za razkrivanje terminoloških »ugank« in pripravljenost za vključitev vseh (obstojećih in novih) virov pri iskanju ustreznih pojmov v slovenščini; potrebni bosta večja odgovornost za vlogo sociologije v vsakdanjem življenju in večja občutljivost za ta vidik na vseh področjih sociološkega delovanja.

Literatura

Jogan, Maca (2007): Slovenščina v znanosti – iz obrobja v središče. *Jezik in slovstvo*, LII (5): 104 - 106.

Štebe, Janez in Bezjak, Sonja (2018): Prevod Evropskega jezikovnega tezavra za družboslovje v slovenski jezik. V pričujočem zborniku.

7. Akad. dr. Z. Mlinar je želel terminološko presojo še pri nekaterih drugih pojmi; je eden redkih, ki si že vrsto let prizadeva, da bi se terminološka dejavnost SSD okrepila (o tem tudi na spletni strani SSD).

MONIKA KALIN GOLOB

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

SIMON KREK

Institut Jožef Stefan, Center za jezikovne vire in tehnologije Univerze v Ljubljani

TERMINOLOGIJA ZA SODOBNO SOCIOLOGIJO

Povzetek: V sodobnem globaliziranem svetu, v katerem informacije potujejo z neverjetno hitrostjo, se še hitreje pojavlja potreba po ustreznem prenašanju novih pojmov, poimenovanih v tujem jeziku, v slovenski jezik. Prispevek ponuja razmislek, kako organizirati terminološko delo na področju sociologije na način, ki upošteva sodobne tehnološke možnosti ter splošno organiziranost terminološke dejavnosti širše na državni ravni in ožje v okviru Univerze v Ljubljani.

Ključne besede: terminologija, terminografija, specializirani korpusi, luščenje podatkov

Uvod

Po različnih znanostih in disciplinah terminološko delo ni povsod urejeno na enak način: od velikih projektov, na podlagi katerih nastajajo terminološki slovarji (npr. v preteklosti pravo, vojaški slovar itd.), dela v občasnih terminoloških skupinah ob prevajanju temeljne literature (prim. komunikološko terminologijo) in vse do sodobnih metod, ki z računalniško obdelavo podatkov omogočajo nastanek jezikovnega korpusa potencialnih terminov posamezne stroke (npr. slovar odnosov z javnostmi).

Sociologija je do sedaj svoja terminološka vprašanja razreševala v okviru strokovne skupnosti bolj ali manj sporadično, ob posameznih prevajalskih zagatah in prenašanju novih konceptov v slovensko znanstveno publiciranje. Če je pred pol stoletja sociologija lahko tvorila strokovno izrazje postopoma in spontano, je po petih desetletjih čas za razmislek, kako je mogoče v hitro spreminjajočem se digitaliziranem svetu pristopiti k organiziranemu terminološkemu delu.

Korpusno zasnovana terminografija

Sodobna terminološka veda se tesno povezuje s teoretičnim in uporabnim oz. korpusnim jezikoslovjem. Zadnje prispeva predvsem znanja glede uporabe specializiranih besedilnih virov (korpusi strokovnega jezika), njihove gradnje, sestave in vizualizacije podatkov, pridobivanja terminoloških kandidatov, skupaj z organizacijo terminoloških informacij v podatkovnih zbirkah ter iz njih izhajajočih terminoloških slovarjih. V terminografskem smislu zaradi potrebe po hitri predstavitvi terminologije po eni strani ter splošni dostopnosti po drugi ob koncu drugega desetletja 21. stoletja postajajo vse manj primerni ali celo neprimerni klasični tiskani viri. Aplikativni del terminološke vede se kot del splošne digitalizacije družbe vedno bolj opira na tehnološke aplikacije za hranjenje in predstavitev terminologije v sodobno zasnovanih terminoloških podatkovnih zbirkah. Tovrstna terminološka in terminografska obravnava specializiranega besedišča določene vede v slovenskem prostoru ni nova. Prve rešitve, ki so bile v slovenskem prostoru na voljo za gradnjo specializiranih besedilnih korpusov in terminoloških slovarjev oz. terminoloških baz podatkov ter za avtomatsko ekstrakcijo terminološko relevantnih podatkov iz zbirk besedil v elektronski obliki, so bile postavljene v okviru projekta *Slovenski terminološki portal*, ki je potekal v letih 2007–2009 (Gorjanc

2008; Gorjanc in dr. 2008). Cilj projekta je bil oblikovati spletni portal, ki bo omogočal gradnjo različnih tipov terminoloških slovarjev, oblikovanih po enotnih načelih in predstavljenih na enovit način. Poleg ožje raziskovalnih rezultatov je bil na podlagi rezultatov projekta kasneje vzpostavljen portal Termania, ki omogoča izdelavo terminoloških slovarjev na spletu v standardiziranem formatu (Krek 2010; Romih in Krek 2012).

Korpusni pristop k obravnavi terminologije je bil nadalje razvit in nadgrajen v aplikativnem raziskovalnem projektu *Terminološke baze podatkov kot osnova strokovnih znanj: model za sistematizacijo terminologij*, ki je potekal v letih 2011–2013 (Logar 2014; Verčič in Logar 2014; Kalin Golob in Logar 2008). Projekt je vzpostavil model izdelave terminološke podatkovne zbirke, pri kateri gradivo izhaja iz jezikoslovno označenega korpusa, temu sledi avtomatsko luščenje terminoloških kandidatov ter podatkov o besedilnem okolju terminov, redakcija gesel je opravljena v spletnem slovarskem urejevalniku. V konkretnem primeru je šlo za področje odnosov z javnostmi. Zbrani korpus KoRP vsebuje 1,8 milijona besed in je enojezični, sinhroni, pisni ter statični korpus strokovnih besedil.¹ TERMIS – Terminološka podatkovna zbirka odnosov z javnostmi vsebuje 2.000 terminov, ki so opremljeni z naglasnimi, slovničnimi in normativnimi informacijami, razlagami, prevodi v angleščino ter prikazom besedilnega okolja v obliki kolokacij in zgledov rabe. Zbirka TERMIS je prosto dostopna na spletnem portalu Termania.²

Med leti 2016–2018 se terminološki korpusni pristop razvija predvsem v okviru projekta *Slovenska znanstvena besedila: viri in opis*, ki ga izvajajo raziskovalci z Instituta Jožef Stefan, sodelujejo tudi Filozofska fakulteta in Fakulteta za družbene vede UL ter Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko UM. Projekt kot enega od rezultatov obljublja korpus slovenske znanstvene slovenščine, ki vsebuje besedila, prevzeta s portala odprte znanosti.³ Za cilj izdelave specializiranih terminologij po posameznih področjih so pomemben rezultat projekta razvite metode za klasifikacijo besedil, ki bodo omogočile kompleksno iskanje po vsebinah. Poleg tega bo korpus, katerega prva verzija vsebuje že skoraj milijardo besed,⁴ služil kot osnova za nove metode avtomatiziranega luščenja slovenske terminologije. Proti koncu projekta (december 2018) bodo izluščeni terminološki kandidati objavljeni prek prosto dostopnega spletnega slovarskega vmesnika, ki bo omogočal tako pregledovanje kot urejanje zbirk.

Terminologija za sodobno sociologijo

Pri razmisleku o tem, kako pristopiti k organiziranemu delu glede opisa terminologije sodobne sociologije, je smiselno metodološko upoštevati model, razvit v omenjenih projektih, predvsem obeh, ki sta bila zasnovana in sta potekala v zadnjem desetletju: *Terminološke baze podatkov kot osnova strokovnih znanj: model za sistematizacijo terminologij* in *Slovenska znanstvena besedila: viri in opis*. Prvi ponuja zlasti metodologijo, drugi obsežne korpusne vire in že izluščene podatke iz teh virov. Predlagana splošna metodologija in terminografski proces sta med drugim podrobneje opisana v Krek 2014.

1. Korpus znanstvenih besedil s področja sociologije

Model predpostavlja uporabo že obstoječih podatkov, dostopnih v Korpusu akademske slovenščine, hkrati kot dodatno možnost tudi zbiranje novih, specifičnih virov s področja sociologije,

1. Korpus KoRP v konkordančniku: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=korp
2. TERMIS na portalu Termania: <https://www.termania.net/slovarji/111/termis>
3. Nacionalni portal odprte znanosti: <http://openscience.si/>
4. Korpus akademske slovenščine v0.2: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=kas

ki še niso vključeni v portal odprte znanosti – znanstvene revije, monografije in druga znanstvena dela, napisana v slovenskem jeziku oz. dela, ki vsebujejo dvojezične terminološke podatke, npr. glosarje in podobno. Iz obstoječih in (potencialnih) dodanih virov nastane specializirani korpus besedil s področja sociologije (SocioKorpus).

2. Napredne metode strojnega luščenja podatkov

Center za jezikovne vire in tehnologije UL lahko ponudi splošno tehnološko in drugo podporo, predvsem pa strojno luščenje terminoloških kandidatov in drugih delov bodočega slovarja (definicije, dobri zgledi itd.) ter zagotavlja platforme za spletno urejanje slovarja. Za namen luščenja terminologije in drugih kontekstualnih informacij po modelu projekta TERMIS (dobri zgledi, kolokacije itd.) se uporabi lokalna inštalacija spletnega konkordančnika Sketch Engine. Orodje vsebuje modul za luščenje terminologije, ki predvideva prilagoditev za posamezne jezike s pomočjo datoteke s t. i. terminološko slovnico (*Term Grammar*). Ta je bila za slovenščino izdelana in preizkušena v okviru projekta KAS (Fišer in dr. 2016). Proces luščenja kolokacij in dobrih zgledov je bil opisan in izdelan v okviru projekta TERMIS (Logar in dr. 2014), predvidevamo lahko, da bo v prihodnje še bistveno izboljšan v okviru projekta *Kolokacije kot temelj jezikovnega opisa: semantični in časovni vidiki* (2017–2020). Nekoliko manj jasne so možnosti glede zanesljivega strojnega luščenja definicij. Predvidevamo lahko, da bo za ta namen mogoče uporabiti rezultate projekta ELEXIS (*European Lexicographic Infrastructure – Horizon 2020 Research and Innovation Action*), ki ga v letih 2018–2022 izvajajo na Institutu Jožef Stefan in ki kot enega od pomembnih ciljev definira razvoj orodja za strojno luščenje definicij v poljubnem jeziku.⁵

3. Spletni slovarski urejevalnik

Za urejanje izluščenih podatkov in redakcijo gesel je na voljo več spletnih urejevalnikov z različnimi funkcionalnostmi. Možen kandidat je portal Termania podjetja Amebis, ki je bil preizkušen v projektu TERMIS. Drugi kandidat je spletni slovarski urejevalnik Lexonomy,⁶ ki bo v okviru projekta ELEXIS združen v enotno platformo s konkordančnikom Sketch Engine, kar pomeni, da bo mogoče podatke na lahek način prenašati iz korpusa v urejevalnik. Portal Islovar (Puc 2009) podobno kot Termania omogoča urejanje slovarja v spletnih brskalnikih, vključen ima tudi nadzorovan uredniški proces, ki predpostavlja, da se slovarsko geslo pomika po poti od predloga do končnega potrjenega izraza oz. prevoda, predvidena pa je uporaba uredniških značk: predlog, pregledano, strokovno pregledano in urejeno.⁷ Del opisanega projekta je vzpostavitev možnosti komunikacije med različnimi udeleženci v terminografskem procesu: področnimi strokovnjaki – sociologi, morebitnimi svetovalci z drugih področij ter jezikoslovci – terminologi. Od predhodno omenjenih portalov komunikacijo forumskega tipa omogoča portal Islovar, ostali te možnosti ne ponujajo. Izbira urejevalnika ni enoznačna in zahteva v primeru odločitve za projekt evalvacijo tudi s stališča konkretnih uporabnikov sistema.

Sklep

V prispevku je na kratko predstavljen možen projekt izdelave terminološkega slovarja sociološke stroke, ki upošteva sodobne možnosti luščenja podatkov iz specializiranih korpusov in urejanje ter predstavitev (vizualizacijo) slovarskih podatkov v digitalnem mediju. Predlagana je uporaba centralnega uredniškega in redaktorskega portala, na katerem vsi uporabniki lahko

5. European Lexicographic Infrastructure: <https://elex.is/>.
6. Slovarski urejevalnik Lexonomy: <https://www.lexonomy.eu/>
7. Za razlago sistema značk glej: <http://www.islovar.org/islovar/zna-ke>.

dostopajo do terminološke podatkovne zbirke. Ta v izhodišču ni prazna, temveč je napolnjena s terminološkimi kandidati in drugimi podatki, ki jih je mogoče strojno izluščiti iz področnega korpusa znanstvenih besedil. Hkrati s tem je vzpostavljen sistem, v okviru katerega vsak od avtorjev ali urednikov na lahek način lahko komunicira bodisi z drugimi avtorji, uredniki ali celoten potek izdelave slovarskih gesel in vzporedna terminološka razprava pa je zabeležen v sistemu.

Literatura

- Erjavec, Tomaž, Fišer, Darja, Ljubešić, Nikola, Logar, Nataša, Ojsteršek, Milan (2016): Slovenska znanstvena besedila: prototipni korpus in načrt analiz. V: *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, September 29th – October 1st, 2016 Faculty of Arts, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia: 58-64.
- Fišer, Darja, Suchomel, Vit, Jakubiček, Miloš (2016): Terminology extraction for academic Slovene using Sketch Engine. V: *RASLAN 2016, Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno, Tribun EU: 135-141.
- Gorjanc, Vojko, Krek, Simon, Vintar, Špela (2008): Slovene terminology web portal. V: *Proceedings of the XIII EURALEX International Congress* (Barcelona, 15-19 July 2008), Universitat Pompeu Fabra: 202-203.
- Gorjanc, Vojko (2008): Slovenski terminološki portal = Slovene terminology web portal V: *Zbornik povzetkov*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU: 45-46.
- Kalin Golob, Monika, Logar Berginc, Nataša (2008): Terminologija odnosov z javnostmi: od upoštevanja terminoloških načel do pridobivanja podatkov iz besedil. *Teorija in praksa* 6/2008: 663-677.
- Krek, Simon (2010): Termania free on-line dictionary portal V: *Proceedings of the XIV Euralex International Congress* (Leeuwarden, 6-10 July 2010). Ljouwert: Fryske Akademy: 928-930.
- Krek, Simon (2014): Terminologija kot storitev. *Teorija in praksa*, 51 (4): 670-683.
- Logar, Nataša (2014): A corpus based e-dictionary of terminology as a body of knowledge. V: *Languages for special purposes in a multilingual, transcultural world proceedings of the 19th European Symposium on Languages for Special Purposes, LSP, 2013 8-10 July, 2013 Vienna, Austria*. Vienna. Centre for Translation Studies: 386-392.
- Logar, Nataša, Gantar, Polona, Kosem, Iztok (2014): Collocations and examples of use : a lexical-semantic approach to terminology. *Slovenščina 2.0 : empirične, aplikativne in interdisciplinarne raziskave*, 2 (1): 41-61.
- Puc, Katarina: Urejanje spletnega terminološkega slovarja *Islovar* (2009): V: *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana, ZRC SAZU: 335-343.
- Romih, Miro, Krek, Simon (2012): Termania - prosto dostopni spletni slovarski portal = Termania - freely available online lexical portal. V: *Zbornik Osme konference Jezikovne tehnologije*, 8. do 12. oktober 2012. Ljubljana: 163-166.
- Verčič, Dejan, Logar, Nataša (2014): TERMIS: opremljenost stroke za dobo internacionalizacije in digitalizacije. V: *Teorija in praksa slovenskih odnosov z javnostmi II*. Ljubljana: Slovensko društvo za odnose z javnostmi: Sekcija IABC Slovenija: 32-53.

SEKCIJA SOCIOLOGIJA ČASA

BARBARA LUŽAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
barbara.luzar@fdv.uni-lj.si

MEDGENERACIJSKO SODELOVANJE V DOLGOŽIVI DRUŽBI – NUJA ALI IZBIRA?

Povzetek: Višja kakovost življenja je prispevala k daljši življenjski dobi. Mnoge države po vsem svetu zato uvajajo različne ukrepe za spodbujanje medgeneracijskega sodelovanja in s tem dolgoročne krepitve medgeneracijske solidarnosti. Medgeneracijsko sodelovanje, ki se v okviru različnih politik socialne aktivacije v zadnjih nekaj letih vse bolj spodbuja tudi v naši družbi, ima dvojni učinek. Na eni strani želi država s preseganjem stereotipov o staranju in povezovanjem generacij dvigniti kakovost bivanja tako starejših kot mlajših, na drugi strani prenaša odgovornost za reševanje socialnih stisk in zmanjševanje tveganja revščine na lokalno raven. Namen prispevka je osvetliti vlogo stereotipov o starejših ter večplastnost učinka medgeneracijskega sodelovanja. Odpira se namreč vprašanje, ali je sodelovanje med generacijami v današnji postmoderini družbi nuja ali izbira in ali krepitev medgeneracijskega sodelovanja v družbi, kjer vlada ideal mladosti, lahko vodi do medgeneracijske solidarnosti.

Ključne besede: medgeneracijsko sodelovanje, stereotipi o staranju, dolgoživa družba, politike socialnega vključevanja, medgeneracijska solidarnost

Staranje je eden največjih družbenih izzivov 21. stoletja. Do leta 2060 bo skoraj 40% evropskih prebivalcev starih 60 let in več, v Sloveniji pa bo proces staranja prebivalstva še intenzivnejši kot v drugih državah EU, saj naj bi bilo leta 2060 skoraj 30 % prebivalcev starejših od 65 let. Družba se stara, starejši postajajo vse večja in bolj vplivna družbena skupina, podaljšuje se obdobje njihove vitalnosti in zastopanosti na trgu dela, kljub temu pa se soočajo s predsodki o starejših, ki so celo močnejši od predsodkov glede rase, spola in manjšin (Capelli in Novelli 2010 po Debeljak 2016). Predsodki in stereotipi o starejših in staranju so v družbi, za katero je značilen »kult mladosti«, osnova za diskriminacijo na osnovi starosti (»ageizem«) (Kanjuo-Mrčela 2016). Slabšalen odnos do starosti je v kulturo vpet in ni zaznan kot nekorekten. Starejši ljudje so izpostavljeni pričakovanjem, da naj se ne starajo enako hitro kot generacije pred njimi, a obenem so bolj kot generacije pred njimi stigmatizirani zaradi svojih let (Debeljak 2016).

V raziskavi Eurobarometer 72 (Evropska komisija 2009) je kar 23 % anketiranih v Sloveniji menilo, da so starejši breme za družbo. Rezultati novejšje raziskave Special Eurobarometer št. 37: Active Ageing (Evropska komisija 2012) na področju stereotipov o starejših ne kažejo bistvenih izboljšav, saj 36% Slovencev meni, da v družbi vladajo negativni predsodki o starejših nad 55 let, izkušnjo s starostno diskriminacijo na delovnem mestu ima 21 % vprašanih (povprečje EU: 20 %), pri izobraževanju 9 % (EU: 11 %), pri zdravstveni oskrbi 14 % (EU: 14 %). Starostna diskriminacija se pojavlja v vseh starostnih skupinah, najbolj so temu izpostavljeni mladi in starejši, še posebej starejši od 80 let.

Golob in Kožuh Novak (2015) opozarjata, da današnja dolgoživa družba potrebuje medsebojno razumevanje, spoštovanje in solidarnost, kar pa je v diametralnem nasprotju s prevladujočo neoliberalno miselnostjo, ki poudarja mladost, samoiniciativnost in podjetnost. Uletova (2016) navaja, da pozna modernost vpliva na vsakdanje prakse ljudi na dva načina: posredno skozi proces globalizacije in širjenja kapitalizma in neposredno skozi proces individualizacije, kjer se odgovornost za lastno preživetje prenaša na posameznike. To pa v visoko rizičnih družbah kot je postmoderna (Beck 1997 po Ule 2016) pogosto vodi do socialne in politične izolacije, pasivnosti, občutka nemoči in osebne praznine, hkrati pa individualizacija skrbi za lastno blaginjo ponovno vzpostavlja večje družbene neenakosti. Današnji neoliberalni ekonomski in politični sistem namreč označuje prehod iz države blaginje »(welfare state)« v državo dela »(workfare« oz. »competition state)« (Holden 2003), od skrbi za javno dobro do pravice do izbire, šola in izobraževalni sistem pa igrata pri odpravljanju, vzdrževanju oz. reprodukciji neenakosti ključno vlogo. Raziskave so pokazale (Wilkinson in Pickett 2009), da so bolj egalitarne družbe bolj zdrave, uspešne in ustvarjalne, saj lahko izkoristijo več človeškega potenciala kot družbe z večjo neenakostjo.

EU je leto 2012 določila za Evropsko leto aktivnega staranja in medgeneracijske solidarnosti, a kljub pozitivni politični retoriki, povezani s politikami aktivnega staranja na različnih ravneh oblikovanja politik že pred letom 2012, avtorja Walker in Maltby (2012) ugotavljata, da so rezultati relativno skromni, kar je podobno situaciji v Sloveniji. Na evropske zahteve sprejeta Strategija varstva starejših do 2010 je bila pri spreminjanju demografskega izziva staranja prebivalstva v priložnost neuspešna, saj je bila konceptualno slabo zastavljena (Šimenc 2015). Resolucija o nacionalnem programu socialnega varstva 2013–2020 (Uradni list RS št. 39/2013) je leta 2013 strogo opozorila na demografske izzive in med osnovnimi ukrepi za izvajanje socialnega varstva, poleg socialne pravičnosti, spodbujanja prostovoljstva in blaženja socialnih stisk, navedla tudi medgeneracijsko povezanost s poudarkom na razvoju konkretnih oblik (središč) medgeneracijske solidarnosti in sodelovanja (Goričan 2016). Učinek takšnega sodelovanja naj bi bil večplasten. Aktivna udeležba starejših naj bi prispevala k aktivnemu staranju, hkrati pa naj bi se preko prenosa znanja in izkušenj med generacijami krepila medgeneracijska solidarnost. Leta 2017 sprejeta Strategija dolgožive družbe (UMAR 2017) ponovno poudarja koncept aktivnega staranja, socialno vključevanje pa preko medgeneracijskega sodelovanja in prostovoljstva izpostavlja kot enega izmed štirih ključnih stebrov odziva na demografske spremembe. Med prioriteta vključenosti v družbo je poudarjena nujnost ničelne toleranca do starostne diskriminacije in pojavov »staromrznštva« (»ageizem«, zanemarjanje, zapostavljanje).

Demografska gibanja in prehod v dolgoživo družbo spreminjajo starostno strukturo prebivalstva v Sloveniji in nakazujejo velike družbene spremembe, zato bodo prilagoditve na različnih področjih družbe nujne. Staranje prebivalstva in nizka rodnost postavljata medgeneracijsko solidarnost v središče razprav (Goričan 2016), zato so se v zadnjih nekaj letih okrepile socialne politike na področju spodbujanja socialnega vključevanja in medgeneracijskega sodelovanja. Ti ukrepi so ciljno usmerjeni na ranljive družbene skupine (socialno izključeni starejši, dolgotrajno brezposelne osebe, mladi z manj priložnostmi, Romi, enostarševske skupine, odvisniki, brezdomci...) in implementirani v lokalna okolja, kar prenaša odgovornost države, da poskrbi za učinkovite sisteme socialne varnosti in pravično distribucijo dobrin na raven posameznika in lokalnih skupnosti. Lokalne skupnosti so tako prepuščene reprodukciji lastne revščine oz. bogastva ter izgradnji in implementaciji temeljnih vrednot. Država z uvajanjem ukrepov socialne aktivacije prenaša breme vzpostavitve večje enakosti in zmanjševanja tveganja revščine v družbi na nevladne organizacije, zavode in društva, ki v lokalnem okolju izvajajo te programe in hkrati pričakuje, da bodo ti socialni akterji, preko medgeneracijskega sodelovanja in krepitve medgeneracijske solidarnosti, učinkovito reševali izzive postmoderne družbe,

kar naj bi bila primarna naloga države na ravni sistemske ureditve. Čeprav z veliko mero optimizma in pričakovanja pozitivnih rezultatov na strani snovalcev socialnih politik, so ti ukrepi zgolj preventivne narave in tako bolj usmerjeni v blaženje socialnih stisk kot v njihovo odpravljanje.

Zaključek

Medgeneracijsko sodelovanje predstavlja dogovor o skupnem delovanju s ciljem po soustvarjanju, ki upošteva pravice in potrebe predstavnikov vseh starostnih skupin in je temelj za obstoj družbe in njen razvoj (Mali 2014). Na vprašanje, ali je medgeneracijsko sodelovanje v današnji dolgoživi družbi nuja ali izbira, odgovarja Rawls (2011), ki pravi, da je sodelovanje temelj družbene pravičnosti, rezultat sodelovanja pa večja solidarnost med različnimi generacijami.

Da bo medgeneracijsko sodelovanje v današnji postmoderni družbi ponovno zaživelo in dolgoročno prispevalo k večji solidarnosti ter povezanosti različnih generacij, bo potrebno na nacionalni ravni najprej uskladiti socialne politike s prioritetami drugih javnih politik ter začeti pri vzgoji državljanov in temeljnih vrednot, ki jih pridobimo skozi proces socializacije, za pravično, vse vključujočo in solidarno družbo. Zgolj sprejetje Strategije dolgožive družbe ni dovolj, naslavljanje demografskih sprememb mora biti obravnavano in implementirano na vseh treh ravneh, na makro, mezo in mikro ravni. Današnja postmoderna družba je izrazito individualistično usmerjena, spoštljiv odnos do starejših je zamenjal »kult mladosti«, vendar pa se s temi identitetami ne rodimo, ampak jih preko sekundarne socializacije in medsebojnih odnosov pridobimo in ponotranjimo kot družbeno legitimne. Medgeneracijsko sodelovanje bo šele preko možnosti pridobivanja spoštljivega odnosa do vseh starostnih skupin v smeri zavestnega preseganja »ageizma« v družbi lahko zaživelo na ravni posameznika, organizacij in na nacionalni ravni in tako prispevalo k uresničitvi vrednot medgeneracijske solidarnosti za dolgoživo družbo.

Literatura

- Debeljak, Metoda (2016): Sistem ravnanja s starejšimi zaposlenimi: primer slovenskega podjetja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Goričan, Barbara (2016): Model medgeneracijskega centra v Sloveniji. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Golob, Slavica in Kožuh Novak, Mateja (2015): Aktivno in zdravo staranje v Sloveniji: Kako izboljšati medgeneracijsko sožitje v Sloveniji. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Ministrstvo za zdravje in Nacionalni inštitut za javno zdravje Dostopno prek: http://www.zdus-zveza.si/docs/AHA.SI/Kako_izboljsati_medgeneracijsko_sožitje_v_Sloveniji_LEKT.pdf (30. 6. 2018).
- Holden, Chris (2003): Decommodification and the Workfare State. *Political Studies Review*, 1 (3): 303 – 316.
- Kanjuo-Mrčela, Aleksandra (2016): Upravljanje varnosti in zdravja pri delu v kontekstu demografskih sprememb. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti.
- Mali, Jana (2014): The Role of Social Work in the Epoch of Intergenerational Solidarity in Society. *Revija za socialno politiko*, 21 (2): 111 - 131.
- Rawls, John (2011): Pravičnost kot poštenost, Reformulacija. Ljubljana: Založba Krtina.
- Resolucija o nacionalnem programu socialnega varstva za obdobje 2013-2020 (ReNPSV13-20, Uradni list RS št. 39/2013). Dostopno prek: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2013-01-1517?-sop=2013-01-1517> (3. 7. 2018).
- Strategija varstva starejših do leta 2010 - Solidarnost, sožitje in kakovostno staranje prebivalstva. Dostopno prek: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/strategija-SI-starejsi.pdf (3. 7. 2018).

- Šimenc, Nina (2015): Vrednotenje javnih politik za soočanje z demografskimi spremembami v Sloveniji. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Ule, Mirjana (2016): Thinking Everyday Life: Transforming Private Concerns Into Public Issues. Teorija in praksa, 53: 6/2016.
- UMAR (2017): Strategija dolgožive družbe. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.
- Walker, Alan, in Maltby, Tony (2012): Active Ageing: A Strategic Policy Solution To Demographic Ageing In The European Union. International Journal of Social Welfare, 21: 117 - 130.
- Wilkinson, Richard, in Pickett, Kate (2009): The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better. London: Allen Lane.

Viri

- Evropska komisija (2012): Special Eurobarometer št. 37: Active Ageing Report. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf (6. 7. 2018).
- Evropska komisija (2009): Eurobarometer 72 (jesen 2009, Slovenija). Dostopno prek: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_sl_sl_nat.pdf (6. 7. 2018).

* * *

JAN MAKAROVIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
makarovic.jan@gmail.com

GENERACIJSKI IN DRUŽBENI RITMI – NAUK LETA 1968

Povzetek: *Pojav generacijskih in družbenih ritmov, ki obvladujejo vse družbeno dogajanje, je samo poseben primer ritmične narave dogajanja v vsem živem in neživem svetu, na katero je opozoril že stari Grk Anaksimandros, postaja pa v teku razvoja vse kompleksnejše. V razvoju živih bitij se srečamo z vse večjo gostitvijo odnosov med generacijami, ki doseže na biološkem nivoju vrhunec pri človeku, se pa nato nadaljuje na družbenem, predvsem preko simbolnih komunikacij. V razvoju človeških družb se družbeni ritmi pospešujejo, generacijski pa upočasnjujejo: posledice te asinhronije so se nazorno pokazale tudi v študentskih protestih leta 1968. S tem si lahko v veliki meri pojasnimo pojav revolucij, pa tudi kapitalistično kontrarevolucijo, s katero se srečujemo v naših dneh.*

Ključne besede: *Anaksimandros, generacije, asinhronija, družbeni ritmi, produkcija stvari in ljudi*

Gostitev intergeneracijskih odnosov

V zgodovini evropske znanosti srečamo že na samem začetku teorijo starega Grka *Anaksimandra*, po kateri vznikajo stvari iz »nedoločnosti« in se vanjo spet vračajo, pri čemer dajejo druga drugi »*díken kai tísin*«, dobesedno »pravico in maščevanje« za krivdo, »po redu časa« (*katá chrónou táxin*). V naravi se po Anaksimandru očitno vedno znova pojavi neko *določilo*, kot odstop

od nedoločenosti, ki je potemtakem »krivda« ter zato izzove »maščevanje«. S tem se znova vzpostavi »pravica«, vendar hkrati tudi neka *nasprotna* določenost, kot nova krivda in tako naprej. Dogajanja torej potekajo po »redu časa«, v enotnosti kontinuitete in diskontinuitete, v *ritmu* nastajanja in minevanja – kot pri *valovanju*, kjer tvori nastanek nečesa novega *greben* vala, minevanje pa *dolino* med zaporednimi valovi. Pri tem uporablja Anaksimandros sicer *moralno* metaforiko pravice, krivice in maščevanja – kar pa je raje prednost kot pomanjkljivost, saj nakazuje *enotnost* naravnega in družbenega dogajanja.

Tovrstno ritmično dogajanje v svetu odkriva vedno znova tudi sodobna znanost, čeprav seveda ne govori več o »pravici in maščevanju«, temveč o fizikalnih, bioloških in družbenih zakonitostih. Srečujemo ga tako v živem kot tudi v neživem svetu, na mikro in makro nivoju, od elektromagnetnega valovanja pa do nastajanja in razpadanja galaksij. Še posebej izrazito pa se izrazi v biologiji, v neštetih oblikah, od bazičnega metabolizma organizmov, preko poteka njihovega življenja do izmenjave njihovih generacij. Slehera generacija živih bitij je *nova*, se rodi in pogine, obenem pa se njene genetske zasnove prenašajo *naprej*: znova se srečamo z enotnostjo kontinuitete in diskontinuitete. Pri tem ne gre upoštevati le *zaporedja* generacij, temveč tudi njihovo medsebojno *učinkovanje*. V teku biološkega razvoja prihaja namreč, kot smo prikazali že na nekem drugem mestu, zaradi pritiska naravne selekcije že od enoceličarjev naprej do vse večje *gostitve odnosov med generacijami*, do njihove vse večje soodvisnosti, kar povečuje verjetnost, da se vrsta obdrži pri življenju. Za ohranitev vrste ni pomembna samo biološka prilagojenost posameznih organizmov, temveč tudi razvoj odnosov med njimi, zato postajajo v verigi generacij tudi stiki med zaporednimi členi vse trdnjši (Makarovič 2009: 15ss.).

Zato tudi ni naključje, da je prav naša, človeška vrsta evolucijsko tako uspešna. Človekov mladič se namreč rodi kot »nedonošenček«, v izrazito nedozorelem stanju, in ostaja nato še dolga leta v stanju otroštva in mladosti, ko se še ni sposoben samostojno preživljati: v tem je sicer težava, vendar izhaja prav iz te težave pomembna inovacija. Povzroči namreč trajno spolno partnerstvo, ki ni namenjeno zgolj biološki reprodukciji, ter tesno sodelovanje med generacijami (Montagu 1967: 82ss.). Za potrebe tega sodelovanja se razvije pri človeku *simbolizacija*, ki igra v družbenem razvoju podobno vlogo kot genetske strukture v biološkem. Na biološkem nivoju se vzpostavlja kontinuiteta med generacijami prek *genov*, na kulturnem pa po Richardu Dawkinsu prek *memov* (Dawkins 1978: 206), ki so jim po eni strani podobni, po drugi pa njihovo diametralno nasprotje. Čeprav so namreč oboji nosilci *informacij*, delujejo geni *znotraj* organizmov, memi pa *zunaj* njih. Zato so v nasprotju z njimi podvrženi zavestnemu vplivu ljudi, se pod njihovim vplivom vse hitreje spreminjajo in oblikujejo *družbene ritme*, ki potekajo bolj ali manj neodvisno od generacijskih.

V prvobitnih skupnostih družbeni ritmi sicer večinoma *zaostajajo* za generacijskimi: zaporedne generacije živijo dolgo časa, iz roda v rod v bolj ali manj enakem družbenem okolju. Generacijski in družbeni ritmi potekajo potemtakem *asinhrono*. Nato se družbeni ritmi polagoma *pospešujejo*, dokler ne pride do *sinhronije* med generacijskimi in družbenimi ritmi ter se znajde vsaka naslednja generacija v novem okolju. Končno pa začno družbeni ritmi vse bolj *prehitevati* generacijske, tako da prihaja ponovno do vse večje *asinhronije*, ki pa je seveda diametralno nasprotna od prvotne. Družbeno okolje se sedaj lahko radikalno spremeni že v teku ene same generacije.

Še hitreje pa se asinhronija stopnjuje zato, ker prihaja hkrati s *pospeševanjem* družbenih ritmov do *upočasnjevanja* generacijskih. Povprečna življenjska doba se podaljšuje, ljudje se poročajo in imajo potomce vse pozneje, ali pa sploh ne. Povečuje se tudi *gostota* odnosov med generacijami: vsi večji delež zavzema v teku posameznikovega življenja *izobraževanje*, pri čemer je odvisen od starejših generacij, in obdobje po *upokojitvi*, ko je odvisen od mlajših. Samostojni delovni aktivnosti je posvečena samo še srednja tretjina življenjskega cikla. To pa vpliva seveda tudi na odnose med

spoloma. Upočasnjevanje generacijskih ritmov omogoča namreč med drugim tudi osvoboditev ženske od zgodnjega in množičnega rojevanja otrok, s čimer si pridobi vse večje možnosti izobraževanja in zaposlovanja zunaj družine, kar povečuje spolno enakost.

Zaradi vse večjega prehitevanja družbenih ritmov in zaostajanja generacijskih se spreminja tudi *smernost* součinkovanja med generacijami. Margaret Meadova deli družbene sisteme na *postfigurativne*, v katerih predvsem odrasli vcepljajo mladim družbene norme, *konfigurativne*, v katerih vplivajo vrstniki drug na drugega, in *prefigurativne*, v katerih mladi vplivajo nazaj, v obratni smeri na odrasle (Mead 1970). V modernih družbah vse bolj prevladuje prefigurativnost, kar pospešuje *individualizacijo* – s tem pa seveda tudi *ustvarjalnost* in sam družbeni razvoj.

Toda omenjene razvojne tendence seveda ne delujejo avtomatično, temveč se uveljavljajo šele v neizprosni boju med reakcionarnimi in naprednimi družbenimi silami. Generacijski in spolni konflikti pri tem preraščajo v ekonomske, razredne in kulturne, kar nam zgovorno prikazujejo tudi dogodki izpred petdesetih let, iz leta 1968.

Leto 1968 – in potem

Generacija, ki je sprožila leta 1968 študentske proteste v ZDA, je bila generacija *upanja*. Rodila se je okrog leta 1945, ob koncu druge svetovne vojne, ko se je ljudem vrnilo zaupanje v prihodnost in so zato ZDA doživele pravi *baby boom*. Bila pa je ta generacija ne samo razmeroma močna, temveč tudi visoko izobražena: prav leta 1968 se je zgodilo prvikrat v zgodovini ZDA, da se je že kar polovica celotne generacije mladih vpisala v kolidže. Vendar je kmalu sledilo razočaranje. Zaradi številnosti te nove generacije so se namreč zmanjšale perspektive zaposlovanja, grozil je tudi vpoklic v vojsko zaradi vojne v Vietnamu, in ta sramotna kolonialna vojna je razkrajala iluzijo o ZDA kot deželi svobode.

ZDA so se sicer že kmalu po zmagi nad nacizmom izkazale za svetovnega žandarja. V 19. stoletju je bila največja kolonialna velesila sveta Velika Britanija, v 20. stoletju so to postale ZDA. Vojna v Vietnamu, vojna najbogatejše in vojaško najmočnejše države sveta z malim in revnim narodom, ki se je komajda znebil francoskega jarma, pa je bila med ameriškimi kolonialnimi avanturami še posebej sramotna, za povrh še izjemno draga in končno celo neuspešna. V tem zavrženem poslu pa mladi izobraženi Američani pač niso želeli sodelovati. To je bila tista odločilna iskra, ki je sprožila upor mladih – ki se je kmalu razplamtel po vsem svetu, po kapitalističnih in komunističnih, po ekonomsko razvitih in ekonomsko zaostalih deželah.

Pri tem ni šlo samo za generacijsko revolucijo, temveč tudi za seksualno. Samo malo prej, leta 1960, je prišla na tržišče prva zanesljivo delujoča kontracepcijska tableta, kar je omogočilo večjo spolno svobodo mladih – in te svobode si mladi niso pustili vzeti. V ameriških univerzitetnih kampusih je vladala dotlej stroga segregacija – leta 1968 pa so si mladi tam izborili svobodo shajanja zaljubljenecv – in jo tudi obdržali. Moj kolega Veljko Rus je bil prav takrat na študijskem dopustu v ZDA, bil je živa priča tamkajšnjih študentskih demonstracij in je prinesel od tod celo zbirko fotografij, med katerimi je bila značilna zlasti ena, kjer je skupina demonstrantov dvignila na ramena goloto dekle, kot simbol spolne svobode. *Make love, not war!*

Poučna je primerjava s *francosko revolucijo*, z letom 1789. Tudi tukaj so v ospredju mladi intelektualci – tokrat predvsem nezaposleni in podzaposleni advokati, publicisti, novinarji in znanstveniki. Zato glavna tarča njihovega odpora ni toliko drugi stan, temveč predvsem prvi, kleriški, ki drži v svojih rokah vse intelektualno življenje dežele. Središče cerkvenega nauka pa je seveda spolna represija, pokorščina ženske moškemu in prepoved ločitve zakona, skratka kontrola nad procesom biološke reprodukcije. Zato revolucionarna oblast nemudoma razglaša pravico do ločitve – pri čemer nas ne preseneča, da vlagajo ločitvene prijave predvsem ženske. Že kmalu po

revoluciji na cestah pa sledi v Franciji še »revolucija v posteljah«, kar kaže, da ženske ne želijo biti več samo stroji za rojevanje otrok. To se odraža tudi v demografiji. Francija je namreč prva evropska dežela, kjer pade povprečno število rojstev glede na število prebivalcev pod 30 promilov. To se zgodi v Franciji v letih 1831-5, v Angliji v letih 1896-1900, v Nemčiji v letih 1906-10, v Jugoslaviji šele v letih 1951-5 (Todd 1987: 34). Svoboda biološke reprodukcije, kot *produkcije človeka*, je pač temelj vseh drugih oblik človekove svobode.

Toda produkcija človeka se seveda ne konča z biološko reprodukcijo, temveč se nadaljuje vse življenje. Ker pa se povprečna življenjska doba življenja vse bolj podaljšuje in se generacijski ritmi upočasnjujejo, je nadaljnji družbeni razvoj mogoč edinole ob vse večjih vlaganjih v izobraževanje, znanost in umetnost, zdravstvo ter druge oblike *produkcije človeka*. Ravno nasprotno kot za produkcijo človeka pa velja za *produkcijo stvari*. Hkrati z upočasnjevanjem generacijskih ritmov se namreč pospešujejo družbeni, posledica je vrtoglav tehnološki napredek, tako da je mogoče proizvajati vse večje količine stvari z vse manjšim vložkom delovne sile. Prav zato je lahko posvečena samostojni delovni aktivnosti, kot produkciji stvari, samo še srednja tretjina življenjskega cikla, kakor smo videli že zgoraj – preostali dve tretjini pa se lahko izpolnita s produkcijo človeka samega.

Vendar se te možnosti realizirajo le polagoma in s težavo, z vse daljšimi zastoji. Sodobna, kapitalistična ekonomija sloni namreč na nenehni in vse hitrejši akumulaciji, kar predpostavlja pospešeno produkcijo stvari. Produkcija ni sredstvo zadovoljevanja človeških potreb, temveč je, ravno nasprotno, človek sam sredstvo zadovoljevanja produkcije. Iz tega izhaja po eni strani vse bolj neobrzdani pohlep po profitu – po drugi pa vse večje izčrpavanje in zastrupljanje narave. Sodobna ekonomija je voz brez zavor, ki vse hitreje drvi v prepad. V tem vidimo ključni problem sodobnega sveta, vendar ta tema že presega okvir pričujočega sestavka.

Literatura

- Dawkins, Richard. (1978): *The Selfish Gene*. London, Granada
- Makarovič, Jan. (2009): *Stvarjenje človeka: antropologija ljubezni*. Maribor, Litera
- Mead, Margaret. (1970): *Culture and Commitment*. New York, Doubleday & Co.
- Montagu, Ashley. (1967): *The Human Revolution*. London, Bantam Books
- Todd, Emmanuel. (1987): *The Causes of Progress: Culture, Authority and Change*. Oxford, Basil Blackwell

* * *

JANEZ ŠTEBE

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
janez.stebe@fdv.uni-lj.si

SONJA BEZJAK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
sonja.bezjak@fdv.uni-lj.si

SERGEJA MASTEN

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
sergeja.masten@fdv.uni-lj.si

PREDSTAVE O SVETU IN ČASU SKOZI ČAS

Povzetek: V dvajsetih letih delovanja Arhiva družboslovnih podatkov se je v podatkovni zakladnici nabralo več kot 700 družboslovnih raziskav, katerih namen je služiti boljšemu razumevanju družbenih pojavov. V pričajučem prispevku avtorji predstavimo nabor tematik, s katerimi je mogoče obravnavati široko področje razumevanja časa. Z longitudinalne perspektive nas zanima, ali so vprašanja iz preteklosti aktualna tudi z današnje perspektive ter kakšne so vsebinske in metodološke omejitve. Prispevek zaključimo s priporočili za ustvarjanje novih podatkov s časovno komponento, tako kvalitativnih kot kvantitativnih. Namen prispevka je osvetliti pomen in vrednost že zbranih podatkov, ki jih je mogoče uporabiti v druge raziskovalne namene.

Ključne besede: družbeni čas, arhiv družboslovnih podatkov, priprava podatkov za dolgotrajno hrambo, druga raba podatkov, longitudinalni pristop

Prispevek v središče postavi pomen in vrednost podatkov iz preteklosti, ki so dostopni v arhivih podatkov. Arhivska dejavnost že sama po sebi vključuje čas kot ključno določilnico, saj shranjuje podatke iz preteklosti ter zagotavlja dostop do njih, tudi za prihodnost. Sicer pa zgodovina digitalnega arhiviranja na področju družboslovja sega v štirideseta leta 20. stoletja, ko so v ZDA ustanovili Roper Center, katerega poslanstvo je bilo ohranjati podatke javno mnenjskih raziskav.¹ V šestdesetih letih so na evropskih tleh začeli nastajati nacionalni arhivi družboslovnih podatkov (Corti 2012: 282). Slovenski arhiv družboslovnih podatkov (ADP) so ustanovili leta 1997 in deluje v vlogi nacionalnega področnega podatkovnega središča. Sedemnajst držav z vzpostavljenimi družboslovnimi arhivi je trenutno povezanih v Konzorcij evropskih arhivov družboslovnih podatkov (CESSDA ERIC) z namenom zagotavljanja čezmejnega dostopa do raziskovalnih podatkov in pod enakimi pogoji za vse. Arhivi v Konzorciju skupaj razvijajo postopke arhiviranja ter gradijo skupnost podatkovnih strokovnjakov. Storitve zajema, hrambe in dostopa do podatkov so v prvi vrsti namenjene za raziskovalne, učne in izobraževalne namene, pa tudi za državljansko znanost, novinarske potrebe in drugo. Ena od zahtev Konzorcija je, da nacionalni izvajalci podatkovnih storitev pridobijo Osnovni certifikat zaupanja,² s katerim med drugim izkazujejo opremljenost in usposobljenost za dolgotrajno delovanje, nekakšno garancijo, da bodo podatki dostopni tudi za prihodnost.

1. Najstarejše raziskave Roper Centra segajo v trideseta leta 20. stoletja.

2. ADP je CoreTrustSeal pridobil na začetku leta 2018: <https://www.coretrustseal.org/wp-content/uploads/2018/01/ADP-Social-Science-Data-Archives.pdf>

Podatki in gradivo za preučevanje časa

V ADP katalogu je na voljo več kot 700 opisov raziskav, ki so vsaka zase dokument časa. V večjem deležu so zastopani anketni podatki, na voljo pa so tudi podatki iz uradnih virov (vzorci mikropodatkov, popisov prebivalstva) in posamični primeri podatkov kvalitativnih opazovanj. Za preučevanje pojavov skozi čas so najzanimivejši podatki iz splošnih družboslovnih anket (npr. Slovensko javno mnenje vse od leta 1968 dalje), ki vsebujejo več tematskih sklopov in dajejo vpogled v zgodovino mnenj, prepričanj, stališč, vrednot in navad posameznikov ter mednarodno primerjavo. Za poseben vpogled v dinamiko časa pa so lahko zanimive tudi raziskave, narejene na vzorcih posameznikov določenih starostnih obdobj (npr. serija raziskav Mladina).

V zadnjih letih tudi v slovenskem raziskovalnem prostoru narašča zavedanje o potencialu ponovne rabe kvalitativnih podatkov (npr. intervjuji, besedilni, slikovni podatki). Potencial široke uporabe imajo tovrstni podatki, ki zajamejo širok kontekst in dolgo časovno dimenzijo. Vprašanja odprte narave dopuščajo udeležencem, da se prosto gibljejo po časovnici, tako v preteklost, kot tudi v prihodnost. Dodana vrednost za potrebe druge rabe je, če raziskovalec tako pridobljene podatke opremi z informacijami, ki opišejo njegovo izkušnjo »biti tam«, v stiku z udeležencem raziskave, ter orišejo okoliščine nastanka podatkov (Neale 2017: 4).

Vprašanjem glede zbiranja in ponovne uporabe kvalitativnih podatkov za analizo sprememb življenjskih potekov so se poglobljeno posvetili v iniciativi *Timescapes Archive* (enota UK Data Archive). V projektih spremljajo posameznike in družine, prav tako pa dokumentirajo spremembe in stalnice v odnosih in predstavah o sebi.

Da bi kvalitativni podatki tudi kasneje imeli veliko uporabnost za proučevanje sprememb v času, velja upoštevati napotke za zbiranje (Neale 2017; 2018): podatki naj pokrivajo širok razpon tem, različne starostne skupine, družbene razrede, generacije, etnične skupine, ter se nanašajo na različna časovna obdobja. Kot primer dobre prakse navajamo raziskavi »Young Lives and Times« in »The Oldest Generation« iz Timescapes Arhiva (Timescapes: An ESRC Qualitative Longitudinal Initiative).

Nabor tematik za razumevanje časa

V širokem naboru obravnavanih tematik in konceptov, ki so na voljo v ADP, so najbolj pod pečatom časa tisti, ki se nanašajo na zgodovinske dogodke. To so lahko retrospektivni podatki o posameznikovi osebni zgodovini (koga si volil, o prvi zaposlitvi, kdaj si se prvič napil), ali pa gre za odnos do preteklosti (holokavst) ali pričakovanj glede prihodnosti. Zgodovinski dogodki kot določilnica lahko povezujejo in zaznamujejo različne generacije glede na obdobje odraščanja (predvojna, leta 68, generacija x...).

Kot posebno zanimivost izpostavljamo eno najstarejših raziskav iz ADP. Raziskava »Predstave o svetu leta 2000« iz leta 1967 je nastala pod vodstvom Katje Boh, sicer pa je potekala v sklopu mednarodnega raziskovanja. V slovenski vzorec ankete so vključili pet ljubljanskih občin ter nekaj manjših mest in vasi. Glavni cilj je bil ugotoviti, kako si posamezniki v starosti med 15 in 40 let predstavljajo bližnjo in oddaljeno prihodnost (leto 2000). Značilen je primer vprašanja: »Če si leto 2000 poskušate predstavljati v najboljši možni luči, za kaj od naštetega menite, da bi lahko bila najboljša stvar, ki bi se zgodila?«. V odgovorih vidimo optimizem povojnega časa, predvsem pa željo po napredku in vzpostavitvi mirovne kulture. Respondenti so med izbiri 8 ponujenih odgovorov, kot najboljšo stvar navedli »mir/razorožitev«, sledi želja po »boljši zdravstveni oskrbi, razvoju medicine ter zadostni količini hrane«. Na tretjem mestu je odgovor, da želijo »več avtomatiziranosti v smislu manj dela in več prostega časa«, četrto mesto si delita želja po »enakosti in sodelovanju med ljudmi

in narodi« ter želja po »svetu brez vojn in jedrskega orožja«. Zanimivo bi bilo vedeti, kako bi mladi na takšno vprašanje odgovarjali danes. Z anketnim vprašalnikom so raziskovalci zbirali podatke o osebnem življenju, materialnih dobrinah in uspehu v družbi, socialnih odnosih, spolnosti in družini, delu, prostem času, nezaposlenosti, socialnih razlikah, patoloških pojavih ter o ženskah in mladih na vodilnih položajih. Poseben sklop so namenili možnostim, ki jih bo imela znanost v letu 2000 (Boh in dr. 2002).

Omeniti velja še »Raziskavo o porabi časa« iz leta 1966, v kateri so zbirali podatke o dnevnem časovnem budžetu, ukvarjanju z otroki, spremljanju medijev, lastništvu telefona, radia in televizije, poti do delovnega mesta, učinkovitem delovnem času, organizaciji prostega časa idr. (Szalai 2002). Tovrstna vprašanja so se v takšni ali drugačni obliki posamično ponavljala tudi v nekaterih kasnejših raziskavah, ki jih hranimo v ADP, posebej pa v zadnji sistematični raziskavi »Anketa o porabi časa v Sloveniji« iz leta 2000/2001 (Statistični urad Republike Slovenije 2006). Raziskovalci in javnost že več let pričakujemo nadgradnjo začete serije, ki bo, upamo, doživela umestitev v Srednjeročni program statističnih raziskovanj 2018–2022.

Priporočila za zbiranje novih podatkov

Da bi zvišali pomen in vrednost podatkov, je potrebno že pri načrtovanju raziskave upoštevati splošne smernice, ki bodo kasneje, tudi v neki oddaljeni prihodnosti, omogočile ponovno rabo podatkov za različne namene in na dolgi rok, za prihodnje rodove zgodovinarjev in družboslovcev. Upoštevati je potrebno npr. etične vidike zbiranja (pridobiti soglasje za sodelovanje udeležencev v raziskavi), ustrezno obdelati in dokumentirati podatke in postopke (prepis, popis spremljevalnih informacij), uporabiti standardizirana orodja in oblike (Štebe in dr. 2015; CESSDA Training Working Group 2017).³

Da bi razumeli podatke, ki jih je zbral nekdo drug, morajo biti na voljo informacije o okoliščinah nastanka podatkov in na kateri čas se le-ti nanašajo. Arhivi zbiramo informacije o tem, od kdaj do kdaj je potekalo zbiranje podatkov, do datuma natančno, da je mogoče ob kasnejših interpretacijah upoštevati morebitne druge dogodke, ki so potekali sočasno in vplivali na rezultate. Beležimo tudi podatek o časovnem pokritju, tj. časovnem obdobju, na katerega se nanašajo podatki. V večini primerov to sicer sovпада z obdobjem zbiranja podatkov, včasih pa se podatki nanašajo na preteklost (npr. retrospektivno obdobje 2. svetovne vojne,⁴ življenjski poteki⁵) ali prihodnost.

Uporaba podatkov, ki so bili zbrani pred desetletji, lahko s seboj prinaša vsebinske in metodološke omejitve. Kljub velikemu naboru raziskav ali spremenljivk morda ne bomo našli ustrezne. Spremljanje pojavov, ki so povezani s pravnim in političnim ali upravnim sistemom, je oteženo zaradi iskanja ustreznih v drugem sistemu (npr. samoupravni organi). Anketna vprašanja, namenjena merjenju določenega koncepta, so lahko drugačna (npr. vprašanje in/ali odgovori niso poenoteni), vprašanje se je pojavilo samo v neki časovni točki ... (Štebe 1996: 102).

- 3- Arhivi družboslovnih podatkov združeni v konzorciju CESSDA ERIC veliko pozornosti namenjamo usposabljanju raziskovalcev na temo načrtovanja ravnanja z raziskovalnimi podatki, da bi le-ti bili čim bolj uporabni in dostopni za različne namene. Glej npr. spletni učbenik CESSDA Data Management Expert Guide (2017).
4. Glej raziskavo »Slovensko javno mnenje 1998/2 in razumevanje preteklosti II«, dostopno prek <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm982/>
5. Glej raziskavo »Kvaliteta življenja v Sloveniji 1994: retrospektivna študija 1974-1994«, dostopno prek <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/lo194/>

Pri raziskovanju znotraj enega ali več časovnih okvirov je pomembno, da upoštevamo razmerje med stalnostjo in prilagajanjem. Povsem enaka vprašanja povečajo uporabnost podatkov za nove analize, saj jih je mogoče povezati z drugimi primerljivimi. Pri postavljanju novih vprašanj, kadar je to nujno zaradi razširitve tematike ali pa spremenjenih okoliščin, pa naj bi ob prilagajanju še vedno upoštevali tudi vsebine iz predhodnih sorodnih raziskav, da tako ohranimo primerljivost skozi čas vsaj do določene mere (Neale 2017: 14).

Pri načrtovanju raziskav zato priporočamo, da raziskovalci preverijo pretekle raziskave, ki so na voljo v arhivih podatkov. S tem se tudi izognejo morebitnemu podvajanju, če so podatki že bili zbrani. Raziskovalci naj bodo pozorni, kadar uvajajo novosti, na primer nova orodja, da poskrbijo za kontinuiteto raziskovanja in s tem izboljšajo možnosti primerjave, tudi časovne. Poseben izziv znanstvene skupnosti je zagotoviti pogoje za vzpostavitev dolgoročnih kontinuiranih raziskav (tudi kvalitativnih), ki zaradi kakovostne zasnove pomenijo vir pomembnih novih spoznanj, še posebej dolgoročne panelne oz. kohortne raziskave⁶. Tudi registrski podatki, posebej prilagojeni za dolgoročno raziskovanje, bi lahko predstavljali pomemben vir za razumevanje sedanjosti in načrtovanje prihodnosti.

Literatura

- Boh, Katja, in Galtung, Johan (2002): *Predstave o svetu leta 2000, 1967* [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP - IDNo: IW200067. Dostopno prek <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/iw200067/> (29. 6. 2018).
- CESSDA Training Working Group (2017): *CESSDA Data Management Expert Guide*. Bergen, Norway: CESSDA ERIC. Dostopno prek <https://www.cessda.eu/DMGuide> (29. 6. 2018).
- Corti, Louise (2012): Recent developments in archiving social research. *International Journal of Social Research Methodology*, 15 (4), 281–290. Dostopno prek <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13645579.2012.688310> (29. 6. 2018).
- Neale, Bren (2017): Generating Data in Qualitative Longitudinal Research: A methodological review. *Timescapes Working Paper no. 8*. Dostopno prek: http://www.timescapes.leeds.ac.uk/assets/files/secondary_analysis/working-papers/Generating-Data-in-QL-research-Timescapes-Working-Paper-8.pdf (29. 6. 2018).
- Neale, Bren (2018): *What is Qualitative Longitudinal Research?* London: Bloomsbury Academic.
- Roper Center for Public Opinion Research. Dostopno prek: <https://ropercenter.cornell.edu/polls/dataset-collections/> (31. 8. 2018).
- Svetlik, Ivan (1998): *Kvaliteta življenja v Sloveniji 1994: Retrospektivna študija 1974-1994* [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP - IDNo: LOL94. Dostopno prek <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/lol94/> (29. 6. 2018).
- Statistični urad Republike Slovenije (2006): *Anketa o porabi časa, Slovenija, april 2000 - marec 2001* [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP - IDNo: APC01. Dostopno prek <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/apc01/> (29. 6. 2018).
- Szalai, Alexander (2002): *Raziskava o porabi časa* [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP - IDNo: TBS65. Dostopno prek: <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/tbs65/> (31. 8. 2018).
- Štebe, Janez (1996): *Resnična in navidezna dejstva iz družboslovnih anket*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
6. Primerjaj pregled raziskav in z njimi povezanih podatkov, ki jih ob tematiki analiz življenjskih potekov v svoji predstavitvi izpostavlja UK Data Service, dostopno prek https://www.ukdataservice.ac.uk/media/604698/lifecoursedata_ubedford_1feb17.pdf

- Štebe, Janez, Bezjak, Sonja, in Vipavc Brvar, Irena (2015): *Priprava raziskovalnih podatkov za odprti dostop: priročnik za raziskovalce*. Dostopno prek: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-06SLBVXX> (29. 6. 2018).
- Timescapes: An ESRC Qualitative Longitudinal Initiative. Dostopno prek: <http://www.timescapes.leeds.ac.uk/research/index.html> (31. 8. 2018)
- Toš, N. (2000). Slovensko javno mnenje 1998/2 in razumevanje preteklosti II [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP - IDNo: SJM982. Dostopno prek <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm982/>

PREDSTAVITEV AVTORJEV

IVAN BERNIK je bil do upokojitve redni profesor za sociologijo na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Tam je predaval o splošnih socioloških temah (npr. o modernizaciji, globalizaciji in drugih spremembah v sodobnih družbah) ter sociologiji spolnosti. Raziskovalno se je ukvarjal z predvsem z nekaterimi vidiki socioloških teorij, s spreminjanjem politične kulture v nekdanjih socialističnih družbah ter z družbeno organiziranostjo spolnosti. Samostojno in kot soavtor je objavil nekaj znanstvenih monografij in več kot petdeset znanstvenih člankov. Na podlagi raziskovanja spolnosti objavil prispevke v domačih in tujih znanstvenih revijah ter knjigi *Spolno življenje v Sloveniji* (v soavtorstvu z I. Klavs) in *Intimni življenjski stili študentov in študentk v Sloveniji* (v soavtorstvu s T. Kogovšek, R. Kuharjem in A. Švab).

SONJA BEZJAK je zaposlena v ADP, kjer skrbi za različne vidike ravnanja z raziskovalnimi podatki, v zadnjem času se posebej posveča etičnim in pravnim vidikom. Doma in v tujini aktivno sodeluje v okviru tem povezanih z odprto znanostjo in odprtimi podatki.

URBAN BOLJKA je zaposlen kot strokovno raziskovalni sodelavec na Inštitutu RS za socialno varstvo. Raziskovalno se ukvarja z naslednjimi področji: socialna in družinska politiko, kakovost življenja otrok in mladine, država blaginje, družbena pravičnost in univerzalni temeljni dohodek.

MIRNA BUIČ je rojena leta 1984 v Kopru. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je zaključila dodiplomski univerzitetni študij etnologije in kulturne antropologije z diplomskim delom *Vplivi italijanskih jezikovnih vzorcev na govore v Izoli*. Diplomsko nalogo je delno pripravljala na Univerzi v Maynoothu (University of Maynooth), Irska. Leta 2009 se je vpisala na program doktorskega študija (3. stopnja) Humanistika in družboslovje, smer Etnologija, kulturna in socialna antropologija. Ukvarja se s področjem lingvistične antropologije in raziskuje jezikovne ideologije in govorne prakse v slovenski Istri. Leta 2013 je svoje znanje izpopolnila na poletni šoli *Ethnography, Language and Communication*, ki jo je organizirala univerza King's College London. V času dodiplomskega študija je bila aktivna članica Kluba izolskih študentov in dijakov ter predsednica Nadzornega odbora kluba. Od leta 2011 je članica delovne skupine za sestavo in spremljanje Dolgoročnega programa za kulturo v Občini Izola do 2021. Od leta 2012 pa je tajnica in članica Upravnega odbora Slovenskega etnološkega in antropološkega združenja Kula. Kot dodiplomska študentka je sodelovala pri raziskavah javnega mnenja na Znanstveno raziskovalnem središču Koper, ki so obravnavali problematiko manjšin in večkulturnosti v slovenski Istri. Od leta 2013 je zaposlena na Kulturno izobraževalnem društvu PiNA (Koper), kjer se kot vodja projektov in strokovna sodelavka ukvarja s področjem človekovih pravic, etničnih manjšinskih skupnosti, priseljenci, mednarodnim razvojnim sodelovanjem in zagovorništvo ter koordinira Stičišče za nevladne organizacije Istre in Krasa – Iskra. Objavila je več člankov v slovenskih in tujih revijah ter zbornikih. V soavtorstvu in samozaložbi je leta 2010 in 2011 izdala *Slovar izolskega slenga*.

MONIKA KALIN GOLOB je profesorica na Fakulteti za družbene vede. Njena raziskovalna področja so jezik in stil medijskih besedil, predvsem novinarskih in oglaševalskih, jezikovna politika in načrtovanje ter jezikovna kultura in terminologija.

MARIKE GRUBAR, magistrica sociologije kulture. Raziskovalno se v zadnjem obdobju ukvarja predvsem z globalizacijo in modernizacijo, trenutno preučuje nastanek in širitev kapitalizma v ZDA med leti 1800 in 1900.

ANA HAFNER je kot raziskovalka zaposlena na Fakulteti za informacijske študije v Novem mestu, kjer dela na triletnem podoktorskem projektu z naslovom »Inovacijski potencial slovenske avtomobilске industrije«, ki ga v okviru Operativnega programa za izvajanje evropske kohezijske politike v obdobju 2014 – 2020 sofinancirata Evropski sklad za regionalni razvoj ter Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport. Zadnjih 12 let se ukvarja predvsem z inovacijami, izumitelji in prenosom tehnologij, med drugim je bila štiri leta predsednica slovenskega združenja izumiteljev ASI in šest let članica izvršnega sveta Mednarodne zveze združenj izumiteljev IFIA, kljub temu pa v svoje prispevke občasno vključuje tudi področje, iz katerega je diplomirala na FDV, to so študije spolov.

MARKO HOČEVAR, mag., mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

MIROLJUB IGNJATOVIČ je docent na Fakulteti za družbene vede (predava predmet Trg delovne sile in zaposlovanje, ter sodeluje pri predmetih Sociologija dela in Ekonomska sociologija) in raziskovalec pri Centru za proučevanje organizacij in človeških virov na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Njegovi raziskovalni interesi vključujejo analizo trga delovne sile (zaposlovanje, politike zaposlovanja, fleksibilizacija trga delovne sile), socialno politiko, postmoderno družbo ter poklicno izobraževanje in usposabljanje.

MAJDA ČERNIČ ISTENIČ je izredna profesorica na Biotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani ter višja znanstvena sodelavka na Družbenomedicinskem inštitutu ZRC SAZU. Njeno novejšo raziskovalno delo in objave zajemajo vprašanja spolov, medgeneracijskih odnosov, staranja in blaginje kmečke populacije, izmenjava znanja med akterji v kmetijskem sistemu in urbano kmetijstvo.

MACA JOGAN (1943), sociologinja, je zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani na Fakulteti za družbene vede, *častna članica Slovenskega sociološkega društva*. Težišča njenega raziskovalnega, pedagoškega in publicističnega dela so (bila): razvoj socioloških teorij, zgodovina sociologije na Slovenskem in sociologija spolov. Je avtorica knjig: *Sociologija reda* (1978), *Ženska, cerkev in družina* (1986), *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma* (1990), *Sodobne smeri v sociološki teoriji* (1995), *Seksizem v vsakdanjem življenju* (2001), *Sociologija in seksizem* (2014) ter e-knjige *Katoliška cerkev in družbeno zlo* (2016).

DAMIR JOSIPOVIČ je socialni geograf in demograf ter višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Diplomiral je s področja politične geografije obmejnega območja v Zgornjem Obkolpu, magistriral je s področja dejavnikov rodnostnega obnašanja, doktoriral pa s področja notranje jugoslovanskih migracij in teorije migracij na Oddelku za geografijo Univerze v Ljubljani. Ukvarja se s študiji meja, mejnosti, etničnosti, rodnosti, migracij, postsocializma in družbeno-ekonomskega razvoja Slovenije. Poleg člankov in drugih znanstvenih del je objavil tri temeljna dela: *Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji* (2004), *Učinki imigracije v Sloveniji po II. svetovni vojni* (2006) in v soavtorstvu z Vero Kržišnik-Bukić monografijo *Slovensko-Hrvaški obmejni prostor* (2010).

BOŠTJAN KERBLER je raziskovalec na Urbanističnem inštitutu Republike Slovenije. Ukvarja se z bivalnimi okolji za starejše in funkcionalno ovirane ljudi. Na Evropski pravni fakulteti (Katedra za pravo in management nepremičnin) je nosilec predmeta Alternativne oblike bivanja za starejše.

GORAZD KOVAČIČ je sociolog. Doktoriral je iz koncepta družbe pri Hannah Arendt. Zaposlen je kot visokošolski učitelj na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s politično in ekonomsko sociologijo. Objavil je knjigi *Proti družbi: Koncept družbenosti pri Hanni Arendt in meje sociologije* ter *Misliti prelome, lomiti ideologije*. Je član uredniškega odbora Založbe /*cf. in predsednik Sindikata Univerze v Ljubljani in podpredsednik Visokošolskega sindikata Slovenije.

SIMON KREK je vodja Centra za jezikovne vire in tehnologije Univerze v Ljubljani in raziskovalec v Laboratoriju za umetno inteligenco Instituta "Jožef Stefan". Ukvarja se z leksikografijo, leksikogramatikom, korpusnim jezikoslovjem in računalniško obdelavo naravnih jezikov. V slovenskem in evropskem prostoru se zavzema za odprt dostop do jezikovnih podatkov in njihovo optimalno izrabo v podporo jezikovnemu razvoju v digitalni družbi.

BLAŽ LENARČIČ je zaposlen na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper, kjer se ukvarja s preučevanjem vplivov IKT na širšo družbo, socialnimi omrežji, socialnim kapitalom, migracijami in prostorsko sociologijo.

BARBARA LUŽAR je asistentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani in nacionalna korespondentka za Evropsko Fundacijo za izboljšanje delovnih in življenjskih pogojev iz Dublina (EUROFOUND). Doktorirala je na področju sociologije na temo timskega dela in socialnih omrežij pri red. prof. dr. Aleksandri Kanjuo-Mrčela in prof. dr. Veesi Taatila z naslovom »The Role of Social Networks in Teamwork«. *Sodelovala je na več mednarodnih projektih na temo enakosti spolov na mestih odločanja in starajoče se delovne sile (EQPOWEREC, EU-OSHA). Je tudi ustanoviteljica medgeneracijskega centra Slovenske Filantropije, Hiša Sadežev družbe Žalec, ki ga strokovno vodi od leta 2016 dalje.*

JAN MAKAROVICH, diplomirani psiholog in filozof ter doktor sociologije, je eden od pionirjev slovenskega poklicnega usmerjanja, utemeljitelj sociologije mladine ter sociologije in antropologije ustvarjalnosti na Slovenskem. V svojih do sedaj dvajsetih objavljenih in dveh še ne objavljenih knjižnih delih se posveča predvsem vprašanju logike družbenega razvoja, v kar najširšem prostorskem in časovnem okviru ter s posebnim ozirom na specifične probleme slovenstva – v razpravi *Avantura sveta*, kot sintezi svojih prizadevanj, pa to tematiko še razširi in zajame razvoj sveta kot celote, od Velikega poka naprej.

SERGEJA MASTEN je podiplomska študentka na Fakulteti za družbene vede, v Arhivu družboslovnih podatkov pa je zaposlena od leta 2017. Njena primarna vloga v ADP je podatkovno arhiviranje raziskav, obenem pa je aktivna promotorka odprte znanosti.

ZORANA MEDARIČ je magistra sociologije, raziskovalna asistentka na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper in višja predavateljica na Fakulteti za turistične študije Univerze na Primorskem. Od leta 2006 je zaposlena na Inštitutu za družboslovne študije Znanstveno-

raziskovalnega središča. Raziskovalno sodeluje pri nacionalnih in mednarodnih projektih inštituta ter Centra za raziskovanje javnega mnenja, ki deluje pod njegovim okriljem. Od leta 2013 je tudi vodja Centra za raziskovanje javnega mnenja.

JASNA MIKIĆ je mlada raziskovalka, asistentka za področje sociologije in članica raziskovalnega Centra za proučevanje organizacij in človeških virov na Fakulteti za družbene vede (UL). Njeno delo vključuje sodelovanje na dveh projektih, ki neposredno naslavljata področje spola in moči v gospodarstvu – 2015, 2016: EQPOWEREC – enakost spolov pri razdelitvi ekonomske moči: razumevanje in preseganje ovir enakosti spolov pri odločanju v gospodarstvu; 2016: Dostopnost trga dela za ženske in moške v Sloveniji. Raziskovalno se ukvarja s povezavo spola, jezika in močjo na trgu delovne sile.

ALEKSANDRA KANJUO MRČELA je redna profesorica na Fakulteti za družbene vede (predava predmete Sociologija dela, Ekonomska sociologija, Ekonomija in družba ter Gender, Work and Organisations) in raziskovalka pri Centru za proučevanje organizacij in človeških virov na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Njen raziskovalni interesi vključujejo analizo dela in zaposlovanja žensk in moških v sodobnih kapitalističnih družbah, industrijske odnose, procese ekonomske demokratizacije.

MATEJA NAGODE je sociologinja in kot strokovno raziskovalna sodelavka zaposlena na Inštitutu RS za socialno varstvo. Osrednje področje njenega raziskovalnega in analitičnega dela je dolgotrajna oskrba, poleg tega pa aktivno deluje tudi na področjih socialnega in invalidskega varstva ter na področju družine.

MARIJA JURIC PAHOR, je študirala pedagogiko in sociologijo na univerzah v Celovcu in v Ljubljani in je znanstvena svetnica na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Njena raziskovalna težišča so: narod – etničnost – spol, transkulturnost, memorija in spomin v povezavi s tematiko masovnih travm (prve svetovne vojne, fašizma, nacizma). Vodila je več raziskovalnih projektov k tem temam in objavila vrsto znanstvenih publikacij, med njimi knjige *Narod, identiteta, spol* (Trst 2000), *Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten: Theorie - Feldforschung - Praxis* (Münster idr. 2005, soizdajateljica skupaj z Elko Tschernokoschewo), *Das Gedächtnis des Krieges: Die Isonzofront in der Erinnerungsliteratur von Soldaten und Zivilisten* (Klagenfurt/Celovec idr. 2017).

FRANCI PIVEC je na ljubljanski filozofski fakulteti diplomiral iz filozofije (A) in sociologije (B), ko se je študij slednje šele dobro začel. Na pobudi prof. Mlinarja je nekaj let predaval sociologijo vasi na Višji agronomski šoli v Mariboru, več let pa filozofijo ter posebej etiko na tamkajšnji Pedagoški akademiji. Večino poklicnega življenja pa je preživel z dejavnostmi, ki niso bile ozko vezane na filozofijo ali sociologijo, so pa zahtevale spremljanje in poglobljanje v obe področji. Kot primer služi nekaj projektov, s katerimi se identificira in imajo omenjeno značilnost: participacija študentov pri upravljanju univerze (upravnik Študentskega naselja v Ljubljani), zasnova druge univerze (glavni tajnik UM), razvoj COBISS (direktor in svetovalec IZUM, magistriral iz informacijskih znanosti na zagrebški univerzi). Aktiven je bil v IFIP – mednarodni konfederaciji za informatiko in je še vedno član ekspertne skupine za informacijsko etiko. Nekaj let je delal tudi v politiki – 'minister za šolstvo' v zadnji Šinigojevi vladi. Vse življenje je močno prisoten v širokem gibanju amaterske kulture oz. kulturnih društev, kjer je botroval številnim odmevnim projektom. Njegova bibliografija v COBISS obsega preko 400 enot.

MARKO RIBAC magister politologije (FDV), doktorski študent komunikologije na Fakulteti za družbene vede in asistent na Mirovnem inštitutu v Ljubljani. E-naslov: marko.ribac@mirovni-institut.si. Marko Ribač je bil od novembra 2014 kot mladi raziskovalec in asistent zaposlen na Mirovnem inštitutu v Ljubljani. Na Fakulteti za družbene vede pripravlja doktorsko disertacijo o družbenih gibanjih v Sloveniji in protestnem obdobju Vseslovenskih ljudskih vstaj. Njegovo raziskovalno delo sega na področja družbenih gibanj in tematizacij javne sfere, politične teorije ter alternativnih medijev, mediatizacije in novinarstva. Izsledke svojih raziskav je doslej objavljajal predvsem v slovenskih družboslovnih revijah (Annales, Časopis za kritiko znanosti, Družboslovne razprave, Teorija in praksa).

ANDREJ RUS je profesor na oddelku za sociologijo Fakultete za družbene vede. Raziskovalno ga zanimajo organizacije javnega in zasebnega sektorja, njihovo vodenje in upravljanje ter njihov odziv na spremembe, ki jih prinaša nova ekonomija.

TIBOR RUTAR (1989) je docent za sociologijo na Univerzi v Mariboru in Univerzi v Ljubljani, kjer predava historično sociologijo in sodobno družbeno teorijo. Je avtor dveh znanstvenih monografij: *Sodobni zagovor historičnega materializma* (Sophia, 2016) in *Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji* (Znanstvena založba FF, 2017). Njegova nova knjiga *Mikrotemelji in makrovzroki družbenih pojavov* bo izšla jeseni letos.

MATEJA SEDMAK je doktorica socioloških znanosti, znanstvena svetnica in od leta 2007 vodja Inštituta za družboslovne študije Znanstveno-raziskovalnega središča Koper. Od ustanovitve (2000-2013) je bila vodja Centra za raziskovanje javnega mnenja na ZRS Koper. Predavala je (2003-2016) na Univerzi na Primorskem (Fakulteta za humanistične študije, Fakulteta za turistične študije in Kineziologija). Bila je članica Senata Univerze na Primorskem (2003-2007 in 2013-2016) in Senata FHŠ. Je urednica revije Annales – Series Historia et Sociologia in članica uredniških odborov: Družboslovnih razprav, Italian Sociological Review in Demografije (Srbija). Bila je članica (2004-2011) Komisije za uveljavitev vloge žensk v znanosti na MIZT RS. Je vodja Sekcije za medkulturne študije pri Slovenskem sociološkem društvu in med leti 2014-2017 tudi članica predsedstva. Od 2017 je predsednica Znanstvenega sveta ZRS Koper. Od 2016 je članica Sveta za družboslovje na ARRS.

RICHARD SENDI je raziskovalec na Urbanističnem inštitut Republike Slovenije. Njegova področja dela so stanovanjske študije in odprava ovir v bivalnem prostoru.

JANEZ ŠTEBE je raziskovalec in predstojnik ADP. Ukvarja se z vsebinskimi in metodološkimi vprašanji dela s podatki od načrtovanja, zbiranja ter arhiviranja do analize in objavljanja.

VITOMIR TEPEŠ je leta 2014 doktoriral na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Na jubilejnem Sociološkem srečanju 2015 (50 letnica) se je začelo njegovo sodelovanje s sociološkim društvom. V začetku je sodeloval s prof. dr. Markom Kerševanom, ki je bil predsednik komisije pri njegovem zagovoru disertacije in dr. Alešem Črničem, ki je bil njegov mentor pri magistrski nalogi. Plod tega sodelovanja je bil v letu 2016 ob robu »500 obletnice reformacije« izdan en članek v reviji Stati inu obstati, sodeloval pa je tudi na Sociološkem srečanju s predstavitevjo na temo migracij. Povzetek

predstavitve z naslovom Islam in EU: Islam kot »grožnja« ali EU kot »safe haven«? je bil objavljen v Zborniku povzetkov. Od leta 2016 do leta 2018 je opravljal delo Zasebnega raziskovalca.

MIRJANA ULE je redna profesorica za socialno psihologijo. Njena raziskovalna področja so kritična socialna psihologija, identitete, mladina in odraščanje, življenjski poteki, študije spolov, vsakdanje življenje, diskriminacija in predsodki, psihologija komuniciranja in odnosov. Je ustanoviteljica Centra za socialno psihologijo pri IDV-FDV.

ŽIGA VODOVNIK, doktor političnih znanosti, redni profesor na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, kjer se njegovo pedagoško in raziskovalno delo osredotoča na proučevanje družbenih gibanj, sodobnih političnih teorij in praks in teorij demokracije.

MAJA ZADEL je leta 2010 je diplomirala s področja komunikologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani z nalogo »Dokumentarni film in interpretacija zgodovine: vojna za osamosvojitve Slovenije«, pod mentorstvom doc. dr. Maruše Pušnik. Že v času študija se je vključevala v raziskovalno delo na UP ZRS. Januarja 2011 se je na UP ZRS zaposlila kot asistentka, novembra 2011 pa je pod raziskovalnim mentorstvom dr. Mateje Sedmak dobila status mlade raziskovalke za področje narodnega vprašanja. V svojem doktorskem delu z naslovom »Vloga italijanskih medijskih vsebin pri oblikovanju transkulturnih identitet na območju slovenske Istre« se je ukvarjala z mediji in popularno kulturo v povezavi s transkulturnostjo in nacionalizmom. Doktorski študij je zaključila z zagovorom maja 2016.